НИЗАМИ ҸӘФӘРОВ

ҜЕНЕЗИСДӘН ТИПОЛОҜИЈАЈА

Бакы - 1999

НИЗАМИ ҸӘФӘРОВ
филолокија елмләри доктору, профессор

КЕНЕЗИСДӘН ТИПОЛОКИЈАЈА

Бакы
Бакы Университети нәшријјаты
1999

Елми редактору: фәлсәфә елмләри доктору,
профессор Һәмид Иманов

Ҹәфәров Н.Г. Кенезисдән типолокијаја. Мәгаләләр мәҹмуәси. Бакы, Бакы Университети Нәшријјаты, 1999.

Филолокија елмләри доктору, профессор Низами Ҹәфәровун бу китабына Азәрбајҹан дилинин, әдәбијјатынын вә мәдәнијјәтинин мүхтәлиф проблемләринә һәср олунмуш мәгаләләри дахилдир. Һәмин мәгаләләр вахтилә республика мәтбуатында дәрҹ олунараг мүтәхәссисләрин диггәтини ҹәлб етмишдир.

$$\frac{4602000000-000}{M-658(07)-013}13-1999$$

©Бакы Университети нәшријјаты, 1999

ДИЛИН ЕТНИК "ЈАДДАШ"Ы

Азәрбајҹан халгынын шәрәфли кечмиши тәкҹә тарих китабларына јазылмајыб, о һәм дә дилин "јаддашына" сәпәләниб галмышдыр. Мүхтәлиф сөзләр, ифадәләр, һәтта ҹүмлә структурлары бабаларымызын дүшүнҹә тәрзи- етник психолокијасы барәдә чох дәјәрли мә'луматлар верир. Дилдә халг өзүнү әсасән үч истигамәтдә тәгдим едир: етнографик, етнопсихоложи вә мифоложи.

Етнографик истигамәт адәт-ән'әнәләрин, мәишәт мүнасибәтләринин лингвистик ифадәсидир. Бурада конкрет бир детал бүтөв һадисәнин тәәссүратыны ҹанландырыр вә һәмин деталы да мүхтәлиф тәрәфләрдән тәһлил етмәк јолу илә бу вә ја дикәр вәрдишин структуру һаггында гәнаәт әлдә етмәк мүмкүндүр.

Етнопсихоложи истигамәт дилин мүтәлиф сәвијјәләри үчү сәчијјәвидир. Әслиндә, сәсдән сөзә, сөздән ҹүмләјә, һәтта мәтнә гәдәр халгын дүшүнҹә координасијасындан кәнарда галан һеч бир елемент јохдур. Һәр бир дил фактынын өзүнәмәхсус психоложи тутуму мөвҹуддур ки, бу да бүтүнлүклә етник характерә маликдир.

Мифоложи истигамәт дилин "јаддашына" көчүрүлмүш инамлар дүнјасынын сиррини-сеһрини ачмағы нәзәрдә тутур. Халгын мифоложи көрүшләри әсасән дилин вердији материала көрә тәдгиг олунуб өјрәнилир.

Азәрбајҹан халгынын етник тәфәккүрүндә дәрин из салан анлајышлар системиндә "јол" сөзүнүн хүсуси јери вардыр. Үмумијјәтлә, түрк дилләринин һамысында зәнкин фразеоложи әһатәси илә сечилән һәмин анлајыш гәдим түркләрин, еләҹә дә азәрбајҹанлыларын һәјат вә дүшүнҹә тәрзинә даир кениш мә'лумат верир.

Һәр һансы бир ишә башламаг әрәфәсиндә оланлара (ваҹиб дејил ки, һәмин иш һарајаса кетмәкдән ибарәт олсун) "уғур" арзулајырыг. Әслиндә, бунун да етимоложи көкүндә мәһз һарајаса јола салмаг тәәссүраты даја-

ныр вә сөз һәмин көкүн үзәриндә мәзмунуну кенишләндирир. ("Уғур" -Асија халгларынын бә'зиләриндә, еләчә дә азәрбајчанлыларын јол танрысынын ады олмушдур).

Азәрбајчан дилиндә "јола кәлмәк" ифадәси вар, - мүстәгим мә'насы "чәмијјәтин норма сајдығы јөнә дүшмәк"дир. Демәли, һәмин ифадәнин мәзмун потенсиалында "јол"ун мүәјјән фәалијјәти, дәјәрләндирмә имканы сүхурлашыб. Бу бахымдан "Өмрү-күнү јоллара төкүлү" (Р.Рза) бир халгын тәфәккүрүндә "јол" анлајышынын етик низамлама ваһидинә чеврилмәси дә чох тәбии сајылмалыдыр.

"Јол кетмәк" ифадәсиндә исә "мүштәрәк мүнасибәт" анлајышы ифадә олунур. Бурада фраземин мәншәји сөзүн һәгиги мә'насында јенә дә "јол"ла бағлыдыр. Санки чәмијјәт һәјатынын бүтүн нормалары јолларда мүәјјәнләшир, јолларда да системә салыныр.

"Јолдан чыхмаг" исә һәмин нормалары позмаг демәкдир. Һәјат ки, бир халгын талејини јолларла бағлајыб, ону даим һәрәкәтә -дағлар-дәрәләр ашмаға (Аз кетди, үз кетди, дәрә, тәпә дүз кетди!..)чағырыб, белә халгын етник психолокијасында јолдан чыхмаг, һәгигәтән, бөјүк бәла сајыла биләр.

Етнографик мәнтигә көрә, "јолда галмаг" ("јары јолда галмаг" фраземинин мәзмун структуруна диггәт јетирин) тәәссүф доғурур, "јолундан дөнмәк" исә бирбаша етик аномалија факты кими нәзәрдә тутулур. Дилин вә тәфәккүрүн тәкамүлү просесиндә буна сатирик бичим дә верилир: "чызығындан чыхмаг" .

Биринә өјүд верәндә "Өз јолунла кет" дејирләр. Һәмин ифадәнин етмиоложи мәзмунуна диггәт јетирәк: көрүнүр, бу сөзү ичтимаи норма кими бир гәбилә башчысы о бирисинә демәли олубду. Бир адамы, гәбиләни, тајфаны јолундан чыхармаг (јолдан еләмәк) исә јенә дә аномалија көстәричисидир.

Түрк халгларынын көчәри олмасы барәдә чох јазылыб, лакин бир мәсәлә бә'зән мүбһәм галыр ки, көчәрилик дејәндә мәһз нә нәзәрдә тутулур. Бу сөз мүхтәлиф чүр баша дүшүлә биләр:

а) дүшдүјү јерә бир дә гајытмамаг (һунлар кими);

б) мал-гараја отлаг јери ахтара-ахтара мүәјјән бир ареалы долашмаг;

в) јајда јајлаға, гышда гышлаға кетмәк.

"Јол" анлајышы әсасында формалашан "јола салмаг" вә "көзү јолда галмаг" фраземләри белә бир фикир сөјләмәјә имкан верир ки, сәфәрә кедән коллективи өтүрән вә онун јолуну көзләјәнләр дә вар. Демәли, һамы кетмир: гәт'и шәкилдә мүәјјәнләшмиш јер-јурд анлајышы да мөвчуддур.

Аналар анар ағлар,
Дәрдини санар ағлар,
Дөнәр көј көјәрчинә,
Јоллара гонар ағлар.

Бурада узун јолун фачиәси фактлашыр, вәтән һисси гүввәтләндикчә көчәрилик мәһдудлашыр.

Беләликлә, дүшүнчәнин етник мәнтиги дәјишдикчә, мә'на лајлары да сүхур-сүхур јығылыб дилин "јаддашына" көчүрүлүр.

1986

КЕНЕЗИСДӘН ТИПОЛОКИЈАЈА

Муасир түрк әдәбијјатлары гәдим тарихи олан зәнкин бир ән'әнәнин вариси кими, бизим дәрин инамымыза көрә, бөјүк инкишаф потенсиалына маликдир, лакин һәмин ән'әнәләр -умумән түрк әдәбијјатынын тәкамүл тарихи индијә гәдәр дүзкүн методолокија әсасында, демәк олар ки, тәдгиг едилмәмишдир. Вә она көрә дә муаср түрк әдәбијјатларында кедән просесләрин мәзмунуну дәрк етмәк, һәмин просесләрә бу вә ја дикәр дәрәчәдә истиамәт вермәк мүмкүн дејил. Бу исә әдәби- бәдии волјунтаризмин һәр васитә илә кенишләнмәсинә сәбәб олур.

Тәдигат көстәрир ки, муасир түрк әдәбијјатларынын әсасында XVI -XVII әсрләрдә формалашан милли түрк әдәбијјатлары дајаныр - милли түрк әдәбијјатларынын формалашмасы һәм етник, һәм дә рекионал просесләрлә бағлыдыр, принсип е'тибарилә, XI-XII әсрләрдән башланыр: мә'лум олдуғу кими, бу замана гәдәр гәдим (умуми) түрк әдәбијјатынын тарихи һүдудлары барәдә һазыркы һалда дәгиг фикир сөјләмәк чәтиндир - онун е.ә.I минилијин орталарындан бизим еранын XII-XIII әсрләринә гәдәрки дөврү әһатә етдијини демәјә анчаг мә'лум мәнбәләр әсас верир, бунунла јанашы, бир сыра мүгајисәләр көстәрир ки, гәдим түрк әдәбијјаты даһа мүгајисәләр көстәрир ки, гәдим түрк әдәбијјаты даһа әввәлки минилликләрин кенезиси мүбаһисәли олан мәдәнијјәтләри илә бағлыдыр. Лакин факт фактлығында галыр ки, гәдим түрк әдәбијјаты биринчи нөвбәдә түрк епос тәфәккүрүнә әсасланыр, ондан төрәјир, онун фәлсәфәсини, естетикасыны, кениш мә'нада ифадә потенсијасыны әкс етдирир. "Алп Әр Тонга", "Оғуз каған", "Көк түрк" вә с. дастанлар түрк епос тәфәккүрүндән гәдим түрк әдәбијјатына кечид дөврүнүн (е.ә.I минилијин сонлары) мәһсулларыдыр: фактлар көстәрир ки, тәдричән түрк әдәбијјатында дөврү:, бунун ардынча исә инсанын характери конкретләшир вә епосдан әдәбијјата кечид

онун етник-рекионал һүдудларынын кенишләнмәси илә кедир. Гәдим түрк әдәбијјаты беш тарихи-културоложи рекионда јараныр: Сибир, Мәркәзи Асија, Кичик Асија вә Шәрги Аврова — һәмин әдәбијјатын сон мәшһур нүмунәләри: Јусиф Баласагунлунун "Кутадгу билиг", Әһмәд Јүгнәкинин "Атибәт үл-һәгајиг", Әһмәд Јасәвинин "Дивани-һикмәт" әсәрләри, еләчә дә М.Кашгаринин "Дивани-луғәт ит-түрк"ү Мәркәзи Асијада мејдана чыхмышдыр.

XI-XII әсрләрдән е'тибарән түрк тарихи-културоложи рекионлары бир-бириндән тәчрид олунмаға башлајыр - бу просес түрк әдәбијјатлары тарихинин чох мүбаһисәли мәсәләләрдән биридир: умумтүрк башланғычындан "тәчрид олунмаг" сијасәти һәмин мәсәләни даһа да мүрәккәбләшдирмиш вә белә бир филоложи тенденсија јаратмышдыр ки, куја мәсәлән, бизим әдәбијјатымызын мәнбәләри нәинки Гафгаз — Кичик Асија, һәтта Азәрбајчан рекионундан кәнарда мөвчуд дејил. Вә она көрә дә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин илк мәнбәләриндәки јүксәк професионализмин һарадан кәлдији, демәк олар ки, изаһсыз галмышдыр... Н.Кәнчәви, И.Һәсәноғлу, И.Нәсими јарадычылығынын гәдим түрк мәнбәләринин унудулмасы исә, әслиндә, Азәрбајчан әдәбијјатынын гејри-муәјјән кенезис үзәриндә "тәдгиг"инә кәтириб чыхармышдыр — ејни "методолокија", демәк олар ки, бүтүн түрк халгларынын әдәбијјатшүнаслығында өзүнү көстәрир.

Түрк тарихи-културоложи рекионларынын XI-XII әсрләрдән сонракы талеји мүхтәлиф олмушдур: Сибир "гәдим дүнја"да галыр вә түрк мәдәнијјәтләри үчүн ән "тарихи" потенсиал кими мөвчудлуғуну давам етдирир; Мәркәзи Асија јердә галан рекионлары даими олараг мәдәни-әдәби "идејалар" ла тә'мин едир — һәмин рекион өз етник-културоложи зәнкинлији илә бу күн дә Урал-Волгабоју, хүсусилә Гафгаз — Кичик Асија үчүн һәм нүмунә, һәм дә Сибирә ачардыр; Урал-Волгабоју вә Гафгаз - Кичик Асија рекионлары јени дөврдә "авропа-

лашмаг" мејлинин күчлү тәзјиги алтында олмуш, она көрә дә кенезиси илә әлагәсини фактики олараг итирмишдир; ән бөјүк фачиә исә Шәрги Авропа рекионунун башына кәлмишдир — о, демәк олар ки, славјан тә'сири алтында мәһв едилмишдир.

Мүстәгил түрк әдәбијјатларынын тәшәккүлү тәдричән кедир, рекионал просесләрин интенсивләшмәси илә автономлуг күчләнир, бунунла белә һәмин мүстәгилләшмә һәрәкаты да епос тәфәккүрүнүн чевикләшмәси илә мүшајиәт олунур вә нәтичә е'тибарилә, милли түрк әдәбијјатлары гәдим түрк епосундан төрәјән вә она истинад едән "рекионал" епос тәфәккүрүнә әсасланыр — бу, XVII-XVIII әсрләр Азәрбајчан, түрк вә түркмән интибаһлары үчүн шәрт олур. XIX әсрин әввәлләриндә ичтимаи-естетик тәфәккүрдә өзүнү көстәрән еклетика да үмумтүрк һадисәсидир.

Мүасир түрк әдәбијјатлары әкәр һәгигәтән чох дәринә гатлардан кәлән үмуми тарихи потенсиала маликдирләрсә, (биз буна шүбһә етмирик!..) демәли, тәбии олараг һәмин потенсиал мүасир әдәби-ичтимаи просесин базасыны тәшкил едир вә һәтта онун перспективини мүәјјәнләшдирир... Бу анчаг нәзәри бир мүлаһизә дејил — мүасир түрк әдәбијјатларынын ики көркәмли нүмајәндәси Чинкиз Ајтматов вә Олжас Сүлејменовун јарадычылығы тәсдиг едир ки, гәдим түрк епосундан кәлмәдән, гәдим түрк әдәбијјатыны, орта әсрләр түрк әдәбијјатларыны мәнимсәмәдән мүасир түрк әдәбијјатынын (вә демәли, дүнја әдәбијјатынын) әсәрини јаратмаг мүмкүн дејил.

Азәрбајчан әдәбијјаты өз нәһәнк потенсиалындан чох аз истифадә едир. Азәрбајчан јазычысы өз әдәби тарихини унутмушдур, она көрә дә дөврүн ичтимаи-естетик образыны јаратмаг әвәзинә даһа чох өз образыны јаратмагла мәшғулдур ки, буна нә гәдәр истәсән нүмунә көстәрмәк мүмкүндүр. Вә әдәбијјат анчаг стихијасы илә инкишаф едирсә, о мүтләг вә мүтләг мәһв олмаға доғру кедир...

1991

"КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД" ВӘ ТҮРК ЕПИК ТӘФӘККҮРҮ: ГАЈНАГЛАР ВӘ КӨКЛӘР

Дүнјанын мүхтәлиф епосларынын (сөһбәт биринчи нөвбәдә гәдим дүнја епосларындан кедир) идеја-естетик мүгајисәси белә бир нәтичәјә кәлмәјә имкан верир ки, биз һәр һансы бир һалда ваһид бир дүнја епосундан даныша биләрик. Она көрә ки, һәр шејдән әввәл, һәмин епослар бири дикәринин тарихи давамы олан сивилизасијаларын (Месопотамија, Мисир, Һинд, Чин, Иран, Түркүстан вә с.) мәһсулудур; икинчиси, онларын арасында һәм мәзмун, һәм дә форма охшарлыглары, ујғунлуглары кифајәт гәдәрдир; нәһајәт, һәмин охшарлыглар, ујғунлуглар орта әсрләрдә бир гәдәр дә күчләнир. Вә бу да тәсадүфи дејил ки, XVII-XVIII әсрләрдән е'тибарән бөјүк тәфәккүр саһибләри Дүнјанын бүтөв бир һадисә олдуғу гәнаәтинә кәлмәјә башламыш, дүнја тарихинин вәһдәтиндән бәһс етмәклә, әслиндә, бәшәријјәтин индијә гәдәр јаратдығы мәдәнијјәтин (о чүмләдән епос мәдәнијјәтинин) мүхтәлиф етнокултуроложи системләрин механики јығымындан дејил, үзвү әлагәсиндән ибарәт олдуғуну тәсдиг етмишләр (мәсәлән, И.Г.Һердер, И.Кант, К.Һекел, К.Маркс...).

Гәдим түрк епосу тәшәккүл тапана, даһа доғрусу Алтај, јахуд протүрк епосундан дифференсиасија олунана, "доғул" ана гәдәр "дүнја епосу" тәхминән үч мин беш јүз иллик бир дөвр јашамышдыр ки, һәмин дөврдә Алтај, јахуд протүрк епосунун "дүнја епосу" илә әлагәләринин олмасы һеч бир шүбһә доғурмур (һәтта бизим бир сыра һәддиндән артыг милләтчи мәдәнијјәт тарихчиләри дүнјанын ән гәдим епосу сајылан Шумер дастаныны нә аз, нә дә чох бирбаша түрк дастаны һесаб едирләр). Лакин гәдим түрк епосу е.ә. I

миниллијин орталарында формалашмышдыр. Онун әсас нүмунәләри мүхтәлиф гајнагларда (вә мүхтәлиф мүкәммәлликдә) заманәмизә гәдәр горунмушдур: Јарадылыш дастаны, Алп Әр Тонга дастаны, Оғуз Каған дастаны, Көј түрк дастаны, Көч дастаны вә с. Һәмин дастанларын мин илдән артыг бир тарихи олдуғуну сөјләмәк о гәдәр дә доғру олмазды. Вә бизим фикримизчә, гәдим түрк епосунун классик тәзаһүр формалары е.ә. I миниллијин орталарындан б.е-нын I миниллијинин орталарына гәдәр јашамыш, лакин бу миниллик дөврүн илк јарысы, һаггында сөһбәт кедән дастанларын даһа кениш јајылмасы, үмумијјәтлә, гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн даһа мәһсулдар олмасы бахымындан, диггәти даһа чох чәкир. Ерамызын илк әсрләриндән е'тибарән јухарыда ады чәкилән дастанлар, үмумән гәдим түрк епосу үслуби дифференсиасија мәрһәләсини јашамыш, бир сыра вариантлар, јахуд вариасијалар төрәмишдир.

Гәдим түрк епик тәфәккүрү ерамызын I миниллијинин орталарындан башлајараг орта әсрләр түрк епик тәфәккүрүнүн формалашмасына ардычыл олараг тәкан верир. Беләликлә, кенетик бахымдан бири дикәри илә бағлы олан ашағыдакы түрк епос типләри тәшәккүл тапыр:

I. Алтај-Мәркәзи Асија епосу.

II. Гыпчаг епосу.

III. Оғуз епосу.

Һәмин епос типләринин бу чүр дифференсиал шәкилдә верилмәси мүәјјән мә'нада шәртидир, чүнки бурада үмумтүрклүлүк хүсусијјәтләри апарычыдыр, фәргли (чоғрафија, ичтимаи инкишаф, етнокултуроложи әлагәләр вә с.-дән ирәли кәлән) хүсусијјәтләр исә тәдричән мүәјјәнләшәрәк кејфијјәт һәддинә чатыр. Ону да гејд едәк ки, Алтај-Мәркәзи Асија епосу Гыпчаг епосундан, Гыпчаг епосу исә Оғуз епосундан

даһа мүһафизәкар олур, үмумтүрк епик тәфәккүрүнү даһа чох сахлајыр...

Оғуз епосу ашағыдакы сәбәбләрә көрә илк орта әсрләр түрк епос типләриндән өз мүасирлији, модернлији илә сечилир:

1) I миниллијин орталарындан башлајараг оғуз түркләринин кет-кедә даһа чох сајда Гәрби Түркүстан -Азәрбајчан - Кичик Асија истигамәтиндә јајылмалары нәтичәсиндә јени чоғрафијалара јијәләнмәләри, јени етник-мәдәни әлагәләрә, јени бејнәлхалг мүнасибәтләрә кирмәләри;

2) түрк танрычылығы әсасында Ислам дининин гәбул едилмәси;

3) оғуз түркләринин хүсусилә XI әсрдән е'тибарән ислам Шәргиндә апарычы ичтимаи-сијаси гүввәјә чеврилмәләри...

Мәһз һәмин һадисәләрин тә'сири алтында оғуз түркләринин епик тәфәккүрү бир сыра јени хүсусијјәтләрлә зәнкинләшир ки, буну ән мүкәммәл шәкилдә екс етдирән епос нүмунәси Дәдә Горгуд дастаныдыр. "Китаби-Дәдә Горгуд" — Дәдә Горгуд дастанынын орта әсрләрин јазы ән'әнәси әсасында мүәјјән (!) нормаја салынмыш формасыдыр. Вә арашдырычыларын гаршысында дуран проблемләрдән бири дә һәмин нормативликдә сыхылмыш (лакин кејфијјәтчә деформасијаја уғрамамыш!) илк орта әсрләр оғуз дастан типолокијасыны ашкарламагдан ибарәтдир ки, бу саһәдә бөјүк горгудшүнасларын һамымыза мә'лум чәһдләри олмушдур. Лакин "Китаб"ын даһа чох јазы абидәси кими арашдырылмасы (мәтншүнаслыг ишләринә үстүнлүк верилмәси) давам едир. Әлбәттә, биз бунун әлејһинә дејилик, бунунла белә хатырладырыг ки, "Китаби-Дәдә Горгуд" мәншәји, типолокијасы е'тибарилә јазылы дејил, шифаһи дилин (вә тәфәккүрүн!) нүмунәсидир.

Дәдә Горгуд дастаны, артыг гејд едилдији кими, илк орта әсрләрин оғуз епосудур — бу исә о демәкдир ки,

биринчиси, Дәдә Горгуд дастанында гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн мүәјјән әламәтләри мүһафизә едилир;

икинчиси, һәмин дастанда сон орта әсрләр Азәрбајчан түрк епосунун идеја-естетик әсаслары мүәјјәнләшир.

Вә она көрә дә Дәдә Горгуд дастанында (фактик олараг "Китаби-Дәдә Горгуд"да) һәм гәдим түрк епосунун (е.ә. I миниллијин орталарындан б.е. I миниллијинин орталарына гәдәр), һәм дә Азәрбајчан түрк епосунун (XV әсрдән сонра) үнсүрләрини, мотивләрини, формулларыны тапмаг мүмкүндүр, лакин бүтүн бунлар һәмин дастанын мәһз илк орта әсрләр оғуз епик тәфәккүрүнүн мәһсулу, һадисәси олдуғуну инкар етмир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, үмумән түрк епик тәфәккүрүнүн кечдији (вә бураја гәдәр һаггында сөһбәт кедән) үч тарихи дөврү — гәдим, илк орта әсрләр (даһа доғрусу I миниллијин орталарындан тәхминән II миниллијин орталарына гәдәр) вә сон орта әсрләр дөврләрини механики әвәзләнмәләр дејил, түрк епосунун тәкамүл дөврләри һесаб етмәк лазым кәлир. Һәмин дөврләшдирмә мүхтәлиф принсипләр бахымындан өзүнү доғрултса да, биз јалныз бир (вә кифајәт гәдәр әсас принсипи) нәзәрдән кечирәчәјик.

Мүгајисә едәк:

I. Гәдим түрк епосунун әсас гәһрәманлары мифик образлардыр - Су, Јер, Көј, Ағач, Гуш, Боз Гурд, Танры хан... Гәдим түрк епосунун сонракы мәрһәләләриндә артыг Танры образынын мүкәммәлләшәрәк мифолокијаны өзүнә табе етмәјә башладығы диггәти чәкир.

II. Илк орта әсрләр түрк епосунун әсас гәһрәманы Танрыдыр (јахуд онун тәзаһүрү олан хагандыр). Түркләр (оғузлар) ислам динини гәбул етдикдән сонра түрк Танрысы тәдричән Аллаһа чеврилир.

III. Түрк (бурада оғуз) халгларынын дифференсиасијасы, мүстәгил түрк милләтләринин формалашмасы әрәфәсиндә (вә кедишиндә) сон орта әсрләрдә Азәрбајчан түрк епосунун әсас гәһрәманы нә Танры, нә дә Аллаһдыр, Танры-Аллаһын һимајәсиндә олан суфианиндир. (Инсандыр).

"Китаби-Дәдә Горгуд"ун мифолокијасындан данышан араштырычылар (мәсәлән, һөрмәтли профессор Сүлејман Әлјарлы), адәтән, ағына-бозуна бахмадан "Китаб"да бир нечә мин ил әввәлин олмајан (!) "епик тарих" ини ахтарыр, көз габағындакы тарихи исә нәдәнсә көрмәк истәмирләр. Јалныз ону демәк кифајәтдир ки, "Китаби-Дәдә Горгуд" (даһа доғрусу, Дәдә Горгуд дастаны) дөврүндә оғузларын епик тәфәккүрүндән Боз Гурд образы, демәк олар ки, силинмишди, бир аз сонра оғузлар өзләрини һәтта гарагојунлулар, ағгојунлулар адландырдылар. Сүлејман Әлијарлы тәкчә тарихи принсипләри дејил, етночоғрафи принсипләри дә позараг "Китаб"дакы мифоложи архаизмләри орта әсрләрин гыпчаг епосунун тәзаһүрләри илә мүгајисә едир. Һалбуки мөһтәрәм профессор индијә гәдәр билмәли иди ки, гәдим түрк епосу орта әсрләр гыпчаг епосунда даһа чох мүһафизә олунур, гыпчаглар оғузлар гәдәр фәал мүсәлман дүшүнчә мәдәнијјәтини гәбул етмирләр. Вә бу да тәсадүфи дејил ки, гыпчаг халгларынын әдәбијјаты оғуз халгларынын әдәбијјаты илә мүгајисәдә даһа аз инкишаф дөврләриндән, јахуд мәрһәләләриндән кечмишдир (мәсәлән, "Маадај Кара", "Манас" бу күнә гәдәр алтајларын, гыргызларын чанлы јаддашындадыр, һалбуки Азәрбајчан, јахуд Анадолу түркләри Дәдә Горгуд дастаныны II миниллијин орталарында унутмушлар).

"Китаб"да гәдим түрк мифолокијасынын сүгутуну көрүрүк — бурада мифоложи образлар дастанын идеја-естетик мәзмунуна әһәмијјәтли тә'сир көстәрмә-

мәклә јанапы, сүжетин, һадисәләрин һәрәкәтинә тәкан вермәкдән дә мәһрумдур. Лакин илк (вә сонракы) орта әсрләрин өз мифоложи дүнјасы вардыр, чүнки күтләви үмумхалг фантазијасы, һәр һансы дөвр олурса олсун, әтраф аләми өзүнәмәхсус шәкилдә үмумиләшдирмәјә билмәз...

Дәдә Горгуд дастанынын әсас гәһрәманы түрк Танрысыдыр ки, о, мүсәлман Аллаһына чеврилмәк әрәфәсиндәдир, јахуд демәк олар ки, чеврилмишдир. "Китаб"да Танры һаггында дејилир: "Аллаһ, Аллаһ демәјинчә ишләр өнмәз. Гадир Танры вермәјинчә әр бајымаз... Тәкәббүрлүк ејләјәни Танры севмәз... Азыб кәлән гәзајы Танры совсун... Ағыз ачыб өкәр олсам, үстүмүздә Танры көрклү, Танры досту, дин сәрвәри Мәһәммәд көрклү... Јазылыб дүзүлүб көкдән енди, Танры елми "Гур'ан" көрклү... Гамусына бәнзәмәди чүмлә аләмләри јарадан Аллаһ-Танры көрклү. Ол өкдүјүм јүчә Танры дост олубан мәдәд ирсүн, ханым, һеј!..." ("Китаб"ын мүгәддимәсиндән). Танрыја иман кәтирән түркләр дастанда бүтпәрәст, христиан, үмумијјәтлә, мүсәлман олмајан түркләрә вә ја башга халглара, етнослара гаршы дурурлар, онлары кафир сајырлар... "Ат үзәриндән икиси гарвашдылар, дартышдылар. Кафирин күчү зијадә, оғлан зәбун олду. Аллаһ-тәалаја јалварыб сөјләмиш, көрәлим, нечә сөјләмиш. Ајдыр.

-Јүчалардан јүчасан,
Јүча Танры!
Кимсә билмәз нечәсән,
Көрклү Танры!...
...Бирликинә сығындым,
Әзиз Аллаһ!
Хочам, мәнә мәдәд!-деди.
Кафир ајдыр:

-Оғлан, алындынса, Танрынамы јалварырсан? Сәнин бир Танрын варса, мәним јетмиш ики бүтханәм вар,-деди.

Оғлан ајдыр:

-Ја аси мә'лун, сән бүтләринә јалварырсан, мән аләмләри јогдан вар едән Аллаһыма сығындым, -деди.

Һәгг-тәала Чәбрајыла бујурду ким, ја Чәбрајыл, вар, шол гулума гырг әрчә гүввәт вердим, -деди.

Оғлан кафири көтүрдү јерә урду. Бурнундан ганы лүдүк киби шорлады. Сычрајыб шаһин киби кафирин богазын әлә алды. Кафир ајдыр:

-Јикит, аман! Сизин динә нә дејирләр, булинә кирдим,- деди. Бармаг көтүрүб, шәһадәт кәтириб мүсәлман олду. Галан кафирләр билиб гачды" ("Бәкил оғлу Әмранын боју"ндан).

"Китаб"да өз әксини тапмыш (вә дастанын идеја-естетик мәзмунуна әһәмијјәтли дәрәчәдә тә'сир едән) бу чүр епизодлар, мотивләр, тәфәррүатлар ислам дини үнсүрләринин абидәјә сонралар катибләр тәрәфиндән әлавә олундуғу фикрини сөјләјәнләрин јанлыш мөвгедә дурдугларыны көстәрир. Танрычылыгдан Ислама кечид Дәдә Горгуд дастанынын формалашдығы дөврдә (I минилијин икинчи јарысында) Азәрбајчан чәмијјәтинин әсас етнокултуроложи, идеоложи проблемләриндән бири олдуғуна көрә һәмин мәсәлә "Китаб"а катиб әлавәси олараг, јә'ни субјектив шәкилдә дахил едилә билмәзди. Вә билаваситә ислам дининин јајылдығы, мүхтәлиф ичтимаи-сијаси, етнокултуроложи манеәләрлә гаршылашдығы әсрләрдә формалашдығына көрәдир ки, Азәрбајчан түрк халгынын тәшәккүлүндә әһәмијјәтли тә'сир көстәрмиш огуз-гыпчаг мүнасибәтләри дастанда мәһз һәмин етносларын Ислама мүнасибәти мөвгејиндән интерпретасија едилир (бу барәдә кениш мә'лумат үчүн бах: Н.Чәфәров Азәрбајчан етник-мәдәни системинин ја-

ранмасында гыпчаг түркләринин ролу. - "Алтај дүнјасы" жур., 1997, №1-2. сәh. 33-42).

Дәдә Горгуд дастанында үмумтүрк епос тәфәккүрү, әкәр белә демәк мүмкүнсә, мәhдудлашыр — hәмин "мәhдудлашма" өзүнү ашағыдакы саhәләрдә хүсусилә көстәрир:

1) рекионун ичтимаи-сијаси мәнзәрәсинә, проблемләринә ујғунлашма;

2) рекионун етнокултуроложи, мә'нәви характеринә ујғунлашма;

3) рекионун чоғрафијасына, ландшафтына, топонимијасына ујғунлашма.

Вә бу чүр "мәhдудлашма" нәтичәсиндә hәм дастанда, hәм дә "Китаб"да Азәрбајчанын, Анадолунун, бир сыра гоншу өлкәләрин епик тарихи, епик чоғрафијасы бу вә ја дикәр сәвијјәдә әкс олунур.

Лакин мүхтәлиф сәбәбләрлә әлагәдар, Азәрбајчан тарихчиләри, индијә гәдәр "Китаб"а мө'тәбәр тарихи мәнбә кими мүрачиәт етмәмишләр. Бә'зи тәшәббүсләр исә (мәсәлән, профессор Сүлејман Әлјарлынын тәшәббүсләри) елми бахымдан инандырычы олмамыш, романтик характер дашымышдыр. Хүсусилә о мә'нада ки, "гәдим лајлары галдырмаг" hәвәси илә куја дәринә кетдијини зәнн едән бә'зи арашдырычылар, әслиндә, "Китаб"ы јарандығы зәнкин тарихи контекстдән чыхармагла "тарихи семантика"дан мәhрум етмишләр.

Мүшаhидәләр көстәрир ки, "Китаб"да Азәрбајчан тарихи үчүн әhәмијјәтли олан ән азы ашағыдакы hадисәләр, ичтимаи-сијаси, мәдәни-мә'нәви просесләр әкс олунур:

-"кәлмә" оғузларла "јерли" гыпчагларын, гејри-түрк мәншәли етносларын, халгларын мүнасибәтләри;

-"ич" оғузларла "дыш" оғузларын мүнасибәтләри;

-Азәрбајчан халгынын тәшәккүлү;

-ислам дининин гәбулу, дини-етник мүнагишәләр;

-Азәрбајчан чәмијјәтинин етнографик, ичтимаи-сијаси тәшкили;

-Азәрбајчанын етник-мәдәни, мүәјјән дәрәчәдә исә сијаси hүдудларынын мүәјјәнләшмәси;

-Анадолуја түрк-оғуз јүрүшләринин күчләнмәси;

-Түркијә түрклүјүнүн формалашмаға башламасы вә с.

Бу чүр тарихи, чоғрафи "гејдијјат"ы олан мәсәләләри бир тәрәфә бурахыб "Китаби-Дәдә Горгуд"да гәдим мифоложи дүнјакөрүшүн галыгларыны ахтармаг, елә билирәм ки, hәгиги тарихчиләрин иши дејил, даhа чох мифологларын вәзифәсидир.

Вә нәтичә е'тибарилә дејә биләрик ки, Дәдә Горгуд дастаны зәнкин тарихә малик түрк епик тәфәккүрүнүн чоғрафи, етнокултуроложи "сыхылма"сы, рекионаллашмасы нәтичәсиндә тәшәккүл тапмыш, сон орта әсрләрдә формалашачаг Азәрбајчан епосунун етнотиположи әсасларыны мүәјјән етмишдир.

1998

Азерб. Госуд. Республ. Библиотека им. М. Ф. Ахундова

ЈАТМЫШДЫМ, ҮСТҮМӘ КӘЛДИ ӘРӘНЛӘР...

"Түрк әдәбијјатында илк мүтәсәввүфләр" ин мүәллифи М.Ф.Көпрүлзадәнин руһуна еһтирамла

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Һәр дөврүн, һәр мәрһәләнинин өз әдәбијјаты вар вә бу әдәбијјат һәмин дөврүн, мәрһәләнин ичтимаи практикасыны әкс етдирир, лакин әдәбијјатын тарихинә бу чүр мүнасибәти мүтләгләшдирмәк дүзкүн дејил, чүнки һәр һансы дөврүн, мәрһәләнин әдәбијјаты ејни бир етносун, халгын, милләтин бәдии тәфәккүрүнүн енержиси кими чох-чох гәдим дөврләрдән нәш'әт едир. Вә әдәбијјатына кејфијјәти илә заманын кејфијјәти арасындакы диалектик (јахуд гејри-диалектик) мүнасибәти ајдынлашдырмаға һеч дә һәмишә инсан идракынын күчү чатмыр — әдәбијјат һеч дә һәмишә ондан (вә инсан фәрдијјәтиндән) кәнардакы дүнјанын чаријәси дејил, онун епос мүстәгиллији вар — бу исә о демәкдир ки, бөјүк әдәбијјатын әсасында, һачан јаранмасындан асылы олмајараг, "илаһи" бир симметрија дурур вә һәмин симметријанын "синфилији" јохдур, чүнки сосиал тәфәккүр ораја дахил ола билмир.

Мүасир мәдәни-ичтимаи (о чүмләдән әдәби) просесин фәлсәфәсини онун өз тарихи мүәјјән етмишдир (биз буну гәбул еләсәк дә, еләмәсәк дә...) вә она көрә дә бу күнә тарихдән кәлмәк һәм тарихин, һәм дә бу күнүн дәрки үчүн ән уғурлу јолдур - мәдәни-ичтимаи тәфәккүрүн етник әсаслар үзәриндә јенидән тәшкили (вә дәрки!) исә тарихдән кәлиши мүтләг вә мүтләг зәрури едир.

Лакин тарихдән кәлиш һәр һансы һалда субјектив просесдир, она көрә дә мән бурада сәһв етмәк һүгугуна маликәм — "илһамлы" руһуму "камил" руһа чевирмәк истәсәм дә, бу "мүчадилә"дә анчаг "мүгам"ларын саһибијәм.

Ла илаһә...

ТҮРК МИФОЛОКИЈАСЫНДАН ИСЛАМ СУФИЗМИНӘ

Түрк мифолокијасынын көркәмли тәдгигатчылары онда дүнја вә инсан һаггында мүкәммәл мә'лумат олдуғуну тәсдиг едир вә көстәрирләр ки, сонралар етник тәфәккүрдә мејдана чыхмыш елә бир һадисә јохдур ки, түрк мифолокијасы зәмининдә изаһы мүмкүн олмасын - "Үзе Көк тенри, асра јағыз јир кылындыкда екин ара киси оғлу кылынмыс" (Јухарыда Көј-танры, ашағыда сәрт јер јарандыгда икисинин арасында инсан өвлады јаранды) илә башлајан түрк идракы бу чүр универсаллығыны (вә практиклијини) ахырачан давам етдирир. Түрк епосу һәмин универсаллығы (вә практиклији) бүтүн диференсиал кејфијјәтләри илә фактлашдырыб (тарихә гәләр!) түрк тәфәккүрүнүн сонракы (тарихи!) инкишафы үчүн түкәнмәз потенсијаја чевирир...

Фактлар көстәрир ки, тәхминән XI әсрә гәдәр (М.Кашгаринин "Дивани-луғәти-ит түрк"ү мејдана чыхана гәдәр) түркләр ислам динини, демәк олар ки, мәнимсәмәмишдиләр вә исламын фактик гәбулу да механики мәзмунда (мәсәлән, "Китаби-Дәдә Горгуд"ун ислама ујғунлашдырылмасы кими) иди. Ислам анчаг редактә иши көрүрдү, ону да норматив сәвијјәдә көрүрдү.

Ислам дининин түрк торпагларында јајылмасы она көрә ағыр кедир ки, түрк тәфәккүрү онун гаршысына мәһз мүкәммәл идрак системи илә чыхмышды - ислам фәлсәфәси бошлуға душмүрдү вә нә гәдәр мүасир, перспективли олса да (чүнки үмумдүнја тәфәккүрүнүн тарихи мәчмусу кими мејдана чыхмышды — үмумдүнја просесләрини һазырлајырды) түрк тәфәккүрү ону тәбии олараг мәнимсәди. Вә өзү дә, шүбһәсиз, тарихә гәдәрки мифоложи потенсијасы әсасында мәнимсәди. Ислам дининин Шәргдә мүхтәлиф халглар тәрәфиндән гәбул олунмасы "баша чатдыгча" суфи идејалар да тәшәккүл

тапмаға башлады вә әслиндә суфилик әрәб, фарс вә түрк мифолокијалары арасындакы фәргдән јаранды — һәр мифолокијаја мүнасибәтдә исә фәргләрин мүхтәлифлији суфилијин үмуми (тиположи) ҹәһәтләри илә јанашы, хүсуси (етник) ҹәһәтләрини дә фактлашдырды.

Суфилик - инсанла Аллаһ арасындакы бирбаша үнсијјәт "јол"унун мөвҹудлуғу идејасына әсасланыр вә бу "јол"у бир гајда олараг интуисија илә кечмәји нәзәрдә тутур; бу бахымдан ортодоксал исламла суфилик арасында зиддијјәт дә өзүнү көстәрир — бу мә'нада ки, суфиләр "һәгигәт"ин дәркиндә пејғәмбәр дә дахил олмагла һеч бир васитәни гәбул етмирләр. Вә она көрә дә тәдриҹән "мәншәји е'тибарилә мүсәлманлыға дәхли олмајан (!) суфизм исламын һәгиги руһуну дәјишдирди..." (М.Ә.Ләнбаби).

Түрк суфилији XI-XII әсрләрдә (исламын мәнимсәнилмәси кедишиндә) тәшәккүл тапды вә Ҹ.С.Трименгемин көстәрдији кими, онун илк ән көркәмли нүмајәндәси "Дивани-һикмәт" мүәллифи Әһмәд Јасәви олду. Түркүстанлы мүдрик ислам контекстиндә мистик идракын түрк "јол"уну мүәјјән етди. Вә суфилик тәдриҹән түркләрин ајағы дәјән бүтүн торпаглара јајылды...

Јасәвилијин XIII,XIV әсрләрдәки давамчылары һәмин тәригәтин әсасыны гојаны "Һәзрәти-Түркүстан" адландырырдылар. Ә.Јасәвинин нүфузу о гәдәр бөјүк иди ки, Тејмурләнк XIV әсрин сонларында онун мәзары үзәриндә күнбәз тикдирмишди.

Јасәвилик илк түрк суфи тәригәти олараг галмады, онун тәҹрүбәси башга тәригәтләрин тәшәккүл вә интишарына тәкан верди: түрк тәфәккүрүндә "һәгигәт" ахтарышларынын үзүнтүлү јоллары башланды... Бүтүн јоллар исә әслиндә једди мәрһәләни нәзәрдә тутурду: шәриәт (аллаһа доғру һәрәкәт), тәригәт (аллаһын көмәји илә һәрәкәт), мә'рифәт (аллаһын алтында һәрәкәт), һәгигәт (аллаһ илә һәрәкәт), вилајәт (аллаһда һәрәкәт), зат-әш шәриәт (аллаһдан һәрәкәт) вә нәһајәт зат-әл күлл (аллаһа говушмаг) — руһун да бу мәрһәләләрә мүвафиг инкишаф етдији гәбул олунурду: ҹисмани руһ, гынаглы (мәзәмматләнмиш) руһ, илһамлы руһ, дојмуш (сакитләшмиш) руһ, һәззли (һәзз алан) руһ, гәбул олунмуш (бәјәнилмиш) руһ вә нәһајәт, камил руһ.

Илк үч мәрһәлә — "мәгам"дыр вә инсандан асылыдыр, галан мәрһәләләр — "әһвал"дыр вә аллаһын мәрһәмәтиндән асылыдыр.

Вә бу анлајышлар, онларын бир-биринә мүнасибәти, бүтөв - бир систем кими тәдриҹән Шәрг (хүсуси шәкилдә түрк) поезијасынын бәдии структуруну тәшкил етмәјә башлады...

ҸӘЛАЛӘДДИН РУМИДӘН МӘҺӘММӘД ФҮЗУЛИЈӘ ГӘДӘР

Ҹәлаләддин Орта Асијада дүнјаја кәлмишди, лакин тале ону Кичик Асијаја (Рума) кәтириб чыхарды вә мөвлавијјә тәригәтинин башчысы етди. Мөвланә Ҹ.Руминин мәшһур "Мәснәви"си "һәгигәт"ин поетик дәркинә хидмәт едән әсәр кими мејдана чыхмышды, — фарсҹа јазылмыш бу әсәри Ә.Ҹами "Фарс Гур'аны" адландырмышды.

Ҹ.Руми түркҹә дә јазырды вә үмумијјәтлә, "суфи дили"ни хүсуси дил -"дилсиз дил" һесаб едирди:

Әкәр татасан вә кәр румсан
вә кәр түрк,
Зәбани - бизәбананра бијамуз.

Мөвлавилик ислам илә христиан динини бирләшдирмәјә чалышырды — буну о заман Азәрбајҹанда, Кичик Асијада мөвҹуд олан иҹтимаи идеоложи вә етник шәраит тәләб едирди. Түрк тәфәккүрү ерамызын әввәлләриндән е'тибарән мүәјјәнләшән вә тәхминән ерамызын биринҹи минилијинин сонларына гәдәр инкишафда олан Бизанс мәдәнијјәтинә лагејд гала билмәзди, — бу мәдәнијјәт исә христиан мәдәнијјәти иди. Ејни заманда Ҹ.Руми јунан гызы илә евләнмишди, мөвлавилијин икин-

чи рәһбәри Султан Вәләд дә бу издивачдан дүнјаја кәлмишди.

Бир сыра тәдгигатчылар (мәсәлән, В.С.Гарбузова) С.Вәләди сәһвән илк түркдилли (Ч.Руминин бир сыра мисраларыны чыхмаг шәртилә) суфи шаири һесаб едир, һалбуки С.Вәләд бөјүк бир ән'әнәни давам етдирирди.

Бир нечә әср әрзиндә суфилијин һәм практикасы, һәм дә нәзәријјәси мүхтәлиф тәригәтләрин тәчрүбәси әсасында инкишаф едиб тәкмилләшди вә о һәмчинин етик-естетик принсипләрин мәчмусу кими мүәјјәнләшди, - суфилијин бу сонунчу функсијасы XIV әсрин сону, XV әсрин әввәлләриндән башлајараг түрк дүнјасында даһа кениш јајылды. Һәм халг поезијасында, һәм дә классик поезијада -Јунис Имрәдән Имадәддин Нәсимијә гәдәр суфилик бөјүк поетик имканларыны нүмајиш етдирирди.

Ј.Имрә фолклорла бағлы иди вә түрк суфилијинин гәдим түрк тәфәккүрүндән асылылығыны даһа ашкар шәкилдә әкс етдирирди:

Ҝаһ әсәрәм јелләр киби,
Ҝаһ тозарам јоллар киби,
Ташгын аган селләр киби
Ҝәл көр бәни ешг нејләди, -

бу, озан ше'ри нүмунәси иди.

И.Нәсимидә исә классик бир мүбһәмлик варды - "Һеч кимсә Нәсими сөзүнү кәшф едә билмәз..." Бу мүбһәмлик ејни заманда мүкәммәл бир системин мәнтигини еһтива едирди — И.Нәсими суфизмин идеологу вә тәблиғатчысы иди, о, суфилији "өзү үчүн", "өзүнүн хиласы үчүн"дејил, "чәмијјәтин хиласы үчүн"гәбул едирди. Вә бу, үмумән түрк тәфәккүрүнүн илкин ичтимаилији илә бағлы иди... Әрәб һәрфләринин символлашдырылмасына кәлдикдә исә демәк лазымдыр ки, нә гәдәр парадоксал олса да, һүруфизм түрк-оғуз тәфәккүрүн мәһсулу кими мејдана чыхмышды вә суфизмин өз дөврү үчүн ән функсионал голларындан иди.

Һүруфизм хүсуси тәригәт олмагдан чох универсал идејалар системи иди, һеч бир суфи мәктәб инсаны һүруфизмдә олдуғу гәдәр аллаһа јахын һесаб етмәмишди вә она бу гәдәр инанмамышды:

Әршлә фәршү кафүнүн мәндә
булунду чүмлә чүн
Кәс сөзүнүвү әбсәм ол, шәрһү
бәјанә сығмазам.

Суфилик шәриәтдән мә'рифәтә гәдәр олан јолу һәм И.Нәсими, һәм дә Г.Бүрһанәддинин тәфәккүрүндә, јә'ни фәлсәфи-поетик вә поетик -фәлсәфи истигамәтләрдә кечирди вә XIV әсрдән е'тибарән икинчи истигамәт өн плана кечди: нә Ј.Имрә, нә дә Нәсими "тәчрүбәси" кениш јајылмады, лакин Г.Бүрһанәддин - М.Ч.Һәгиги - Ш.И.Хәтаи, даһа универсал шәкилдә исә И.Һәсәноғлу - Н.Кишвәри - М.Фүзули хәтти илә суфизм билаваситә поетик тәфәккүрүн материалына (вә мәнтигинә!) чеврилди.

XIII-XVI әсрләр классик Азәрбајчан әдәбијјатынын поетикасы түрк-оғуз суфи тәфәккүрүнүн структуруна, принсипләринә әсасланыр, лакин мәһз әсасланыр вә о демәк дејил ки, "суфизм тәблиғ олунур" (ону анчаг И.Нәсимидә көрмәк олар) — һәр һансы үслубун мүәјјәнләшмәси үчүн фәлсәфи-естетик әсас олмалыдыр вә суфизм (онун түрк -оғуз јолу) бу чүр әсас кими өзүнү көстәрир.

Г.Бүрһанәддин-М.Ч.Һәгиги-Ш.И.Хәтаи хәтти суфизмә мунасибәтдә нә гәдәр дәринә кетсә дә, ичтимаи реаллыгдан тәчрид олунмурду, "аллаһда әримирди", бир ајағы бу дүнјада иди, она көрә дә һәмин хәтт гәдим түрк фолклорунун суфизм әсасында јенидән тәшкилиндә, нормативләшмәсиндә мүәјјән иш кәрдү вә нәтичә е'тибарилә, өзү дә јаратдығы нормативликдә әриди.

И.Һәсәноғлу-Н.Кишвәри-М.Фүзули хәтти суфизми универсаллашдырмады, символлара чевирди вә бу символикада дүнјанын, инсанын һәртәрәфли дәркинин "классик методолокијасыны" һазырлады.

Етмәзәм тәрки-тәриги-ешг ким,
Бу фәзиләт дахили-әһли-камал
еіләр мәни

(М.Фүзули).

КАНДАН КӘЛИБ МӘКАНА КЕДИРӘМ, ЈАХУД "МӘН АШИГ..."

Суфи тәфәккүрүнүн озан-ашыг әдәбијјатына нүфузу (даһа доғрусу, бурада ојадылмасы) Ј.Имрәдән башлады, И.Нәсими вә Г.Бүрһанәддинин тујугларындан кечиб Ш.И.Хәтаинин гошмаларында мәтинин үзви тәркиб һиссәсинә чеврилди вә XVI-XVII әсрләр ашыг әдәбијјатынын (үмумән ашыг поетикасынын) кенезисиндә халг-фолклор тәфәккүрүнүн мәнимсәлији суфизм дајаныр; она көрә суфизм ашыг әдәбијјаты үчүн әсас олду ки, о шаман-озан ән'әнәләри көкүндә јаранмышды вә суфилијин көвһәриндәки һәмин шаман-озан характерини XVI-XVII әсрләрдә Азәрбајчан интибаһы гаршысыалынмаз бир марагла ашкарламаға башлады... Озан бирбаша дејил, анчаг вә анчаг суфи-ашиг кими дәрк олундугдан сонра ашыға чеврилди, она көрә дә "мән ашигәм..." ифадәси дәрин фәлсәфи-тарихи мәзмуна малик бир ифадә кими мејдана чыхды вә "һагг" ашигинин "һагг ашығы"на чеврилмәси мәнтигини гәрарлашдырды.

XVI-XVII вә XVIII әсрләрдә јаранмыш дастанларын тәһлили вә суфилијин гәдим түрк мәдәнијјәти (мифолокијасы) илә Азәрбајчан милли мәдәнијјәти арасында өтүрүчү рол ојнадығыны тәсдиг едир...

Јатмышдым, үстүмә кәлди әрәнләр,
Гафил, нә јатмысан, ојан дедиләр...

Азәрбајчан дастанларында суфилик идејасы бу чүр ајдын мәнтиги (вә терминолокијасы) илә әкс олунур. Вә бута верилмиш (ашиг олмуш) кәнч, әслиндә, мә'шугуна чатана гәдәр суфи-дәрвишдән башга бир кәс дејил...

"—Оғул, һардан кәлиб, һара кедирсән?
—Кандан кәлиб мәкана кедирәм!...
Деди:
—Сән бир тикә ушағсан, нә билирсән кан нәди, мәкан нәди?
Гурбани чаваб верди:
—Нијә билмирәм, кан - бу дүнјады, мәкан — о дүнјады..."

Шүбһәсиз, Гурбани "кан нәди, мәкан нәди?" суалына дүзкүн чаваб вемир, анчаг тәбии-тарихи стихија илә һәгигәтән "кандан кәлиб мәкана кедир..." вә потенсиал олараг, суфи тәфәккүрүнүн ифадәчиси кими чыхыш едир.

Азәрбајчан дастанларында ашиг дә, мә'шуг да адәтән дәрвишин вердији алмадан доғулур вә алма верән дәрвиш ашиг илә мә'шуг говушана гәдәр онларын мүһафизәчиси кими өз ирадәсини һәјата кечирир: күлдән ајрыланлары күллә говушдурур вә дастан битир - бу, о демәкдир ки, халг дастанынын структур әсасында дүнја вә инсан һаггындакы суфи тәсәввүрүн мәнтиги дајаныр. Дастан о јердә гуртарыр ки, ашигләр ја билаваситә ("Аббас вә Күлкөз"дә олдуғу кими), ја да билваситә ("Әсли вә Кәрәм"дәки кими) вүсала чатырлар вә бүтүн мәтләб инсани еһтијачдан (бәлкә бу, "нәфс" әламәтидир) ајрыланларын (ата, ана өвлад истәјир!) илаһи еһтијачла бирләшмәси зәрурәтиндән ибарәтдир. Вә биз бу зәрурәти анчаг вә анчаг XVI-XVII вә XVIII әсрләрдә јаранмыш дастанларда көрүрүк, — нә гәдим дөврүн дастанларында ("Китаби-Дәдә Горуд"да), нә дә XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә јаранмыш дастанларда бу јохдур. Она көрә дә хүсусилә XVI-XVII әсрләрдә суфи тәфәккүрүн ојанмасыны (ашыг мәктәбинин бир систем кими јаранмасыны) милли тәфәккүрүн тәшәккүлү әрәфәсиндә универсал интибаһ ојанышынын факты һесаб етмәк үчүн һәр чүр әсас вардыр.

Мән ашиг... вә **Әзизим...** ифадәләри бүтүнлүклә суфи анлајышлардыр - бунларын хүсуси адларла һеч бир әлагәси јохдур: "Мән ашиг"ин суфи мәзмуну өз-өзлүјүндә ајдындыр, "Әзизим"ә кәлдикдә исә белә бир факты гејд едәк ки, нагшбәнди тәригәтиндә үзвләр бир-биринә "әзизан"дејә мүрачиәт етмишләр (Ч.С.Тримингемин Орта Асија мәнбәләри әсасында мә'луматы).

Е'тираз едә биләрләр ки, суфилијин классик поезијада јајылмасыны "онун мөвчуд гурулушдан мистик формада наразылыг" ифадә етмәси кими баша дүшмәк олар, бәс суфилијин бу бојда ашыг әдәбијјатынын әсасында дурмасы нә демәкдир, ахы, биз ашыг әдәбијјатында һәмишә "реализм" ахтармыш вә көрмүшүк?

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, суфизм - дин дејил, суфизм-фәлсәфәдир вә онун әсасында мифоложи реаллыг дајаныр; суфиләрин ислам шәриәтинә риајәт етмәләринә кәлдикдә исә бурада ики чәһәти фәргләндирмәк лазымдыр, биринчиси, суфиләр ислам шәриәтини "өзләринәмәхсус" шәкилдә гәбул етмишләр. Икинчиси, анчаг илк мәрһәлә кими гәбул етмишләр (чүнки суфизмин илә мәрһәләсиндә еретизм, әхлагсызлыг горхусу вар).

Ашыг әдәбијјаты Аәрбајчанын о вилајәтләриндә даһа кениш јајылмышдыр ки, мәһз һәмин вилајәтләр ејни заманда практик (!) суфилијин јајылдығы (вә ичтимаиләшдији) әразиләр олмушдур — бу исә ашыг әдәбијјатынын суфи тәфәккүрлә кенетик бағлылығыны рекионал дәгигликлә ифадә едир.

Бир сыра тәдгигатчылар түрк суфи тәфәккүрүндә зәрдүштлүјүн тә'сирини ахтарырлар, лакин белә тә'сири тапмаг чәтин ки, мүмкүн олсун - зәрдүштлүк үмумән түрк тәфәккүрүнә фарс мәдәнијјәти васитәсилә кечмиш вә һеч вахт түрк тәфәккүрүндә чидди рол ојнамамышдыр, чүнки о, гәдим түрк мифолокијасынын мәнтигини бир сыра чидди мәгамларда инкар едир.

Суфилик XVI-XVII, хүсусилә XVIII әсрләрдә фолклор тәфәккүрү (вә үслубу) илә классик тәфәккүрүн (вә үслубун) диалектик әлагәсини тә'мин етди -М. Фүзулидән М.П.Вагифә гәдәр лирик гәһрәманын инкишаф мәнтигини һазырлады вә һәмин мәнтиги һазырлаја-һазырлаја да миллиләшди — милли тәфәккүрүн поетик формаларынын мүәјјәнләшмәсиндә әсас рол ојнады.

XVII-XVIII әсрләрдә Азәрбајчан интибаһы ичтимаи (о чүмләдән поетик) тәфәккүрдәки суфилик идејаларыны мәдәнијјәтин милли әсаслар үзәриндә јенидән тәшкили кедишиндә мистикадан тәмизләди, "нигаби-гејб"дән чыхарды.

Формал бахымдан јанашсаг, Вагифин дилиндә суфи терминолокијанын бүтөв системи өзүнү көстәрир (јол, әркан, һал, әһвал, зикр, нәфси-әммарә вә с.), лакин бу, суфизм дејил вә Вагифин "дәрвишлији" Фүзулинин "дәрвишлијиндән" әсаслы шәкилдә фәргләнир (бу барәдә бах: Фүзулидән Вагифә гәдәр, "Азәрбајчан" журналы, 1988,N6) ...Фүзули илә Вагиф арасында Видади вар - Видади Фүзулинин гуртарыб, Вагифин башладығы мәгамдыр.

Еј Видади, әднасүфат дүнјаја
мејл етмә,
Гыл әглин варисә тәркин,
бу дүнјадан нә истәрсән...-

бу да һәмин мәгамын сөзүдүр: Видади "бу дүнја"нын шаири олмаға "мәһкум едилмишдир".

М.П.Вагиф исә артыг "бу дүнја"нын шаиридир.

СОН СӨЗ ЈЕРИНӘ

Нечә ки, милли мәдәнијјәтимиздә суфизми нечә вар елә көрмүрүк, мүасир әдәбијјатымызын перспективләрини көрмәк дә чәтин олачагдыр, чүнки мүасир мәдәни-ичтимаи (о чүмләдән әдәби) просесин фәлсәфәсини тарих мүәјјән етмишдир (биз буну гәбул eләсәк дә, еләмәсәк дә).

Ла илаһә иллаллаһ!

1989

С.НОВА, ЈАХУД ТӘФӘККҮРҮН МИЛЛИ МҮӘЈЈӘНЛИЈИ

"Әдәбијјат вә инчәсәнәт" гәзети охучулары танынмыш дилчи, тәнгидчи Низами Чәфәровун "Сајат Нова, јахуд тәфәккүрүн милли мүәјјәнлији" јазысы илә таныш едир. Онун филолокија мәсәләләринә -дил, әдәбијјат прблемләринә фәлсәфи бахымдан јанашмасы, чох һалда Азәрбајчан филолкија елминдә јени фикир, сәс кими диггәти чәлб едир. Кәнч биличи јаздығы мөвзунун дахили мәзмунуну ачмаг, ону даһа да ајдынлашдырмаг үчүн тарихә, етнографијаја, фәлсәфә елминә мүрачиәт едир вә бу елмләрин јардымы илә чәтин проблемләри һәлл едәјир. Н.Чәфәровун охучуја тәгдим етдији бу јазысы да мараглы мәсәләјә һәср олунмуш вә биличи доғру елми нәтичәләрә кәлмишдир.

Бу сәтирләрин мүәллифи дә Сајат Новадан јазмышдыр. Мән дә ашығын јарадычылығынын Азәрбајчан бәдии тәфәккүрүнә, хүсусилә ашыг ше'ринә, Азәрбајчан дилинә мүнасибәти һаггында аз-чох данышмышам. Анчаг мән Сајат Нованын Азәрбајчан интибаһы илә бағлылығы һаггында бир сөз демәмишәм. Сајат Нованын ше'рләринин вәзниндән, гафијә системиндән, Азәрбајчан дилинин көзәллијиндән, мусигијә тез, асанлыгла ујушмасындан бәһс етмишәм. Демишәм ки, Сајат Нова ермәни дилиндә јаздығы ше'рләринин чохуну Азәрбајчан ашыгларынын һаваларында охумушдур. О, хүсусилә Достуну чох севмишдир.

Н.Чәфәров фолклора, јазылы әдәбијјата дајанараг инандырыр ки, Сајат Нованын бәдии тәфәккүрү, сәнәт дүнјасы Азәрбајчан сәнәти илә сых бағлыдыр. Азәрбајчан интибаһы онун ше'ринә јени руһ, јени бахыш, чеврәјә јени мүнасибәт јаратмышдыр. Ону бир чох ермәни сәнәткарлары кими килсәнин тәзјигиндән гутармыш вә ермәни поезијасынын азманына чевирмишдир. Мәгаләни

охујаркән Азәрбајчан бәдии тәфәккүрүнүн кениш тә'сир ареалы, Азәрбајчан интибаһынын бөјүклүјү көз гаршысында чанланыр.

Мәнә елә кәлир ки, бу јазы дилчиләрин, әдәбијјатчыларын вә философларын диггәтини өзүнә чәкәчәкдир.

МИРӘЛИ СЕЈИДОВ,
профессор.

XVII-XVIII әсрләр Азәрбајчан интибаһы, Загафгазијада мәдәни-тарихи тәфәккүрүн инкишафына көрүнмәмиш бир шәкилдә тәкан верди вә там елми әсасларла демәк олар ки, XVI әсрдә (интибаһөнү мәрһәләдә), хүсусилә XVII-XVIII әсрләрдә вә нәһајәт, XIX әсрдә (интибаһсону мәрһәләдә) ермәни дили, әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин тәрәггисини Азәрбајчан интибаһ тәфәккүрүнүн тә'сириндән кәнарда тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил — һәмин тә'сир о гәдәр универсал мәзмуна маликдир ки, истәр-истәмәз тәдгигатчыны мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләрини диалектик әлагәдә көтүрмәјә мәчбур едир (антропонимијадан поезијаја гәдәр). Һәмин универсал тә'сирин бир сыра мүһүм тәрәфләрини илк дәфә һеч ким јох, мәһз Микаел Налбандјан көстәрмишди; о, түрк (Азәрбајчан) тә'сирин "јени ермәни дилинин, ашхрабарын инкишафынын рәһни" һесаб етмишди. Түрк (Азәрбајчан) дилинин јени ермәни дилинин тәшәккүлүндәки ролунунун һансы күчдә олмасыны көстәрмәк үчүн ермәни тәдгигатчыларынын өзләринин е'тираф етдији бирчә факты хатырлатмаг кифајәтдир ки, гәдим ермәни дилиндә (грабарда) әввәл хәбәр, сонра мүбтәда кәлдији һалда, јени ермәни дилиндә (ашхрабарда) әввәл мүбтәда, сонра хәбәр (Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими) кәлир — бу чүр тә'сир артыг бирбаша тәфәккүр тәрзинә тә'сир демәкдир, фикрин типолокијасына тә'сир демәкдир вә бүтүн бунлар исә о демәкдир ки, милли интибаһын етник

әсасда функсионаллашдырдығы Азәрбајҹан дили олмаса иди, јени ермәни дили дә олмазды, јахуд ајры типолокијада бир дил олларды вә индики шәкилдә (вә мәзмунда) олмазды...

Гәдим ермәни дили (грабар) XVI әсрдән е'тибарән килсәнини ихтијарына кечмишди вә ермәниләр (кениш халг күтләси) бу дили, демәк олар ки, билмирдиләр... Мәһз XVI әсрдән Азәрбајҹан халг дили сүр'әтлә Загафгазијада јајылмаға башлады вә тезликлә мүтәрәгги мәзмунлу мәдәнијјәтин әсас ифадә формасына чеврилди — Азәрбајҹан дили исә Загафгазија халглары үчүн ади сөзләр, ифадәләр, синтактик конструксијалар мәҹмусу дејилди, нәһәнк интибаһ тәфәккүрүнүн дашыјыҹысы иди вә башга халгларын да бу тәфәккүрә интенсив марағы тамамилә тәбии иди, - Азәрбајҹан интибаһы сонсуз бир марагла тәглид олунурду.

Инди кечәк мәтләбә...

С.Нова һәм Азәрбајҹан, һәм ермәни, һәм дә күрҹү дилиндә јазыб-јаратмышдыр, бунунла белә азәрбајҹанча ше'рләринин сајы күрҹү вә ермәничә ше'рләринин бирликдә сајындан чохдур — һеч шүбһәсиз, бу, тәкҹә кәмијјәт мүнасибәти олмагла галмыр, онунла бағлыдыр ки, мәншәҹә Загафгазија халгларындан һансына аид олса да, шаирин әсасән XVIII әсрин оталарына тәсадүф едән јарадыҹылығы Азәрбајан интибаһы әсасында мүәјјәнләшмишдир; о ифадәләри, образлары, жанр типолокијасыны ки, XVI әсрин әввәлләриндән е'тибарән Азәрбајҹан поезијасында интибаһ һәрәкаты һазырлајыр, онлар С.Нованын нәинки азәрбајҹанча, һәтта ермәни вә күрҹүҹә ше'рләринин структур әсасыны тәшкил едир (Бу барәдә бах: Мирәли Сејидовун тәдгигатлары). Вә әлавә едәк ки, шаир интибаһ һәрәкатынын тәкҹә нәтиҹәсини јох, бүтүн кедишини (демәк олар ки, еклетик шәкилдә) әкс етдирир.

С.Нованын ше'рләриндә XVI әсрин әввәлләриндән XVII әсрин әввәлләринә - Ш.И.Хәтаидән М.Әманијә гәдәрки дөврүн дилини көрүрүк:

Меј тәк саги сураһысына,
Гурбанам зүлф түррәсинә,
Тәпдин көнлүм күрәсинә,
севдиким,
Ешгин нарын чағ ејләдин,
Чағ ејләдин, чағ ејләдин.

Нә XVII, нә дә XVIII әсрин дили бу ҹүр дејил - һәтта образлашдырма техникасы классик тәфәккүрә әсасланыр: саги илә севкилинин (јахуд меј илә ешгин, јахуд да сураһы илә көнлүн...) мүхтәлиф функсионал тәрәфләрдән мүгајисә олунмасы классик үслубун типолокијасына дахилдир. **Тәпдин көнлүм күрәсинә** ифадәсиндә интибаһ еффекти вар, һәмин еффект үмуми контекстлә күчләнмир, әксинә, һәтта демәк олар ки, мистикләшир. Вә бизә елә кәлир ки, бурада С.Нова бүтүнлүклә Ш.И.Хәтаинин тә'сири алтындадыр...

Сајат Нова, рәһмәт ејлә
устадына, пиринә,
Шәр гатмакинән сөзүнә,
олурсан көзү устадын, -

дејән шакирд өз устадыны, көрүнүр, хүсусилә јарадыҹылығынын илк дөврүндә гејри-тәнгиди шәкилдә гәбул етмәк интибаһын руһуна зидд дејилди, чүнки һөкмдар-шаирин елә бәдии фикирләри вар иди ки, бир нечә әср сонра һәмин фикирләрин јенидән "ојадылмасына", јеткин интибаһын принсипләри әсасында естетик тәфсиринә еһтијаҹ дујулурду — С.Нованын дил тәфәккүрү бу еһтијаҹдан јаранды:

Мән Сајат Новајам, ешги бојларам.
Думурчуг-думурчуг јашым чајларам.
Јетән дејәр: мән дә түркү сөјләрәм,
Мә'рәкәдә динмәк истәр, динәрми?
Динмәз, әфәндим, еј!

Ш.И.Хәтаидән М.Әманијә гәдәрки дөврүн дил типолокијасы жанр өзүнәмәхсуслуғу илә әлагәдардыр вә тамамилә тәбиидир ки, һәмин мүнасибәт С.Нованын мүвафиг ше'рләриндә дә мүһафизә олунур: XVI әсрдә гошма бәндининин структуру илә бајаты-тујуг структуру арасында функсионал охшарлыг јараныр — һәмин тә'сир С.Нованын, мәсәлән, јухарыдакы бәндиндә көрүнүр: биринчи вә икинчи мисранын үчүнчү вә дөрдүнчү мисра илә мүнасибәти бајаты-тујугда олдуғу кимидир, һәтта **Мән Сајат Новајам** ифадәси дә **Мән ашигәм** ифадәсинин гәлибиндә дүшүнүлмүшдүр.

С.Нова, Ш.И.Хәтаи кими, поетик дилдә афористикаја мејл едир:

Бир сөвдакәрин ки, малы чапыла,
Ағламагнан кери кәлмәк олурму?
Бир гала гапысы поладдан ола,
Сөјүд мыхыјнан дәлмәк олурму?

Вә Ш.И.Хәтаидә олдуғу кими, С.Новада да афористика бир сыра һалларда һәлә јонулмамыш, прозаик ифадәләрлә әкс олунур, һалбуки XVII әсрин (һәлә XVIII әср бир јана) устаднамәләриндә (Хәстә Гасымын, Ашыг Аббас Туфарганлынын...) афористик тәфәккүрүн ифадәси үчүн норматив дил типи мүәјјәнләшмишди вә С.Нова кими, бир мүддәт Тифлисдә II Ираклинин сарајында јашамыш М.В.Видади һәмин дил ın көзәл нүмунәләрини јаратмышды.

С.Нова дилинин мәнбәләри барәдә данышарпкән XIII-XIV әсрләрдән е'тибарән азәрбајчанча јазмыш ермәни шаирләринин дил-үслуб тәчрүбәсини дә гејд етмәк лазымдыр (вә тәәссүф ки, Һ.Араслы вә М.Сејидовун бир сыра мүлаһизәләрини чыхмаг шәрти илә, ермәни шаирләринин азәрбајчанча јарадычылығынын диалектикасы тәдгиг олунмамышдыр — бизим, әлбәттә, о гәдәр дә кениш олмајан материл үзәриндәки мүшаһидәләримизә көрә, һәмин јарадычылығын мүәјјән дахили вәһдәти, автономијасы мөвчуд олмушдур), — ермәни шаирләри, һеч шүбһәсиз (һеч олмаса тәбии стихија илә) һәмин тәчрүбәјә әсасланырдылар. Һ.Араслы көстәрир ки, Тәбризли Миран "бөјүк халг мүғәнниси Сајат Нованын көркәмли сәләфләриндән биридир" вә бу мараглыдыр ки, инибаһ һәрәкатыны бүтүнлүклә өзүндә еһтивап етмәк ән'әнәсини С.Новаадан әввәл Миранда көрүрүк — о, һәм классик, һәм дә фолклор үслубунда јазыб јаратмышдыр вә Миранла С.Нова јарадычылығынын мүнасибәти нә исә М.В.Видади илә М.П.Вагиф јарадычылығынын мүнасибәтини хатырладыр: бу чүр анолокија Миран — С.Нова хәттинин һансы поетик тәфәккүрүн тарихи инкишаф мәнтиги илә идарә олундуғуну (онун интибаһ диалектикасыны) ашкара чыхарыр!...

С.Нова XVII әср ашыг әдәбијјатынын - Хәстә Гасымын, Ашыг Аббас Туфарганлынын... дилини там усталыгла мәнимсәмишди, -һәтта шаирин ермәни вә күрчүчә ше'рләринин бир һиссәси мәһз азәрбајчанчадан тәрчүмә олунмушдур, көркәмли сәнәткарын мәгсәди Азәрбајчан интибаһынын һуманизмини (һәр шејдән әввәл тәфәккүр вә дил-үслуб демократизмини) Загафгазија халглары арасында јајмагдан ибарәт иди. С.Нованын азәрбајчанча јарадычылығы исә бу ишә билаваситә хидмәт едир:

Синәм јанмыш, атәшин вар,
нарын вар,

Һајалысан әдәбин вар, арын вар,
Мәнә сөјлә, әјәр гејри јарын вар,
Ешги-дидар истә, јаз кәлсин кетсин.

Јахуд:

Дәрдим чохдур, дејә билмәм
дәриндән,
Тут ганымы јараларым сәриндән.
Бөјлә кеч бағымын мәһәччәриндән,
Сач күлә дәјмәсин, баш инчимәсин.

Нәһајәт, С.Нованын дил тәфәккүрүндәки инкишаф М.В.Видади вә М.П.Вагиф үслубунда јаздығы ше'рләрлә баша чатыр — нәзәрә алдыгда ки, М.В.Видадидән М.П.Вагифә гәдәр олан дөвр Азәрбајчан поетик тәфәккүрүнүн тәкамүлүндә хүсуси мәрһәләдир, онда С.Нова дилинин тарихи функсионал мәзмунунун бир гәдәр даһа мүрәккәб олдуғу диггәти чәлб едир.

Синәм үстә дүкүнүнән дағыдыр,
Гојнун ичи чәннәтләрин бағыдыр.
Нә гәдәр ки, көзәллијин чағыдыр,
Јет үстүмә, назын вардыр,
назын вар!
Назын вар, ала көзүн вар!

С.Нованын **јет үстүмә** ифадәси М.В.Видадинин **кәл үстүмә** ифадәсинин аналогу — гаршылығыдыр, лакин һеч шүбһәсиз, М.В.Видади һәмин ифадәни даһа угурлу контекстдә тәгдим едир (бир гајда олараг өлүнүн үстүнә кедәрләр);

... Еј севдијим, сәндән гејри
кимим вар,

Кәл үстүмә, аман өлдүм,
дад өлдүм.

Бунунла белә, бүтөвлүкдә көтүрәндә **синәм үстә дүкүнүнән дағыдыр, гојнун ичи чәннәтләрин бағыдыр, нә гәдәр ки, көзәллијин чағыдыр** кими ифадәләр М.В.Видадинин тәфәккүр мәһсулудур - һәтта Видадилик сонунчу ифадәнин грамматик-семантик тәртибиндә дә көрүнүр.

Дәрјадан чыхыбсан хуб инчи
мәрчан,
Гијмәти чәваһир, лә'л арасында.
Јар, дилин шәкәрдир,
дәһанын ширин,
Ләбләрин бадамдыр бал арасында.

М.П.Вагиф С.Нованын дилинә бу чүр ајдын мәнтиги илә кәлир вә кејфијјәт фактына чеврилмәк имканына малик олур: иш о јерә чатыр ки, С.Нованын дилиндә М.П.Вагиф тәфәккүрү үчүн характерик олан лирик јумор да тәбии кәлиши илә әксини тапыр:

Јар күлүбән јанымыздан өтмәјир,
Дәрмиш гөнчә күлүн,
дәхи битмәјир,
Әмәлимиздәндир дәни тутмајыр, -
Кәрамәт галмамыш дүзләримиздән.

С.Нованын дилиндәки **ләбләринә шәкәр сүзәндә...** ифадәси М.П.Вагифин мәшһур **шәкәр әзмиш диләдоаға...** ифадәсинин стилистик вариантыдыр. Вә М.П.Вагиф кими, С.Нованын дилиндә дә даһа гәдим дөврләрлә бағлы ифадә лајлары мөвчуддур: јај чәкмәк, урва кими ахынмаг, гара бағры сыхламаг, гашларын гурулу јајдыр (мүгајисә ет: гурулу јаја бәнзәр чатма гашлым — "Кита-

би-Дәдә Горгуд"; гашларын гурулу јајлара дөнүр М.П.Вагиф), гәлби гарадыр вә с.

... Шаир әрәб әлифбасынын поетикасына бәләд олмуш,

... Ашыглыг күрәдир,
јахар-јандырар, -
Танрымсан һеју әлиф, ики каф, -
типли ифадәләр ишләтмишдир.

Бүтүн бунларла јанашы, С.Нованын бир сыра һалларда дилә там күчү илә һөкм едә билмәдији һисс олунур - мәсәлән, **көрәндә рәнким дағылыр; әјин-башын бәзәтмә; ... ешитдим јар нәфәси**; **көзүмдән ганлар төкүлдү ол чини тас үстүнә; јара гоју јар мәнә;**

Көзәл, ешгин бу синәми дәлибдир,
Чүнун едиб нар-атәшә чалыбдыр,(?)
Көнлүмүн шәһринә виран салыбдыр,
Зимистан тәк зәһмли (?) јар кәлијер

вә с. кими ифадәләр нәинки поетик мәзмуну е'тибарилә күчсүз, һәтта гүсурлу ифадәләрдир - бу чүр ифадәләрин мејдана чыхмасы тамамилә тәббидир, она көрә ки,

Јеридим, јетишәммәдим
ашыглығын дәнкинә,
Һәлә дә јенә шакирдәм,
пиримә јалварырам.

-дејән шаир XVI әсрин әввәлләриндән XVIII әсрин сонларына гәдәрки бөјүк бир дөврүн поетик тәфәккүрүнү (вә дилини) синхронлашдыраркән мүхтәлиф жанр типләринә мүрачиәт етмәк вә һәр жанра мүвафиг лингвопоетик материал һазырламаг еһтијачы гаршысында гал-

мышды — нәтичәдә бу чүр гүсурлу ифадәләрин мејдана чыхмасы үчүн шәраит јаранмышдыр.

Даһа бир мәсәләни хатырлатмаг истәрдик...

Шүбһәсиз, С.Нова бөјүк сәнәткардыр, онунла һәр һансы халг фәхр едә биләр (вә фәхр еләмәкдә тамамилә һаглыдыр), лакин С.Нова јарадычылығы һәр һалда бүтүнлүклә Азәрбајчан интибаһынын мәһсулудур вә С.Нова илә фәхр едәндә мәсәләнин бу тәрәфини јаддан чыхармаг јахшы дејил.

"С.Нова ермәни, күрчү вә с. дилләриндә јазмышдыр"- дејән бир сыра "тәдгигатчылар", "Азәрбајчан дили" ифадәсини дә, С.Нова јарадычылығындакы Азәрбајчан тәфәккүрүнү (вә ермәни дилиндәки Азәрбајчан мәнтигини) кизләдә билмәјәчәкләр - ермәни мәдәнијјәтиндәки Азәрбајчан лады исә һеч вахт Азәрбајчан халгына гаршы чыхмајачагдыр...

Бир буну билмәк лазымдыр вә бир дә ону билмәк лазымдыр ки, XVII-XVIII әсрләр Азәрбајчан интибаһы тәкчә С.Нованы јетирмәмишдир, онун устад сајдығы онларча сәнәткары да јетирмишдир.

"Бир шакирд ки, устадына кәм баха, онун көзләриндән ган дамар, дамар..."

1989

ОХУЧУЈА МӘКТУБ

Һөрмәтли охучу!

Сәнин редаксијаја көндәрдијин мәктублары охујурам вә һәр мәктубдан сонра дилимизин, әдәбијјатымызын вә һәјатымызын мүхтәлиф мәсәләләри әтрафында сәнинлә сөһбәт етмәк, полемикаја кирмәк истәји мәни раһат бурахмыр - бә'зән садәлөвһ, бә'зән јүксәк елми сәвијјәли мүлаһизәләринин мәркәзиндә "мән кимәм?"дән "биз кимик?"ә гәдәр ајдын мәнтиглә үмумиләшән, мүчәррәдләшән (вә чавабы кетдикчә чәтинләшән) бир суал дајаныр вә сән "халгымызын ады нә вахт өзүнә гајыдачаг?", "әдәбијјатымызын тарихи һарадан башланыр?", "И.Һүсејнов "Идеал"ында нә демәк истәјир?" ... дејиб сорушанда да анчаг һәмин суалы верирсән: мән кимәм?... биз кимик? ...;

Әкәр он ил, һеч олмаса беш ил бунан габаг бу суалы версәјдин, конкрет "чаваб" алардын — инди исә мүмкүн дејил. Мүмкүн дејил она көрә ки, он ил, беш ил бундан габаг сәнә "мүвәффәгијјәтлә" чаваб вермәк имканы олан тәдгигатчылар -дилин, әдәбијјатын, үмумән чәмијјәтин тарихини өјрәнәнләр өзләри дә инди "мән кимәм?.. биз кимик? ..." суллары үзәриндә дүшүнмәкдәдирләр. Вә демәк олар ки, XX әсрин әввәлләриндән индијә гәдәр һәмин суаллар үзәриндә бу гәдәр чидд-чәһдлә дүшүнмәмишик, һеч олмаса, бу чүр күтләви шәкилдә дүшүнмәмишик...

XVII-XVIII әсрләрдә јаранмыш әдәбијјаты, XIX әсрин биринчи јарысына мәхсус тарих китабларыны (хүсусилә "Гарабағ тарихләри"ни) һәр дәфә охудугча кенетик јаддашым мәни орта әсрләрдән дә чох-чох дәрин гатлара апарыр: "Короғлу", "Әсли вә Кәрәм", Ашыг Аббас Туфарганлы, Хәстә Гасым, Сары Ашыг, М.В.Видади вә нәһајәт, М.П.Вагиф... Вә һәр дәфә дә ағлыма белә

бир үмумиләшдирмә кәлир: "Короғлу"дан М.П.Вагифә гәдәр...

Етник тәфәккүрүн һансы енержиси иди ки, тарих үчүн о гәдәр дә бөјүк олмајан ики әсрлик бир мүддәтдә бу чүр нәһәнк мәдәнијјәт јаратды —"түрки" адланан үмуми дили парчалајыб мәһв етди вә халг-фолклор дили әсасында мүасир енержи икинчи дәфә әсримизин 20-30-чу илләриндә реаллашмаг имканына малик олду. Чүнки бу илләрдә, һәр һансы формада олурса-олсун, "мән кимәм?" суалы халгын гаршысында "биз кимик?" суалы илә јанашы (даһа доғрусу, јекчинс ифадәсини һеч чүр верә билмәдијимиз, мәктуб боју анчаг һисс етмәли олачағымыз мүчәррәд бир суалын гүтбләри кими) дајанырды — Һ.Әлизадә вә С.Мүмтазын "Халг китаблары", С.Вурғун вә Ү.Һачыбәјовун јарадычылығы "Короғлу"дан М.П.Вагифә гәдәр"ки тәфәккүрүн үстүндә кәлирди вә бир гәдәр дә конструкив фикирләшсәк, көрәрик ки, дәрин етник көкләрлә әлагәни норматив сәвијјәдә бәрпа едә-едә кәлирди... Профессор Т.Һачыјевин көстәрдији кими, мүасир Азәрбајчан дилинин норма вә үслуб диференсиаллығы да мәһз 30-чу илләрдә мүәјјәнләшди...

Вә дилимизә, әдәбијјатымыза, халгымызын милли мөвчудлуғуна һүчум да тәрс кими, бу заман башлады - И.Шыхлынын сон заманлар дәбдә олан ифадәси илә десәк, "сапы өзүмүздән оланлар" көкләримизи доғрадылар, торпаға ишләјән ришәләримизи бир-бир гопармаға чалышдылар...

С.Вурғунун "өлән ше'рләр"ини хәјалымда чанландырырам вә һәмин илләрдә бу гәдәр јашары поезија тәсәввүрүмә кәтирмәјә чәтинлик чәкирәм:

Јенә сәни көрдүм, Дилиҹан дәрәси,
Јадыма нә көһнә заманлар кәлир...

30-чу илләр боју С.Вурғунун дахилиндә ики шаир, ики инсан вурушур - бири дүнјанын ән јашары ше'рләрини јазыб, о бириси онлары "өлән ше'рләрим" адланды-

рыр - биз С.Вургун јарадычылыгынын аз-чох "дыш" структуруну көрүрүк, "ич" структуру исә һәлә дә поезија елмимиз үчүн гаранлыг галыр вә гаранлыг галан тәкчә С.Вургун јарадычылыгы дејил, әсримизин 20-30-чу илләриндәки Азәрбајчан мәдәнијјәтинин "ич" структурудур.

30-чу илләрин орталарындан һәјатымызын ән мүхтәлиф саһәләри "низамнамә шинели" кејинди: "общевојсковој устав"ла јазычылар "уставы" арасында принсипиал фәргләр минимума ендирилди вә шаир, јазычы өзү дә билмәдән деспота чеврилди...

Һөрмәтли охучу!

30-чу илләрин һадисәләри барәдә сәнин мүлаһизәләринин аналитизмдән мәһрум олмасы е'тираз доғурур - "Ч.Чаббарлы нијә өлдү?", "М.Мүшфиг нијә өлдүрүлдү?", "Һ.Чавидин өлүмүнә ким гол чәкди?", "Нијә гол чәкдиләр?... нијә өлдүрдүләр?..."

Нә гәдәр парадоксал олса да, һәмин суаллар "30-чу илләр ағылсызлыгы"нын нәинки тарихи мәнтигини ачыр, бәлкә, әлавә манеәләрә јарадыр вә пис одур ки, әдәби просес бир сыра һалларда әсас енержисини мәһз бу суаллар үзәриндә дүшүнмәјә сәрф етмишдир (вә едир).

50-чи илләрдә доғуланлар 30-чу илләрдә өлдүрүләнләрдән сонракы икинчи нәсилдир — биринчи нәсил инди әлли јашыны өтмүшдүр вә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, 30-чу илләрин мүасир ичтимаи, о чүмләдән естетик тәфәккүрдәки тәһлили биринчи вә икинчи нәсил арасындакы полемикада әкс олунур: биринчи нәсил (сөһбәт күтләви һалдан кедир) 30-чу илләрин "тәрбијәсини", 60-чы илләрин "азадлыгы"ны көрүб, икинчи нәсил көзүнү јетмишинчи илләрә ачыб вә "азадлыгын" нә олдуғуну инди көрүр — елә исә бу ики нәсил бир-биринин "терминолокијасыны" чәтин баша дүшмәсин, нә етсин?

"Нијә гол чәкдиләр?... нијә өлдүрдүләр..." суалларына бир-бириндән узаг дүшмүш ики нәсил арасындакы полемикада чаваб тапмаг мүшкүл мәсәләдир... Вә мән

әмин дејиләм ки, бизим "кенимиздә" мәһз сатанларын, мәһз киминсә өлүмүнә гол чәкәнләрин (вә өлдүрәнләрин!) тәфәккүр комплекси апарычы дејил.

Јенидәнгурма бизи һәгигәтән өзүмүзә гајтармаг үчүн реал олараг чох шеј вә'д едир. Лакин һисс етмәк чәтин дејил ки, өзүмүзә гајытмағын ән гыса јолуну һәлә ахтарырыг вә һәрдән мәнә елә кәлир ки, биз XVII-XVIII әсрләрдә, әсримизин 20-30-чу илләриндә гојуб кәлдикләримиз ичтимаи тәфәккүр мәнтигини ахтарырыг - әкәр ахтардығымызы тапа билсәк, дахилимиздәки етник зәнкинликлә әлагәмизи бәрпа едиб, өз дахилимизлә диалога кирә билсәк, 30-чу илләрин һадисәләрини һеч бир чәтинлик чәкмәдән изаһ едә биләрик вә гәзет, журнал "демагокијасы"на да еһтијач галмаз...

Һөрмәтли охучу!

Биз дахилимизә енә билмирик, һәр һансы мәсәлә олур-олсун, онун һәллиндә үздән кедирик — 60-чы илләрдә бизим әдәбијјат бу проблеми галдырмышды, лакин чиди бир мәтләб һасил олмады, она көрә ки, "мән кимәм?" суалы илә "биз кимик?" суалы арасында тарихи мәнтиги әлагә адәтән зијалы "дипломатијасы" илә низама салынырды вә әслиндә, заман да о заман дејилди: "биз кимик?" суалы "мән кимәм?"дән сонра вә онун тәркиб һиссәси кими кәлирди... О тәфәккүр ки, јад моделин, јад каркасын ихтијарындадыр, һәмин јадлыгда "бәшәри үмумилик" көрүр, онун милли мәзмуну јохдур — төрәтмир, артмыр, ән'әнәјә чеврилмир... Биз дахилимизә енә билмирик — әкәр енсәк, көрәрик ки, орада бундан сонра мин илләр идракымызын әсасыны тәшкил едәчәк мифоложи потенсиал вар, јарадычылыг потенсиалы вар, онун чевик мәнтиги вар; биз бу мәнтиги ишләтмәк әвәзинә һазыр моделләр, каркаслар архасынча гачмаға мејл едирик вә өзүмүздән гопуруг...

Мән һәмишә фикирләширәм ки, нә үчүн орта әсрләрин зәнкин јазы мәдәнијјәтини XVII-XVIII әсрләр-

дә шифаһи мәдәнијјәт әвәз етди, нә үчүн орта әсрләрин бөјүк шәһәрләринин демәк олар ки, һамысы һәмин әсрләрдә дағылды, јени шәһәрләр тәшәккүл тапмаға башлады?... Вә һәмишә дә бу мәнә норматив тәфәккүрүн, норматив мәдәнијјәтин фолклор әсасында катарсиси, дахили тәмизлијә чан атмасы кими көрүнүр — белә бир катарсис бизим тәфәккүрүмүзә, мәдәнијјәтимизә инди дә лазымдыр, биз "мән кимәм?... биз кимик?..." суаллары арасындакы дахили әлагәни һәмин просесдә даһа еффектли гаврајырыг... Бизим өзүмүзә гајыдышымыз фолклора гајыдышымыздан башлајыр - бәс әкәр бу бојда милләтин бир фолклор архиви јохдурса, онда нечә?

Һөрмәтли охучу!

Сәнин редаксијаја көндәрдијин мәктублары охујурам вә һәр мәктубдан сонра дилимизин, әдәбијјатымызын вә һәјатымызын мүхтәлиф мәсәләләри әтрафында сәнинлә сөһбәт етмәк, полемикаја кирмәк истәји мәни раһат бурахмыр.

Һөрмәтлә: Низами Чәфәров
1989

ӘЛӘСКӘРӘМ, ҺӘР ЕЛМДӘН ҺАЛЫЈАМ...

Азәрбајчанын бөјүк халг сәнәткары, мүтәфәккири Ашыг Әләскәрә һазыркы мараг, бир тәрәфдән устадын зәнкин јарадычылығындан илһам алыб бу күнкү сосиалмә'нәви еһтијачымызы өдәмәјә көмәк едирсә, дикәр тәрәфдән, һәмин јарадычылығын һәртәрәфли өјрәнилиб лазыми сәвијјәдә тәблиғ олунмасы үчүн кениш имканлар ачыр.

... Шүбһәсиз, Ашыг Әләскәрин илк (вә әсас!) тәблиғатчылары онун ардычыллары - халг ашыглары олмушлар. Мәһз һәмин халг ашыгларынын идеја - естетик марағы XIX әсрин орталарындан е'тибарән Ашыг Әләскәри заманын һөкмү илә өн мөвгејә чыхармагла, Гурбани, Ашыг Аббас Туфарганлы, Хәстә Гасым, Сары Ашыг кими устадлары "архаикләшдирди", тарихә чевирди. Әсримизин 30-чу илләриндә көркәмли фолклоршүнас Һүммәт Әлизадә ашығын халг арасында кениш јајылмыш јарадычылығынын мүәјјән һиссәсини топлајыб далбадал үч китабыны нәшр етдирди. Бунун ардынча Азәрбајчан ЕА Низами адына Әдәбијат вә Дил Институту һәмин саһәдә даһа бир сыра ишләр көрдү.

Лакин е'тираф етмәк лазымдыр ки, 50-чи илләрдән е'тибарән ашығәләскәршүнаслығын әсас ағырлығы ашығын нәвәси Ислам Әләскәровун үзәринә дүшүр. И.Әләскәров мүтәфәккир сәнәткарын јарадычылығынын топланмасы, нәшри вә арашдырылмасы саһәсиндә он илләрдир ки, јорулмадан чалышыр.

...Ашыг Әләскәри заман биздән һәлә о гәдәр ајырмаса да, онун јүз илдән артыг давам етмиш һәјаты барәдә чох шеј билдијимизи дејә билмәрик. Вә билдикләримизин бир гисми дә тәхминидир.... 1821-чи илдә Көјчә маһалынынын Ағкилсә кәндиндә касыб бир аиләдә доғулмуш, јенијетмәлијиндә нөкәрчилик етмиш, тәхминән 17-18 јашларында гызылвәнкли устад Ашыг Алыја

шәјирд олмушдур. Лакин чох кечмәдән өзү дә устад ашыг кими сәрбәст фәалијјәтә башламыш, ондан артыг шәјирд јетишдирмишдир. Ашыг Әләскәр Көјчә, Кәлбәчәр, Нахчыван, Дәрәләјәз, Шәрил, Ирәван, Гарабағ, Шыныг, Кәнчә, Шәмкир, Газах, Борчалы вә б. маһалларда ағыр тојлар, мәчлисләр кечирмиш, бөјүк һөрмәтиззәт көрмүшдүр:

Јахшы һөрмәтинән, тәмиз адынан
Мән доландым бүтүн Гафгаз елини.
Пирә ата дедим, чавана гардаш,
Ана, бачы дилдим гызы, кәлини.

Ашығын халг арасында бөјүк нүфуза малик олмасынын бир сәбәби онун һагдан кәлән гејри-ади, түкәнмәз исте'дады идисә, дикәр сәбәби дә мүдриклији, мә'нәви мөһтәшәмлији, јүксәк әдәб-әрканы иди...

Ашыг олуб тәрки-вәтән оланын
Әзәл башдан пүркмалы кәрәкди,
Отуруб дурмагда әдәбин билә,
Мә'рифәт елминдә долу кәрәкди.

Тәрчүмеји-һалы, фәалијјәти әфсанәләрә бүрүнмүш, шәхсијјәти көрүнмәјән сәләфләриндән — Гурбанидән, Ашыг Аббас Туфараганлыдан, Хәстә Гасымдан... фәргли олараг Ашыг Әләскәр чәмијјәт адамы иди. Она көрә дә чәмијјәт бу көркәмли сәнәткардан ашыглыг сәнәтинин елмини, әхлагыны, педагокикасыны тәләб едирди. Вә о, истәр-истәмәз јерә енир, "наһагг" дүнјаја "һагг" дүнјасынын мә'нәвијјатыны кәтирирди.

Мүасирләри хатырлајырлар ки, "Әләскәр учабој, енликүрәк, бәдәнчә чох сағлам, чох да гүввәтли бир адам иди. Гара көзләри, галын, гара чатма гашлары, долу сифәти, ири бурну варды. Әјнинә узун әтәкли архалыг,

үстүндән чуха, ајағына мәст кејәр, башына бухара папаг гојарды. Һәмишә башыны гырхдырар, үзүндә хәтт (саггал) сахларды"... Сазы сол әли илә чалар, зил сәслә охујарды. Һәмин хатырлама бөјүк сәнәткарын јалныз заһири көрүнүшүнү тәсәввүр етмәјә имкан вермәклә галмыр, һәм дә мәрд, чидди, мүдрик бир кишинин образыны чанландырыр.

...Ашыг Әләскәр истәр өзүндән әввәл, истәрсә дә өзүндән сонра һеч бир халг шаири, ашығы илә мүгајисә олунмајачаг гәдәр мүхтәлиф жанрларда әсәрләр јаратмышдыр: устаднамә, зәнчирләмә, кәрајлы, варсағы, тәчнис, гыфылбәнд, һәчв, һәрбә-зорба, шикајәтнамә, додагдәјмәз, дилдөнмәз, дивани, мүхәммәс, мүсәддәс, гәзәл, дејишмә вә с. Ашығын јарадычылығындакы һәмин жанр диференсиаллығыны, рәнкарәнклијини мөвзу-мүндәрәчә мүхтәлифлији тамамлајыр — халг сәнәткары, мүтәфәккири һәм мәһәббәти, тәбиәти тәрәннүм едир, һәм дөврүн ичтимаи, әхлаги-мә'нәви проблемләриндән, һәм дә "бу дүнја"нын фөвгүнә галхыб әршдән-күршдән данышыр.

Ашыг Әләскәр јарадычылығынын идеја-естетик мәнбәләри барәдә бәһс едәркән, Гурбани-Ашыг Аббас Туфарганлы — Хәстә Гасым... илә јанашы М.В.Видади — М.П.Вагиф — Г.Закир силсиләси дә, јада дүшүр. Вә әслиндә, Ашыг Әләскәр (үмумән XIX-XX әсрләр ашыг) сәнәтинин идеја-естетик мәзмуну тәсәввүр етдијимиздән чох мүрәккәбдир; һәмин мүрәккәбликдә аз-чох изаһа кәлән одур ки, суфи-үрфани идејаларын дашыјычысы кими формалашан ашыг XIX әсрдән е'тибарән дүнјәви идејаларын тәфсиринә даһа ардычыл чәлб олунур.. XIX-XX әсрләрин ашығы нәинки XVI әсрин, һеч XVII-XVIII әсрләрин дә ашағы дејил. Лакин XIX-XX әсрләрин ашығы да замана, дөврә өзүнәмәхсус бир шәкилдә мүгавимәт көстәрир, "тарихи кимлији" илә мүасир функсијасы арасында галыр. Вә анчаг Ашыг Әләскәр

кими бөјүк сәнәткар һәмин "зиддијјәт"и бирләшдирәрәк ашыг сәнәтинин мүасир типолокијасыны, характерини мүәјјән едир. Бу исә о демәкдир ки, Ашыг Әләскәрлә Азәрбајчан ашыг сәнәтинин, јарадычылығынын тарихиндә јени (көрүнүр, сонунчу!) мәрһәлә башлајыр.

...Суфи-үрфани дүшүнчә Ашыг Әләскәр јарадычылығынын көкүндә, мајасындадыр:

Адым Әләскәрди, әслим көјчәли,
Әләст аләминдә демишәм: бәли!
Һәм ашығам, һәм дәрвишәм, һәм дәли,
Чаным көзәлләрин јол гурбаныды.

"О дүнја" илә "бу дүнја" арасында идеоложи-мә'нәви һармонија јаратмаға чалышан бөјүк сәнәткар, әслиндә, ашыг сәнәтинин бир мәрһәләсини јекунлашдырыб дикәр мәрһәләсинә кечир (һәмин просеси јазылы әдәбијјат М.П.Вагифлә кечирмишди), "бу дүнја"нын хаосуну "о дүнја"нын космосу мөвгејиндән көрдүјүнә әмин олмаг XIX-XX әсрләр ашығына идеја-естетик енержи, бөјүк сосиал-мәдәни сәлаһијјәт верир. Һәмин әминлик Ашыг Әләскәрдә өз хәләфләри илә мүгајисәјә кәлмәјәчәк гәдәр бөјүкдүр:

Гәддим әјиб гәм хиргәси кејирәм,
Мәһәббәт одундан тәам јејирәм.
Лејлү наһар "јаһу-јаһу" дејирәм,
Чыхмышам гәлбимдә ибадәт илә.

Вә бәлкә дә, она көрәдир ки, бөјүк сәнәткар "һагг ашығ"ындан "јар ашиг"инә о гәдәр дә асанлыгла чеврилмир — "бу дүнја"да "о дүнја"нын тәләбләри, әдасы илә севир:

Истәр дара чәкдир, истәр гул ејлә,
Гојмушам әмринә гол, инчимәрәм.
Һәсрәтиндән мәчнун олдум сәһрада,
Алырсан чанымы ал, инчимәрәм.

М.П.Вагиф кими Ашыг Әләскәр дә конкрет көзәллији (вә көзәлләри) тәрүннүм едир: Күлпәри, Мүшкүназ, Күллү, Күлханым, Күләндам, Салатын, Телли, Шәкәр, Нәнәпәри.. һәмин көзәлләрин (вә көзәллијин) там олмајан сијаһысыны тәшкил едирләр. Лакин М.П.Вагифдән фәргли олараг, Ашыг Әләскәрин көзәллик барәсиндәки тәсәввүрү даһа кенишдир — бурајаВәтәнин тәбиәти дә дахилдир: Чајгылынчлы, Гырхгыз, Алагаја, Нарышдар, Чилкөз, Муров, Узунјохуш, Дәлидағ, Гошгар, Кәлбәчәр, Шәки, Ширван, Гарабағ, Гаргар, Хачын, Көјчә, Муған, Савалан.. Јалныз Азәрбајчанмы?

О чәллад гашларын гәһри-зәһмәти
Гәсд ејләр чисмимдән чаны дағытсын.
Көзләрин ган салар Азәрбајчана,
Дилин истәр Алосманы дағытсын.

Ашыг Әләскәр Вәтәнин көзәлләрини нечә илһамла тәрәннүм едирсә, Вәтәнин икидләрини дә о чүр гүрурла тә'рифләјир, онларын мәрдлијиндән вәчдә кәлир, шә'нинә дастан "јазыр". Вә јалныз "јазмаг"ла кифајәтләнмир, шәјирдләриндән тәләб едир ки, һәмин дастанлары һәр јердә охусунлар, јајсынлар, тәсәввүрләрдә Азәрбајчан икидинин мөһтәшәм образыны јаратсынлар.

Дүнјада баш верән ичтимаи-сијаси һадисәләр, глобал просесләр дә Азәрбајчан ашығыны дүшүндүрүр, үмумән бәшәријјәтин, инсанлығын үзләшдији тәһлүкә ону нараһат едир, һәјәчанландырыр:

Нечолду Сербија, Черногорија,
Әл-ајаг алтында итди Италја.
Керман бир бомб атды, ган олду дәрја,
Гырылды, дүнјада инсан галмады..

Ашыг Әләскәр заманын идеја-естетик һөкмү илә суфи-үрфани тәфәккүрү дөврүн сатирик дүшүнчә мәдәнијјәти илә говушдурмаға чәһд едир. Әбәди дәјәрләрә дајанараг "һарам дүнјасы"нын (вә инсанын!) сатирик образыны јарадыр...

Алданыб дүнјанын чаһ-чәлалына
Һарам гарышдыран өз һалалына,
Хәјанәт ејләјән гоншу малына
Һагтын диванында галды да кетди.

Мүгәддәс тәсәввүрләрин позулдуғуну, "бәдзаман"ын һәр шеји алт-үст етдијини көрән бөјүк халг мүтәфәккири, чох күман ки, аһыл јашларында даһа ајдын дәрк едир ки, бу "наһагт" дүнјада илаһи космос јаратмаг чәһди әбәсдир. Она көрә о да бөјүк сәләфләри кими, нәтичә е'тибарилә, өз дахилинә чәкилир:

Ағылдан кәм, һушдан чашгын, дилдән күт,
Нагабил кәлмәси бисәмәр мәнәм.
Мәчнун кими виранәләр күнчүндә
Сәркәрдан, сәһраји-гәләндәр мәнәм.

...Дүнјанын чијфәси алдатды мәни,
Унутдум үгбаны, тутдум дүнјаны.
Кәлби-астананам, ја кәрәм каны,
Рәһм ејлә, бу јазыг Әләскәр мәнәм.

...Лакин истәјирсән чаһыл, истәјирсән аһыл ол, дүнјадан сонадан тәчрид олунмаг мүмкүн дејил — "наһагт" олса белә.. Дүнјадан күсмәк олар, усанмаг олар, дүнја илә дөјүшмәк олар, чәнки-чидала чыхмаг олар...

Һәрчајыдан, мүхәннәсдән, нададан
Нә сөз галды сәнәткара дејмәмиш...

...Азәрбајчан әдәби-ичтимаи фикриндә кениш јајылмыш белә бир мүлаһизә вар ки, Ашыг Әләскәр савадсыз олмуш, јазы-позу билмәмишдир. Ејни заманда бу мүлаһизәни тамамилә инкар едәнләр дә мөвчуддур... Мәсәлә исә мүрәккәбдир... Һәмин мәнтиглә Гурбанинин, Ашыг Аббас Туфарганлынын, јахуд Хәстә Гасымын да савадсыз олдуғуну тәсдиг вә ја инкар етмәк мүмкүндүр. Әслиндә исә, истәр бу бөјүк халг сәнәткарлары, истәрсә дә Ашыг Әләскәр әрәб әлифбасыны (әски Азәрбајчан әлифбасыны) мүкәммәл билмишләр. Мәкәр "Әлиф-лам" мүәллифини (сөһбәт Ашыг Әләскәрдән кедир) савадсыз сајмаг мүмкүндүрмү?!

Ибтидаикы әлиф - Аллаһ
Беј - бирлијә дәлаләтди.
Теј - тәкди, ваһиди-јекта,
Ариф бу елмә бәләтди.

Сеј - сабитди доғру јола,
Чим - учады, бах чалала,
Һеј - меһрибанды һилала,
Мүнкир ондан хәчаләтди...

Зај - зүлм едәчәк дүшмәнә,
Ајын - һәјати-чешминә,
Ғајн - ғул-ғули-дөвранә,
Феј - фәна, гаф-гијамәтди..

Бунунла белә, нә Гурбани, нә Ашыг Аббас Туфарганлы, нә Хәстә Гасым, нә дә Ашыг Әләскәр јазы-позу

адамы олмушлар; онлар мәнсуб олдуглары (әслиндә, тәмсил етдикләри) идеја-естетик дүшүнчә, јахуд мәктәб јазы сәнәтини (јазылы әдәбијјаты) үмумән инкар едир, әвәзиндә исә, һәм дәринино, һәм дә енинә һүдудсуз олан шифаһи тәфәккүрүн өзүнәмәхсус поетик-техноложи имканларыны мәнимсәјир...

Ашыг Әләскәрәм, сорушсан адым,
Һуш башымдан кедиб, јохду савадым.
Сөзлә мәтләб јазмаг дејил мурадым,
Арифә еjһамла јазырам руфат,
Сәдрин олсун сат.

...Ашыг Әләскәр барәдә халг (хүсусилә онун һәмјерлиләри) арасында чохлу әфсанәләр, рәвајәтләр долашыр, лакин онларын һеч бири дастанлашa, мүкәммәл сәнәт әсәри сәвијјәсинә галха билмәмишдир. Бунун әсас сәбәби о иди ки, әсримизин әввәлләриндән сонра заман артыг дастан заманы дејилди. Анчаг Ашыг Әләскәр бөјүк бир мәктәб јаратды — онларла көзәл сәнәткар, өз мүәллимләринин сәвијјәсинә галха билмәсәләр дә, мүасир ашыг сәнәтини ирәли апардылар, мәнсуб олдуглары мәктәби даһа да зәнкинләшдирдиләр.

...Ашыг Әләскәрин (вә онун мәктәбинин) пәрвәриш тапыб гарыш-гарыш кәздији торпаглар — Көјчә, Зәнкәзур, Дәрәләјәз, Гарагојунлу, Кәлбәчәр, Гарабағ... бу күн дүшмән әлиндәдир. Вә дүшмән јалныз торпагларымызы тутараг әһалимизи дидәркин салмамыш, һәм дә мә'нәви-естетик дүнјамыза тәчавүз етмиш, бөјүк тарихи олан етник-мәдәни бир мүһити дағытмышдыр — Ашыг Әләскәр мүһитини.. Ашыг Әләскәрин јубилејини кечирән Азәрбајчан халгы (вә дөвләти!) өз торпағынын бир гарышыны да һеч кимә күзәштә кетмәјәчәкдир.

1998

ИСМАЈЫЛ ШЫХЛЫ
ЈАХУД
МӘ'НАЛЫ ӨМРҮН ДАСТАНЫ

ӨН СӨЗ

Һөрмәтли охучу!

Халг өз кәләчәји үчүн тәһлүкә һисс едәндә тәбиитарихи бир гүввә илә өз кечмишинә чөкүр, кечмиши илә букүнү арасыдакы ән зәиф дујулан әлагәләри белә чанландырыр вә бир гајда олараг букүнүндә о кејфијјәтә гаршы һәссас олур ки, һәмин кејфијјәт она билаваситә кенезисиндән кәлир. Азәрбајчан халгы өзүнүн ән нараһат күнләриндә үзүнү халг јазычысы И.Шыхлыја, онун шәхсијјәтинә вә јарадычылығына чевирир, чүнки И.Шыхлынын шәхсијјәт вә јарадычылығы, һәгигәтән, халгын кечмишини, кечмишилә букүнү әлагәсини системли шәкилдә әкс етдирир.

И.Шыхлы илә көрүшмәк, онун кечирдији һиссләри дујмаг, нә фикирләшдијини анламаға чалышмаг, нәһајәт, онунла мүбаһисә етмәк мәнә гисмәт олмушдур — мән И.Шыхлы барәдә сөз демәк еһтијачыны һисс едәндән сонра әлимә гәләм алыб ишә киришмишәм, үрәјимдән кәлмәјән бирчә чүмлә дә јазмамышам вә мәним үчүн олдугча доғма бир инсанын образыны јаратмагдан сөзүн кениш мә'насында һәзз алмышам.

КӨКЛӘР... БУДАГЛАР...

...Онунла үз-үзә отурурсан, сөһбәт едирсән, анчаг һеч чүр ағлына сығышдыра билмирсән ки, көзүнлә көрдүјүн, сөзүнү ешитдијин бу адам бу дүнјанын адамыдыр, инанмырсан ки, о һачанса мөвчуд олмајыб вә һачанса мөвчуд олмајачаг. Мән И.Шыхлынын шәхсијјәтиндә, јарадычылығында, үмумән фәалијјәтиндә, мүкәммәл бир һиссин тә'сири алтында, әбәди дүнјанын тәзаһүрүнү кө-

рүрәм вә һәмин һисс гаршысыалынмаз бир гүввә илә мәни кøкә, нәслә чәкир.

Шыхлылар нәсли гәдим тарихә маликдир — бу нәсил заман-заман бөјүк адамлар јетирмиш (вә јетирмәкдәдир); һәмин бөјүк адамлар ичәрисиндә һал-һазырда ән мәшһуру, һеч шүбһәсиз, Исмајыл Шыхыдыр...

Сөһбәти бир аз гәдимдән башлајаг...

Ҝенерал Әлиаға Шыхлински "Хатирәләрим"дә ҝөстәрир ки, Шыхлылар нәсли өз көкүнү XVI әсрдән ҝөтүрүр. О јазыр: "Бизим улу бабамыз Ағдолаг Мәммәд аға Газах гәзасына Шамхордан көчүб ҝәлмишди. Онун ики оғлу вар иди, бөјүк оғлу Шыхы — чох ағыллы вә сакит, кичији Әли Газах — чох икид, амма дәлисов бир адам иди". Ағдолаг Мәммәд ағанын бөјүк оғлу Шыхынын өвладлары сонралар (јәгин ки, XVII әсрин сону, XVIII әсрин әввәлләриндә) Газаға көчүб, Күр гырағындакы Шыхлы кәндләринин әсасыны гојурлар, кичик оғлу Әли Газағын өвладлары исә һеч јерә көчмәјиб, көһнә јерләриндә галыр. Ҝенерал Ә.Шыхлински гејд едир ки, бөјүк оғлунун өвладлары — Шыхызадә, кичик оғлунун өвладлары исә Әли Газахоғлу фамилијаларыны дашымышлар, Азәрбајчан Русијаја илһаг олунандан сонра нәслин һәр ики голу, әсасән Шыхлински фамилијасыны гәбул етмишләр.

Тәәссүф ки, Шыхлыларын Азәрбајчан Русијаја илһаг олунана гәдәрки дөврдә һансы ҝөркәмли шәхсијјәтләр јетирдији мә'лум дејил, анчаг һеч шүбһәсиз, бу чүр шәхсијјәтләр олмушдур вә артыг гејд едилдији кими, Шыхлылар чохсаһәли исте'дада малик идиләр: һәм икид, вуран-тутан идиләр, һәм дә елм, мәдәнијјәтлә мәшғул олурдулар. Бу нәслин илк ҝөркәмли нүмајәндәләринин тарих сәһнәсинә чыхмасы Азәрбајчан халгынын милли өзүнүтәшкили илә бир дөврә дүшүр.

Шыхлыларын тарихи кечмиши илә бағлы фикирләр, мүлаһизәләр гәдим түрк епосундакы әһвалатлары хатырладыр; адама елә ҝәлир ки, бу нәсил "нүмунәви

бир епик өмүр" јашајыр, гејри-мүәјјән, заман өлчүсү олмајан әбәди "кечмишдән" ҝәлир вә әбәди "ҝәләчәјә" ҝедир. Азәрбајчан халгынын һәјатында баш верән ән мүһүм ичтимаи-сијаси һадисәләр Шыхлыларын "әбәди" һәрәкатына тә'сир едир, онда өз изини гојур, анчаг бу һәрәкат дајанмыр. Вә һәрдән мәнә елә ҝәлир ки, "әбәдилик" кејфијјәти нәсли бүтөвлүкдә тә'јин етдији кими, онун һәр бир нүмајәндәсинин характеринә, әхлагына аиддир: гејри-ади тәмкин, һеч заман, һеч јерә тәләсмәмәк, һеч нәјә дәрһал реаксија вермәмәк, јенилији анчаг вә анчаг тәчрүбәси әсасында гәбул еләмәк бу нәслин мән таныдығым, демәк олар ки, бүтүн нүмајәндәләрини характеризә едир.

Вә мәним дәрин инамыма ҝөрә, И.Шыхлы истәсә дә, истәмәсә дә мәнсуб олдуғу нәслин ҝенетик кејфијјәтләрини дашыјыр: истәсә дә, истәмәсә дә өз ҝүндәлик фәалијјәтиндә, јарадычылығында, тәфәккүрүндә бир Шыхлы олараг галыр...

XIX әсрин әввәлләриндән башлајараг Шыхлылар нәинки Азәрбајчанда, Загафгазијада, ејни заманда даһа узагларда танынан шәхсијјәтләр јетирир, ҝенерал Ә.Шыхлинскинин фикринчә, онларын ән ҝөркәмлиси "Салик" тәхәллүслү Казым аға иди"...

Казым аға Салик Шыхлински, јахуд Һүсејн әфәнди Гајибзадәнин тәбири илә "Казым аға Салик тәхәллүс" XIX әсрин биринчи јарысы Азәрбајчан әдәбијјатынын бөјүк нүмајәндәләриндәндир. М.В.Видади, М.П.Вагифин ҝөркәмли давамчыларындан бири, ејни заманда дөврүн ичтимаи тарихи мәнзәрәсини бүтүн ҝенишлији илә әкс етдирмәјә чалышан, азад руһлу бир шаир олмушдур.

Казым аға Салик исте'дадлы олдуғу гәдәр дә гүрурлу, нәсил нәчабәти илә фәхр едән бир адам иди вә бу барәдә белә јазмышдыр:

Адым Казым, Вәли Салик ләгәб ше'рдә мәшһурам,
Каһ өвтаным кәнари — Күр, шикаркаһым Гарајазы.
Бинаји-бихи-нәхи-әслимиз Шәмкурдурур, амма
Вәли тифли-вүчудумдур мәкирә шири — Дилбази.
Шејхзадә дерләр бизләрә кәлмиш Гәзаглүдән-
Шејхили гәрјәмиздир, һәм бизүз ол гәрјә ә'зази.
Вәли мин ики јүз гырх дөрддә кәлди тарихи-һичри
Ки, үч јүздән кечүпдүр нәслимиз олдур чоху ази.

Бурада бир сыра мәсәләләрлә јанашы о да әксини тапыр ки, һазырда даһа чох "Шыхлы" шәклиндә гәрарлашан фамилија (Шејхзадә) — Шејхизадә (Шыхзадә), (Шејхли) — Шыхлы вә Шыхлински формаларында мөвчуд олмушдур.

Казым аға Салик өз дөврүнүн көркәмли адамлары илә сых әлагәләр сахламыш, М.В.Видадинин оғлу Мирзә Мәммәд "Фәдаји" тәхәллүсә онун оғлу (М.В.Видадинин нәвәси) Јәһјә бәјә, Мирзәчан Гарабағлыја (Мәдәтова), Мирзә Адыкөзәл бәјә, Дағкәсәмәнли подполковник Һәсән аға Гијасбәјова, Кәмәрли Ибраһим аға Илјасова (Мә'сум тәхәллүсә) вә хүсусилә үрәкдән севдији Мустафа аға Шыхлински "Ариф" тәхәллүсә бир сыра мәнзум мәктублар јазмыш, һәмин мәктубларда кифајәт гәдәр оржинал ичтимаи-фәлсәфи фикирләр ифадә етмиш, өз мә'нәви дүнјасыны әкс етдирмишдир. Казым аға арабир "гәвмү гардаш"ын ондан кен дурмасыны да кәдәрлә хатырламыш, буну дөврүн, заманын иши сајмышдыр:

Јад олуб бәндән дејү, еј дустлар, дәврү заман,
Бир тамаша ејлә, бәндән гәвмү гардаш јад олуб.
Салика, кушиш нә лазым өмри, бидүнјад үчүн,
Бу чаһан виранәликдир, бунда ким абад олуб.

Казым аға Салик Газах торпағы, Газах елләри илә фәхр етмиш, Газах ујездинин ағаларыны зарафатјана

тәнбеһ еләсә дә, онларын чәсарәт вә сәхавәтләрини гијмәтләндирмишдир.

Казым аға өзүнүн бөјүк сөз устасы олдуғуну билир вә буну е'тираф етмәкдән чәкинмирди:

Ким мәним дәрјаји-ше'римдән ичәр бир гәтрә аб,
Мөвч-мөвч артар кәмалы, фөвч-фөвч ејләр хәјал.
Салика, һәр бир јетән шаир олуб бир нөв илә,
Әл көтүр, бәндән ешит, јагшы дәкил бу гијлү гал.

Јахуд:

Саликәм, ше'рилә чәнк истәр көнүл, еј пири-мәрд,
Гачма, кәл мејданыма, пејкаријин муштагијәм.

Бунунла белә Казым аға Салик күчлү дөвләт тәрәфиндән истила олунмуш өлкәнин өвлады кими бир сыра һалларда һүдудланыр, мәсәлән, дејәк ки, "Гәззаг главны приставы Иван Кузмич Жиловски"нин тәшкил етдији гонаглығы мәһд едир.

... Сагија, санма ки, јандурду мәни одлара
Меји-набиндә олан табү һәрарәт, нә дејим.
Бу Иван Кузмичин әлһәг бу сәфәр бәзкәһи,
Чох приставлара көстәрди хәчаләт, нә дејим.
Салика, һејф ки, сәндән сонра тапылмаз
Бу фәсаһәт, бу бәлагәт, бу ибарәт, нә дејим.

Вә истәр-истәмәз, бу лә'нәтә кәлмиш "тәбәәлик" һисси бөјүк шаири хырда ишләрлә мәшғул олмаға мәчбур едир, анчаг һәмин һалда да о, өз поетик гүдрәтинин һеч дә тамамилә итирмир, гүруруну сындырмыр. Казым аға Салик, артыг гејд едилдији кими, Азәрбајчан интибаһынын сон көркәмли нүмајәндәләриндән бири кими

фолклордан классикаја чан атыр, елат тәбиәәтини, халг руһуну норматив естетик тәфәккүрә кәтирирди.

XIX әсрин орталарындан е'тибарән Шыхлылар арасындан танынмыш һәрбчиләр чыхмаға башлајыр - бунун тарихи бир зәрурәт олдуғуну гејд етмәк лазымдыр: еләбил бу нәсил өз енержисини һара лазымдырса, һарада хүсуси еһтијач варса, ораја сәрф етмиш, нәслин өз әбәди кејфијјәтини горумаг стихијасы үмумән мәнсуб олдуғу етносун, халгын тарихи кејфијјәтләрини — гәдим епос тәфәккүрүнү горумаг үчүн стихијасына чеврилмишдир.

XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә Шыхлылар нәсли бөјүк сәркәрдә кенерал Әли аға Шыхлинскини јетирир — бу көркәмли шәхсијјәт барәдә Азәрбајчан халгы, әслиндә, чох шеји билмир вә онун бөјүк һәрби јарадычылыг ирси нәинки халгын потенсијасы кими истифадә олунмуш, һәтта, демәк олар ки, унудулмушдур.

Әли аға Русија империјасынын ордусунда хидмәт едирди, илк һәрби тәһсилини орада алмыш, орада формалашмыш вә бүтүн һәрби мәһарәтини империјаны горумаға сәрф етмишди, фәалијјәтинин сон дөврү исә Азәрбајчанла бағлы олмушду.

30-чу илләрдә Шыхлылар пәрән-пәрән дүшүрләр. Бунун бир нечә сәбәби вар иди: биринчиси, онлар көкү, нәчабәти олан бир нәсил идиләр; икинчиси, нүфузлу, габагларындан јемәјән, һәр кәлән һөкумәтә табе олмајан идиләр; үчүнчүсү исә, араларында чохлу зијалылар вар иди...

Исмајыл Гәһрәман оғлу Шыхлынын (Шыхлинскинин) бүтүн сәнәдләриндә вә тәбии олараг, тәрчүмејиһалларында онун 22 март 1919-чу илдә анадан олдуғу көстәрилир, лакин бу, тамамилә јанлышдыр, — јашы аз олдуғу үчүн семинаријаја гәбул едилмәјәчәјини нәзәрә алыб, әлачсызлыгдан она јени тәвәллүд или "мүәјјәнләшдирмишдиләр" вә бу әмәлијјатын хејри олмушду, әслиндә исә И.Шыхлы үч ил сонра — 22 март 1992-чи илдә дүнјаја кәлмишди.

1 апрел 1960-чы ил тарихли "Бакы" гәзетиндә И.Шыхлыдан бәһс едән бир мәгаләдә исә јазычынын тәвәллүдү үчүн даһа "шәрәфли" бир ил сечилир — сонралар көркәмли тәнгидчи кими мәшһурлашан, о заман исә кәнч олан Гулу Хәлилов јазыр: "Исте'дадлы бир јазычы кими таныдығымыз Исмајыл Шыхлы Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулан илдә доғулмушдур". Шүбһәсиз, бу "ади" гәзет үслубу иди — чидди бир шеј дејилди.

ТӘЛӘБӘЛИКДӘН МҮӘЛЛИМЛИЈӘ

И.Шыхлынын һәјат вә јарадычылығы үзәриндә дүшүнән һәр бир тәдгигатчы, биринчи нөвбәдә, тәһлилә чәтин кәлән мүһүм бир кејфијјәти көрүр: бу, әдәб-әркандыр — И.Шыхлы нә гәдәр истеʼдадлы олубса, о гәдәр әдәб-әрканлы олуб вә "нәсилдән, көкдән кәлән мәдәнијјәт" өз јериндә, ејни заманда күчлү тәʼлим-тәрбијә мәктәби кечмишдир...

1928-чи илдә Косалар кәндиндә орта мәктәбин биринчи синфинә кедир...

И.Шыхлы 1934-чү илдә Газах семинаријасына (педагожи мәктәбинә) дахил олмушдур... Јашы аз, боју балача олдуғуна көрә мәктәбә көтүрмәк истәмирдиләр, лакин мәктәбин директору, ејни заманда ријазијјат мүәллими вә дөврүнүн көркәмли зијалысы олан Миргасым Әфәндијев ону ријазијјатдан хүсуси имтаһан едир, истеʼдадлы олдуғуну көрүр, күзәштә кетмәли олур вә беләликлә гајда-гануну позуб, Исмајылы семинаријаја көтүрүрләр. Семинаријанын өз әдәби мүһити вар иди вә хүсусилә тәләбә шаир Әли Сүбһи мәшһур иди, Исмајыл она охшамаға, онун кими көзәл шеʼрләр јазмаға чалышырды. Мәктәбин әдәбијјат дәрнәјинә һәрдән С.Вурғун, О.Сарывәлли кәләрдиләр, дәрнәјә әдәбијјат мүәллимләри рәһбәрлик едир, мәктәбин директору исә ишләрин кедиши илә јахындан марагланыр, әлиндән кәлән көмәји әсиркәмирди.

И.Шыхлы сонралар вердији мүсаһибләриндән бириндә көстәрир ки, о заман "јеканә бир арзум варды: һеч олмаса, бирчә шеʼрим дәрч олунајды..." Миргасым Әфәндијев кәнч шаирин шеʼрләрини Осман Сарывәллијә тәгдим едир вә хаһиш eләјир ки, онун тәләбәсинә, әкәр һәгигәтән истеʼдады варса, көмәк көстәрсин, шеʼрләри дәрч олунсун....

Хасијјәти үмумијјәтлә түнд олан, лакин түндлүјү јахын адама мүнасибәтдә даһа "парлаг" шәкилдә ортаја

чыхан Осман Сарывәлли Миргасым мүәллимә нә дејирсә, о, тәләбәсинә бир дә шеʼр јазмамағы вә јахшы билдији ријазијјатла мәшғул олмағы мәсләһәт көрүр. Исмајыл шаирлији атмалы олур, анчаг (даһа һеч кимә билдирмәдән) һәрдән өзү үчүн јазыр...

1936-чы илдә педагожи мәктәби битирир, 1937-чи илә гәдәр Косалар кәнд орта мәктәбиндә мүәллимлик едир.

1937-чи илдә И.Шыхлы Бакыја кәлир вә В.И.Ленин адына Азәрбајчан Педагожи Институтунун дил вә әдәбијјат факүлтәсинә дахил олур, бу, ону көстәрир ки, кәнч Исмајылын гәлбиндә шеʼрә, әдәбијјата мараг һеч заман өлмәмишди, дахили мәʼнәви еһтијач ону дағ сели кими габағына гатыб апарырды, дашлара, гајалара чырпа-чырпа, әзә-әзә, ағрыда-ағрыда апарырды, анчаг апарырды.

Заманә пис заманә иди... И.Шыхлы о күнләри бу чүр хатырлајыр: "Бизә әдәбијјатымызын вә дил тарихимизин маһир биличиләри мүһазирә охумадылар, онлары көрмәдик. Чүнки онларын чоху "халг дүшмәни" чыхмышды. Бу күн мүһазирә охујан мүәллимин әвәзинә сабаһ башгасы кәлирди. Һисс едирдик ки, бир күн әввәл дәрс дејәни кечә апарыблар. Әвәзинә исә али мәктәбдә дәрс вермәјә һазыр олмајан бир чаваны көндәрирдиләр. Әли Султанлы горха-горха дәрсә кәлирди. Дәмирчизадә хејли көрүнмәди, дедиләр мүәллими професcор Чобанзадәјә чөрәк апардығы үчүн тутублар. Идрис Һәсәновун сифәтини бирчә дәфә көрдүк. Горхурдуг ки, о бири мүәллимләримизи дә әлимиздән алалар..."

Институтда охудуғу илк күндән И.Шыхлы илә "марагланмаға" башлајырлар...

И.Шыхлы ичтимаи кәркинлијин, тутатутун доғурдуғу психоложи тәзјигә дөзмәјиб, тәләбәлијинин илк илиндә Халг Маариф Комиссарлығына әризә вериб хаһиш едир ки, ону Азәрбајчанын учгар рајонларындан олан Кәлбәчәрә мүәллим көндәрсинләр.

Анчаг институтун о заманкы директору Агил Салаjев әсәбиләшмиш "кәнд ушағынын" көнлүнү алыр вә Исмаjыл өз тәhсилини давам етдирмәли олур...

АПИ-нин әдәбиjjат дәрнәjи вар иди, Исмаjыл hәмин дәрнәjә кедир вә өз ше'рләрини охуjур. Дәрнәjин рәhбәри тәнгидчи Мәммәдҹәфәр Ҹәфәров ше'рләриндән бирини бәjәнир, чапыны мәсләhәт көрүр, "Гушлар" адланан бу ше'р 24 ноjабр 1938-ҹи илдә "Әдәбиjjат гәзети"ндә дәрҹ олунур.

Әлбәттә, "Гушлар" хүсуси истe'дадла јазылмыш әсәр деjилди, hәтта демәк олар, зәиф иди вә мүәллиф сонралар көстәрирди ки: "Һәмин күн мән hәм севинир, hәм дә кәдәрләнирдим. Севинирдим - нәhajәт, ше'рим чыхды; кәдәрләнирдим - hejф ки, бир дә ше'р јазмајаҹағам..." Амма јазды, бунунла белә ше'рләрини бир дә чапа вермәди, өзүнүн ән јахын hәмдәминә чевирди вә өзүндән ирағa бурахмады. Мән инди бу ше'рләр көчүрүлмүш, көhнә бир дәфтәрчәни вәрәгләjирәм... Күскүн хәјаллар, кәдәрли дујғулар вә халг ше'ринин тарихи интонасијасы -Видади, Вагиф, Казым аға Салик вә...

Фамилим Шыхлыдыр, адым Исмаjыл,
Һардасан, гара бәхтим, тез ajыл.
Мән ки, heч олмадым мәгсәдә наjыл,
Јаралары симли јад елә мәни.

И.Шыхлы АПИ-дә тәhсил алдығы илләрдә өзүнүн илк hекаjәләрини јазыр, марагльдыр ки, hәмин hекаjәләрдән бири "Дәли Күр" адланырды вә М.Ҹ.Ҹәфәровун көмәjи илә "Дәли Күр" АПИ-нин гәзетиндә чап олунмушду.

1941-ҹи илдә АПИ-ни битирир. Газаға гајыдыр вә 1942-ҹи илин сентjабрына гәдәр әввәл Биринҹи Шыхлы, сонра Дашсалаhлы, даhа сонра исә Косалар кәндләриндәки мәктәбләрдә дәрс hиссә мүдири, директор ишләjир.

И.Шыхлынын ше'р јарадычылығынын сон дөврү дә илк дөврү кими Газахла - Косаларла бағлыдыр: 1941-1942-ҹи илләрдә јаздығы ше'рләрдә артыг өз кечмиш севкилисинә е'тинасыз јанашан, онун јалварышларына мәhәл гојмајан бир ашиглә гаршылашырыг. Вә бу ҹүр "мәhәббәт тохтаглығы" И.Шыхлынын 1941-1942-ҹи илләрдәки ше'рләриндә тәкҹә е'тинасызлыгда деjил, вагифанәликдә - мүәjjән гәдәр ачыг-сачыглыгда да өзүнү көстәрир - "Ахшам нәғмәси" ндә олдуғу кими...

Дуруб сеjрә чыхдым бир ахшам чағы,
Көнлүмүн ојлағы лаләзар олду.
Чичәкләр ичиндә көрдүм сонамы,
Көзүмдә чәмәнләр күллүзар олду.
Јахынлашыб она салам еjләдим,
Сыханда әлләри думағ гар олду,
Голуму доладым бәjаз бојнуна
Рәгибимин өмрү аhу-зар олду...

Мәhз 1941-1942-ҹи илләрдә, jә'ни сентиментал, романтик дүнjадан етнографик реаллыға — бу дүнjаjа гајытдығы илләрдә И.Шыхлыны инсанын hәjатда (вә тарихдә) јери кими поетик -фәлсәфи мәсәләләр дә дүшүндүрмәjә башлаjыр вә кәнҹ шаир, нә гәдәр парадоксал олса да (әлбәттә, јенә Ҹ.Бајронун тә'сири алтында), дүнjанын мә'насызлығы, пучлуғу идеjасына кәлиб чыхыр:

Гој јарансын гасырға, гопсун туфан,
Сөкүлүб дағылсын hәр бир јан.
Јер шары гәзәблә чыхсын охундан,
Һәjатла бирликдә мәhв олсун инсан.

1942-ҹи илин сентjабрында мүhарибәjә кедир... Шимали Гафгаз-Керч-Беларусиjа-Прибалтика-Шәрги Пруссиjа... И.Шыхлынын ҹәбhә јоллары бу јерләрдән кечир...

Мәнә белә кәлир ки, И.Шыхлынын тәләбәлији илә мүәллимлији арасында чәбһә, әдәбијјата марағы илә професионал әдәбијјатчылығы, јазычылығы арасында "Чәбһә јоллары" дурур - "Чәбһә јоллары", ијирми јашыны тәзәчә кечмиш бир кәнч тәрәфиндән јазылмасына бахмајараг, ән надир чәбһә күндәликләри илә мүгајисә олуна биләр.

"Чәбһә јоллары"ндан бир парча илк дәфә 17 феврал 1968-чи илдә "Әдәбијјат вә инчәсәнәт" дә чап олунур бир нечә ил сонра (1975-чи илдә) һәмин гәзет бир дә јазычынын күндәликләринә мүрачиәт едир вә бундан сонра мүхтәлиф адларла, мүхтәлиф редактәләрлә чыхыр.

И.Шыхлы 1945-чи илин нојабрында чәбһәдән кери гајыдыр, бир мүддәт Газахда мүәллимлик етдикдән сонра 1946-чы илдә АПИ-нин аспирантурасына дахил олур. Артыг о, әввәлки сентиментал кәнч дејилди, бөјүк һәјат јолу кечмишди, исти-сојуға дүшмүш, һәтта "Гырмызы улдуз" ордени вә медалларла тәлтиф олунмушду, кечмишилләрин тә'бири илә десәк, ән мүһүм һадисә исә ондан ибарәт иди ки, И.Шыхлыны мәһз чәбһәдә (1944-чү илдә) Коммунист Партијасына гәбул еләмәмишдиләр.

И.Шыхлы мүһарибәдән сонра илк һекајәләрини јазыр: "Консерв гутулары", "Һәкимин нағылы", "Сәһәри көзләјирдик", "Керч суларында", "Һаралысан, ај оғлан?" вә бу һекајәләрдә бир даһа чәбһә јолларына гајыдыб, онлары тәзәдән кечир...

"Һәкимин нағылы" 1947-чи илдә "Ингилаб вә мәдәнијјәт" журналында чап едилир...

1949-чу илдә АПИ -дә мүәллимлик фәалијјәтинә башлајыр вә елә һәмсин илдә дә ССРИ Јазычылар Иттифагы үзвлүјүнә гәбул олунур.

50-чи илләрин лап әввәлләриндә И.Шыхлынын шәхси һәјатында мүһүм бир һадисә баш верир... Көзәл, әзәмәтли, заһири көркәмі вә зәнкин мә'нәвијјаты илә, јә'гин ки, чох гызларын хәјалындан кечән Исмајыл о дөврүн танынмыш зијалыларындан олан гоһуму Мәммәд Шыхлынын бөјүк гызы Үмидә ханыма вурулур. С.Вургун, М.Һүсејн вә Ә.Вәлијев елчи кедәси олурлар. Мәммәд Шыхлынын тәрслик еләмәсинә бахмајараг, гадыны Бадисәба ханым гызын "һә"сини верир. Мәммәд Шыхлы, дејиләнә көрә, гызларынын һеч биринин елчилијиндә евдә отурмамыш, чыхыб кетмишди...

1952-чи илдә тојлары олур, о заман Исмајылын отуз јашы вар иди, Үмидә ханым исә ијирми беш јашында иди.

И.Шыхлы узун мүддәт педагожи институтда харичи әдәбијјатдан дәрс демиш, 70-чи илләрдә исә онун бу саһәјә аид китаблары нәшр олунмушдур.

И.Шыхлынын публисистикасы онун јарадычылығында о гәдәр әһәмијјәтли јер тутур вә онун шәхсијјәтини бүтөвлүкдә тәсәввүр етмәк үчүн о гәдәр лазымлыдыр ки, бу барәдә хүсуси бәһс етмәмәк вә бир сыра мәсәләләри диггәт мәркәзинә чәкмәмәк, садәчә олараг, мүмкүн дејил... Публисистик јарадычылыға илк һекајәләри чап олунан дөврдә — 40-чы илләрин ахырларында башламыш, "Әдәбијјат гәзети"ндә, "Коммунист", "Азәрбајчан кәнчләри" гәзетләриндә, хүсусилә 60-чы илләрин орталарына — "Дәли Күр" јаранана гәдәр интенсив шәкилдә мүхтәлиф очеркләр јазмышдыр, һәтта 40-чы илләрин сону — 50-чи илләрин әввәлләриндә публисистика китаблары нәшр олунмушдур. И.Шыхлы мүасир публиситик тәфәккүрүмүзүн формалашмасы вә инкишафында мүәјјән рол ојнамыш, образлы душүнчәси, демократик емосијасы илә онун сәрһәдләрини кенишләндирмишдир.

50-чи илләрин орталарында "Ајрылан јоллар" мејдана чыхды вә мүәјјән гејд-шәртлә дә олса, дејә биләрик ки, буну И.Шыхлыја дөвр јаздырмышды вә И.Шыхлы јенә дә мәһз "Ајрылан јоллар"да "дөврүн јазычысы" олмагдан чыхмаға чәһд еләмишди, анчаг чыха билмә-

мишди. Чүнки 50-чи илләр һәлә давам едирди, 60-чы илләр исә һәлә габагда иди...

Мән истәмәздим ки, И.Шыхлынын әдәби-ичтимаи тәфәккүрүндәки зиддијјәтли дөврләр, мәгамлар барәдә сусам — хүсусилә 50-чи, гисмән дә 60-чы илләрдә И.Шыхлы өзүнү бөјүк харүгәләр јарадан, күндә бир рекорд вуран совет халгынын өвлады (вә јазычысы!) һесаб етмишди (бәлкә дә, үрәјиндә о гәдәр јох, анчаг бир сыра јазыларында буну ачыг е'тираф едир...)

"ДӘЛИ КҮР" - "ДӘЛИ КҮР"Ә ГӘДӘР ВӘ "ДӘЛИ КҮР"ДӘН СОНРА

"Һөрмәтли Исмајыл мүәллим, салам!

"Дәли Күр" романыны чапдан чыхандан бир гәдәр сонра охудум. Мәнә нечә тә'сир етдијини тәсвир еләмәк чәтиндир. Будур, нечә вахтдыр ки, бу романы охумушам, анчаг онун тә'сириндән гуртара билмәмишәм. Сизин гәһрәманларынызы унуда билмирәм... Сиз хошбәхтсиниз, Исмајыл мүәллим! Чүнки бу әсәринизлә охучаларын гәлбинә јол тапмысыныз. Бу мәктубу јазмагда мәгсәдим belә бир әсәр јаздығыныз үчүн сизә миннәтдарлығымы билдирмәкдир.

Әзиз һәмјерлим, хаһиш едирәм, мәнә чаваб јазасыныз. Јени әсәр үзәриндә ишләјирсинизми?

Бәлкә дә, сиз бу мәктуба о гәдәр фикир вермәјәчәксиниз, анчаг мән сизин чавабынызы һәр заман көзләјәчәјәм...

Һөрмәтлә: Газах рајону, Јеникәнд орта мәктәбинин X синиф шакирди Севда Исмајылова.

Сағ олун!

24 декабр 1969-чу ил.

"Дәли Күр" онларла повестләрин, романларын милли тәфәккүрүмүздә јаратдығы мә'нәви сәһрадан ахыб кечди вә она чан верди - ади бир мәктәбли гыздан тут-

муш бөјүк Меһди Һүсејнә гәдәр "Дәли Күр"лә таныш олан һеч кәс өз емоссијасыны, һејрәтини кизләдә билмәди. И.Шыхлы 50-чи илләрин сонларындан 60-чы илләрин орталарына, тәхминән 10 илә гәдәр "Күушәнишинлик"дән сонра әдәбијјатымызын С.Вурғундан сонракы шаһ әсәрини јаратды... Бу әсәрин илк охучусу С.Вурғун олмалы иди, јазычыны илк дәфә С.Вурғун өзү тәбрик етмәли иди вә "ајә, јаман јазыбсан" сөзүнү дә илк дәфә о демәли иди. Вә нәдәнсә мәнә елә кәлир ки, И.Шыхлы "Дәли Күр"ү һеч кимин јох, мәһз Сәмәд Вурғунун хејир-дуасы илә јазмаға башлајыб, әсәр үзәриндә ишләдији дөврдә дә өлмәз сәнәткарын руһу һәмишә онунла олуб, ким билир бәлкә јазычы хәјалән өз сәләфиндән мәсләһәтләр алыб, тәһтәлшүур бир гүввә илә С.Вурғунун ишини давам етдирир...

Мәним дәрин инамыма көрә, И.Шыхлынын "Дәли Күр"ә гәдәрки јарадычылығы "Дәли Күр"ә кәтириб чыхармыр... "Чәбһә јоллары"ндан тутмуш "Ајрылан јоллар"а гәдәр јазычы, демәк олар ки, һеч бир әсәриндә "Дәли Күр"ә "ишарә еләмир".

Лакин атыг гејд едилдији кими И.Шыхлы чох кәнч јашларында, тәләбәлик илләриндә "Дәли Күр" адлы һекајә јазыб тәһсил алдығы институтун гәзетиндә чап етдирмишди. 1962-чи илдә "Азәрбајчан" журналында (№ 6,7,8) "Дәли Күр"үн биринчи һиссәси чап олунур вә әдәби ичтимаијјәтин диггәтини чәлб едир. "Дәли Күр" барәдә илк мәгаләнин мүәллифи Әһәд Һүсејнзадә дә Чаһандар аға барәдә илк сәһвини бурахыр: "Чаһандар ағанын образы аилә вә мәишәтлә бағлы шәкилдә ишләнмишдир. Онун характеринин мүхтәлиф чәһәтләрини көстәрмәк үчүн өз табелијиндәки кәндлиләрлә нечә рәфтар етмәси мәсәләсинә тохунулмалы иди. Бәлкә бу јолла романын бир сыра фәсилләрини сырф мәишәт планындан чыхармаг вә бу фәсилләрә даһа дәрин

ичтимаи, сијаси мә'на вермәк олардыˮ (“Әдәбијјат вә инҹәсәнәтˮ гәзети 17 нојабр 1962-чи ил).

Мүәллиф бу вә ја бу типли “мүлаһизәләриˮ ешидәндә көрәсән һансы һиссләри кечирмишди? Мән бу суала ҹаваб тапмагда аҹиз олдуғуму дујурам, чүнки И.Шыхлы “Дәли Күрˮ вә үмумијјәтлә һеч бир әсәри барәдә сөјләнмиш мүлаһизәјә тенденсијалы јанашмамыш, һеч бир јердә өзүнү мүдафиә еһтијаҹы һисс етмәмишди, анҹаг һеч пүбһәсиз, һәр шеји ичиндә чәкмишди. Вә М.Һүсејнин “Дәли Күрˮ барәдәки мәшһур мәктубу ону “хиласˮ етмишди.

“Дәли Күрˮүн нәшриндән дәрһал сонра чап олунмуш тәнгиди мәгаләләрин, ресензијаларын һамысында И.Шыхлынын нә исә гејри-ади иш көрдүјү, әдәбијјатымыза нәһәнк бир әсәр вердији ја билаваситә, ја да долајысы илә гејд олунур, лакин “исти башлаˮ јазылмыш һәмин јазыларда “Дәли Күрˮ бүтүн мүрәккәблији илә шәрһ олунмур (вә әслиндә, олуна да билмәзди) сәнәт барәдә артыг көһнәлмиш трафарет тәсәввүрләр һәм професионал, һәм дә күтләви (гејри-професионал) тәфәккүрү әсәри бүтүн мүрәккәблији илә баша дүшмәкдән мәһрум едир.

“Дәли Күрˮдән сонра И.Шыхлы өзүнүн классик һекајәләрини јазыр...

МИЛЛИ ШӘХСИЈЈӘТ ФЕНОМЕНИ, ЈАХУД МҮДРИКЛИЈИН ПОЕТИКАСЫ

Исмајыл Шыхлынын әсәрләри өз јериндә, онун бөјүк шәхсијјәти дә милли сәрвәтимиздир вә истәрдим ки, мүшаһидәләрим даирәсиндә һәмин шәхсијјәти характеризә едим.

Һәр шејдән әввәл, онун етнографик зәнкинлијиндән данышмаг лазымдыр — Исмајыл Шыхлы елә бир торпагда дүнјаја кәлиб ки, орада һәм мәишәтдә, һәм әхлагда, һәм дә ичтимаи мүнасибәтләрдә гәрибә бир епос

тәбиилији, тәмизлији вар. Етнографик зәнкинлик (вә мүәјјәнлик) И.Шыхлынын шәхсијјәти үчүн елә бир контекстдир ки, сонрадан нә газаныбса, нәләри мәнимсәмәјә “мәҹбур едилибсәˮ, һамысы бу контекстдә мејдана чыхыб, онда ҹилаланыб вә ону ҹилаламышдыр..

И.Шыхлынын јетмиш иллик јубилеји кечирилирди, тәнтәнәли кечәдә јазычы о вахта гәдәр көрүнмәмиш вә ешидилмәмиш бир чыхыш етди. Һәмин чыхышдан сонра бир мүддәт милли ичтимаи мүһит онун шәрһи илә мәшғул олду... И.Шыхлынын о заманкы чыхышынын илк ҹүмләләрини сөзбәсөз хатырламаға ҹәһд едирәм:

...Мән, достларымын хош сөзләринә көрә нә гәдәр шад олсам да, јахшы билирәм ки, јетмиш јаш өмрүн гүруб чағыдыр. Бир сыра сөзләримизи дә инди демәјиб һачан дејәҹәјик?..

Вә деди..

Сон сөз

Һөрмәтли охуҹу!

Мән сөзүмү сәнә мүраҹиәтлә башладым, сәнә мүраҹиәтлә дә битирирәм: ола билсин ки, бир сыра мәсәләләрин гојулушунда, јахуд изаһында тәләсмишәм, лазымы гәдәр дәринлијә вара билмәмишәм... Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу, кифајәт гәдәр узун бир сөһбәтин башланғычыдыр; Аллаһ гојса, сөһбәтин кедиши бизи даһа дәрин мәнбәләрә апараҹаг — о мәнбәләрә ки, орадан шәхсијјәтин епик һәгигәти башланыр...

1992

ИСМАЈЫЛ ШЫХЛЫ,
ЈАХУД МҮДРИКЛИЈИН ПОЕТИКАСЫ

Исмајыл Шыхлынын јарадычылығы онун мүкәммәл шәхсијјәтиндән ајрылмаздыр — тәсадүфи дејил ки, бөјүк јазычынын арашдырычылары "Ајрылан јоллар" да, "Дәли Күр"дә, "Өлән дүнјам" да, һекајәләриндә мүәллифин өз образыны, характерини көрмәјә һәмишә гаршысыалынмаз бир еһтијач һисс етмишләр. Вә бу да тәсадүфи дејил ки, Азәрбајчан әдәби-мәдәни, ичтимаи-естетик тәфәккүрүндә Исмајыл Шыхлы образы јазычынын јаратдығы образлардан, әкәр белә демәк мүмкүнсә, даһа мүкәммәл, даһа мәшһур, даһа бәдиидир... О, һәјаты, фәалијјәти, јарадычылығы илә төкрарсыз бир образ — Исмајыл Шыхлы образыны, гејри-ади бир метафора — Исмајыл Шыхлы метафорасыны јаратды.

Исмајыл Шыхлы заман-заман охуначаг бир китаб, мүхтәлиф нәсилләрин мүрачиәт етмәли олдуғу бир мәктәбдир.

...Мән бу бөјүк шәхсијјәтлә илк дәфә 80-чи илләрин әввәлләриндә Јазычылар Иттифагынын Натәван клубунда кечирилән бир тәдбирдә гаршылашдым. Кәнч шаирләрин ше'р кечәси иди. Кечәнин көркәмли шаиримиз Чабир Новруз апарырды. Исмајыл Шыхлы, еләчә дә Јазычылар Иттифагынын катибләри рәјасәт һеј'әтиндә сакитчә әјләшмишдиләр, демәк олар ки, һеч нәјә мүдахилә етмирдиләр. Гулаг асырдылар.

Ше'рләрин чоху кејфијјәтсиз иди. Дағ белә кәлди, дәрә белә кетди. Јандым, өлдүм... Залда әјләшәнләр тез-тез е'тиразларыны билдирдиләр (онлар да әсасән кәнчләр иди), Чабир мүәллим исә ше'р охујанларын хәтринә дәјмәк истәмир, имкан јарадырды ки, пис-јахшы һәрә үч-дөрд ше'рини десин.

Нөвбәти кәнчә сөз верилди. Һәмин кәнч әли чибиндә, бир гәдәр дә әдалы шәкилдә сәһнәјә чыхыб һеч

кимин көзләмәдији мөвзуда ше'р охумаға башлады: "Азадлыг истәјирәм... Гачыб гарачылара гошулмаг истәјирәм, Гарачылар кими азад олмаг истәјирәм..." Москвада, М.Горки адына Әдәбијјат Институтунда тәһсил алан Хыдыр Газахбәјли имиш. Ше'р гуртаран кими Чабир Новруз һеч бир мүнасибәт билдирмәдән нөвбәти кәнчә сөз верди, Хыдыр Газахбәјли исә кәлдији әда илә дә кетди.

Ахырда кичик бир мүзакирә кечирилди. Мән дә сөз алдым... Дедим ки, билмирәм, бурада әјләшәнләрин поетика елминдән нә дәрәчәдә хәбәри вар, анчаг һәмин елмин принсипләри сәвијјәсиндән мәсәләјә баханда бурада охунан ше'рләр ичәрисиндә дөврүн овгаты илә сәсләшән, мүкәммәл ше'р гачыб гарачылара гошулмаг истәјән оғланын ше'ри иди, нәдәнсә, Чабир мүәллим, сиз ону тәгдир етмәдиниз...

Чабир Новруз, дејәсән, әсәбиләшди...

—Сән кимсән ки, Јазычылар Иттифагынын адындан данышырсан? —деди.

—Мән өз адымдан данышырам, —дејиб әјләшдим. Вә көрүнүр Хыдыр Газахбәјлинин әдасы кими мәним һәрәкәтим дә рәјасәт һеј'әтинин хошуна кәлмәди.

Мәсәләнин кәркинләшдијини көрән Исмајыл Шыхлы үзүнү мәнә тутуб тәмкинли бир сәслә соруштду:

—А бала, сән нә ишлә мәшғулсан?

Мәним чаваб вермәјимә еһтијач олмады. Әтрафдакылар дедиләр ки, университетин аспирантыдыр.

Исмајыл мүәллим күлүмсүндү:

—Нә тез башламысан мәсләһәт вермәјә?

—Мән һеч кәсә мәсләһәт вермирәм, фикрими дејирәм.

—Јох, сән бизә мәсләһәт вердин ки, кедин поетиканы өјрәнин...

Көрдүм ки, сәһв етмишәм. Анчаг керијә јол јох иди, она көрә дә додағымын алтында:

—Мән сизи демирдим, —дедим.

Исмајыл мүәллим сәсинин аһәнкини дәјишдирмәдән әлавә етди:

—Биз билирик ки, кәнч шаир нә истәјир... Анчаг мәсәләни дүз гојмур. О елә билир ки, гарачы чәмијјәтиндә азадлыг вар. Елә дејил. Һәр бир чәмијјәтин өзүнә-мәхсус ганунлары, адәтләри мөвчуддур ки, азадлығы мәһдудлашдырыр. Гарачыларын азадлығы барәдәки тәсәввүрләр һәддиндән артыг романтик тәсәввүрләрдир...

Беләликлә, мән тәрк-силаһ едилдим. Анчаг Исмајыл Шыхлы кими бир мүәллим, дост тапдым... Бир нечә илдән сонра онунла ардычыл көрүшдүк, сөһбәтләр, мүбаһисәләр етдик. Вә һәмин сөһбәтләр, мүбаһисәләр мәнә јалныз бу бөјүк шәхсијјәти дејил, өзүмү дәрк етмәјә әһәмијјәтли тә'сир көстәрди.

80-чи илләрин сонларында, јазычынын 70 иллик јубилеји әрәфәсиндә баш редактор, рәһмәтлик Шаһин Сәфәровун хаһиши илә "Азәрбајчан мүәллими" гәзети үчүн Исмајыл Шыхлы һаггында бир мәгалә јаздым. Мәгалә дәрч едиләндән бир нечә күн сонра "Азәрбајчан кәнчләри" гәзетиндән дә хаһиш етдиләр ки, бир јубилеј мәгаләси дә онлар үчүн јазым. Икинчи мәгалә дә дәрч едилди...

Исмајыл мүәллим һәр ики мәгаләјә көрә өз тәшәккүрүнү билдирди сонра мәнә деди ки, билирсәнми, үзүнә демәк олмасын, сәнин оржинал тәфәккүрүн вар, анчаг мүлаһизәләриндә мүбаһисәли чәһәтләр чохдур.

Вә арамызда аз гала сөзбәсөз хатырламаға чалышдығым белә бир сөһбәт кетди:

-Мәсәлән, нәдәнсә чохлу алынма терминләр ишләдирсән, бу да сәнин фикринин анлашылмасы үчүн чәтинлик төрәдир. Һалбуки бизим әдәбијјатшүнаслыг елимизин, әдәби тәнгидимизин кифајәт гәдәр зәнкин дил-үслуб ән'әнәләри вар...

—Исмајыл мүәллим, мәним јазыларымын дилинә һәмин терминләр охудуғум китаблардан кәлир, һеч бирини биликли көрүнмәк үчүн ишләтмирәм. Садәчә, истәјирәм ки, фикрими дәгиг, лазыми мүкәммәликдә, елми сәвијјәдә ифадә едәм. Мән һамынын баша дүшәчәји бир сәвијјәјә енә билмәрәм ки... Елми тәфәкүр һамы үчүн дејил...

Сөзүмүн кәсмәди, ахыра гәдәр һөвсәлә илә динләди. Сонра сөһбәтин мөвзусуну дәјишди.

—Мәним барәмдә јаздығын мәгаләләри охујанда јадыма бир шеј дүшдү...

Бир достум вар. 50-чи илләрдә фәлсәфәдән намизәдлик диссертасијасы јазмышды, анчаг чидди бир нәтичә-филан әлдә етмәмишди. Ону көндәрдиләр ки, Москвада мүдафиә еләсин. Бир мүддәтдән сонра гајыдыб кәлди. Деди ки, Исмајыл, адлы-санлы философлар иши охујуб чыхыш етдиләр. Дедиләр ки, бурада үч-дөрд бөјүк кәшф вар, һәмин кәшфләрә изаһат вердиләр.... Мүдафиәдән сонра өз јаздығым диссертасијаны дөнә-дөнә охудум, анчаг дејилән кәшфләрин нәдән ибарәт олдуғуну мүәјјәнләшдирә билмирәм... Инди онунку олмасын, сән јазырсан ки, мәним филан-филан кәшфләрим вар, анчаг шәрһләрин о гәдәр гәлиздир ки, өз һалалча кәшфләримин нәдән ибарәт олдуғуну мүәјјәнләшдирә билмирәм...

Мән дә чох дәринә кетмәдим. Чүнки Исмајыл Шыхлы елә инсан иди ки, онунла ја кәрәк ағıллы данышајдын, ја да һеч данышмајајдын... Сөһбәтдән бир нечә күн сонра ахшам "Американын сәси" радиосунда јазычы Исмајыл Шыхлынын 70 иллијинә һәср олунмуш верилиш вердиләр. Һәмин верилишдә диктор мәним "Азәрбајчан кәнчләри" гәзетиндә дәрч олунмуш мәгаләмдән парчалар охуду. Анчаг нечә?... Демәк олар ки, бүтүн алынма терминләрдә чашды: ја бир сөзү ики дәфә деди, ја дүзкүн тәләффүз едә билмәди, ја да нә дедији үмумиј-

јәтлә ешидилмәди. Сәһәриси Исмајыл мүәллим мәнә зәнк етди:

—Нә тәһәрсән?

—Исмајыл мүәллим, сағ олун. Сиз нечәсиниз?

—Дүнән ахшам "Американын сәси"нә гулаг асдын?

—Һә, јахшы верилиш олду, тәбрик едирәм, анчаг мәним терминләрими дүз охуја билмирдиләр...

Күлүмсүнду.

—Бә дејирдин мәни сиз баша дүшмәзсиниз, Америкада баша дүшүрләр мән нә дејирәм?...

... Исмајыл Шыхлы, нә гәдәр муасир, нә гәдәр модерин олурса олсун, гејри-милли, көксүз-әсассыз, ичтимаи тәчрүбәдә сынаныб һәзм едилмәјән һадисәни гәбул eләмирди. Елә ки, јенилик өз дәлили-сүбуту илә кәлирди, һисс едирдин ки, Исмајыл мүәллим һәмин дәлил-сүбутлар үзәриндә күнләрлә, ајларла дүшүнүр, һәтта онлары тәкзиб етмәјә чалышыр. О вахта гәдәр ки, јенилијин артыг гачылмаз олдуғуна инансын. Инандыса, гуртарды.

Тәсадүфән "Јазычы" нәшријјатында көрүшдүк. Нәвәси Ајхан да јанында иди. Салам-кәламдан сонра деди:

—Ешитмишәм, Низами Кәнчәвинин үзәринә һүчума кечмисән?.. Дејирсән ки, әдәбијјат тарихимизи онунла башламајаг...

Мәсәләнин нә јердә олдуғуну анладым. Бир-ики јердә демишдим ки, бизим орта мәктәбдәки әдәбијјат програмымыз гајдасында дејил. Нә исә бир јол тапмаг лазымдыр...

Одур ки, дедим:

—Исмајыл мүәллим, ахы нә вахта гәдәр бизим әдәбијјат тарихимиз фарсдилли шаирләрлә башлајачаг? Орта мәктәб шакирдләри, һәтта бә'зи али мәктәб тәләбәләри елә билирләр ки, Хагани, Низами, Мәһсәти Кәнчәви садә дилдә јазыблар, XIII әсрдән сонра әдәбијјата кәлән шаирләр — Нәсими, Фүзули дилимизи әрәб,

фарс сөзләри илә корлајыблар... Аз-чох сәвијјәли шакирдләрдә, тәләбәләрдә исә белә бир тәсәввүр јараныр ки, бизим дилимиз XI-XII әсрләрә гәдәр фарс дили олуб, сонра түркләшиб... Биз елә бир програм тәгдим етмәлијик ки, орада етник-мәдәни варислик әкс олунсун. Әкәр "Китаби-Дәдә Горгуд" дан башлајырыгса, елә башламалыјыг ки, кәнчлик әдәбијјатымызын әввәлиндә Хагани, Низами, Мәһсәти Кәнчәвинин јох, мәһз "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дурдуғуну әмәлли-башлы дәрк етсин.

—Низамидән имтина едәк дејирсән?

—Имтина етмәјәк, анчаг әдәбијјат тарихини дә онунла башламајаг... Бир дә ки, Исмајыл мүәллим, бизим милли әдәби-естетик тәфәккүр Низамини о гәдәр дә асанлыгла гәбул етмир. Мәсәлән, Нәсими, Фүзули, Вагиф кими... Шакирдләр исә үздән гаврадыгларына, шаирин поетикасына дахил ола билмәдикләринә, јалныз поемаларынын адларыны, гыса мәзмунуну өјрәндикләринә көрә халгымыз Низами адлы бир шаирин олдуғуну билир, анчаг јарадычылығынын маһијјәтини, демәк олар ки, һисс етмир...

Исмајыл мүәллим мәним бу сөзләримдән, дејәсән, бир гәдәр нараһат олду. Өзүнү топлајыб:

—Нијә? Мәсәлән, мәним нәвәм Ајхан Низами Кәнчәвидән чохлу ше'рләр билир, — деди. Сонра әлавә етди:

—Ајхан, "Кәрпичкәсән кишинин дастаны" ны де көрүм, әми дә ешитсин.

Ајхан бир-ики мисра һәвәссиз дејиб дајанды.

—Һә, далы нечә олду?

—Баба, олар "Короғлу"дан дејим?

Мән күлдүм. Исмајыл мүәллим дә күлүмсүндү, Ајханын әлиндән тутуб:

—Кәл кедәк, —деди, — һамыныз бир ағылдасыныз.

Бир аз кедиб кери чеврилди:

—Һүсејн Ариф сизи көрәндә Түркијәдә башына кәлән бир әһвалат данышачаг, инанмајын, өзүндән дүзәлдиб, —деди.

Бир нечә күндән сонра Һүсејн Ариф һәгигәтән "Әдәбијјат гәзети"нин редаксијасына кәлди вә һәгигәтән беләә бир әһвалат данышды: "Түркијәјә кетмишдим. Јенчә кәлирәм. Мәнә Түркијәнин халг шаири адыны вердиләр. Дедиләр ки, сән олмасајдын, урус сазы чохдан сыхышдырыб арадан чыхартмышды, сән ки, о урусун ичиндә сазы горујуб сахладын, бөјүк адамсан. Мүкафат да вердиләр, бир аләм пулују.

Күчәјә чыханда аллаһ һојуна јетишмәмишин биринә раст кәлдим. Мәнә деди ки, азәрисәнми? Дедим: Һә... Сарылды бојнума, деди ки, сәни бураха билмәрәм, кедәк ресторана. Мән дә дедим ки, јәгин јазыг нә мүддәтдән сонра јерлисинә раст кәлиб, вәтәнин ијисини мәндән алыр. Кетдик. Јахшы јејиб-ичдик. Һесаб кәләндә әлими, чанын үчүн, јаландан чибимә салдым ки, һәрифи гызышдырым. Көрдүм ки, һеч тәрпәнмир. Мән өзүмә кәләнә гәдәр, чибимдән нә гәдәр пул чыхартмышдымса, офисиант алыб апарды... Ганым гаралды. Дурдум ки, кедәм меһманханаја. Һәриф дә дүшүб бөјрүмә аман вермир һа. Вәтән һәсрәтиндән данышыр. Бирдән дајандым. Дедим:

—Ајә, Газағын һансы кәндиндәнсән?

—Шыхлыдан.

—Адын нәдир?

—Исмајыл.

Дәли олмадыммы. Дедим:

—Ајә, бир Исмајыл Шыхлыдан зорла чанымы гуртарыб бура гачмышам, бурада да сәнәми раст кәлдим?..."

Исмајыл мүәллим Һүсејн Арифи чох истәјирди, она зарафатла "кафир" дејирди. Онларын (хасијјәтчә бири дикәринә гәтијјән бәнзәмәјән ики көркәмли инсанын) достлуғу һамыја мә'лум онларла мараглы ләтифәнин мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушду. Вә Исмајыл

Шыхлы Һүсејн Ариф һагтында дилдә-ағызда долашан ләтифләри топлајыб ајрыча бир китаб һалында нәшр етдирмишди.

... Мән Азәрбајчан әдәбијјатында, мәдәнијјәтиндә, елминдә, милли ичтимаи тәфәккүрүндә баш верән бир сыра һадисәләрин әсл сәбәбини Исмајыл мүәллимдән ешидиб өјрәнмишдим. Һәмин һадисәләрдән бири XI-XII әсрләр (јә'ни Низами Кәнчәви дөврү) Азәрбајчан интибаһы барәдә мүхтәлиф мүлаһизәләрин 70-80-чи илләрдә кениш јајылыб, әдәби-ичтимаи фикирдә өзүнә әһәмијјәтли бир јер тутмасы иди. Хүсусилә профессор Ариф Һачыјев вахташыры олараг Азәрбајчан интибаһшүнаслығынын елми-нәзәри һүдудларыны кенишләндирир, бир сыра полемик фикирләрини ирәли сүрүрдү...

Мән 80-чи илләрин ахырларында "Азәрбајчан интибаһы" адлы мәгалә јазыб һәмин илләрдә чалышдығым "Әдәбијјат вә инчәсәнәт" гәзетиндә дәрч етдирдим. Мәгалә бирмә'налы гаршыланмады — мүхтәлиф рә'јләр ешитдим ки, бунлардан мәним үчүн ән мараглысы, һеч шүбһәсиз, Исмајыл Шыхлынын рә'ји иди. О мәнимлә бу барәдә ајрыча сөһбәт етди. Деди ки, XVII-XVIII әсрләр Азәрбајчан Интибаһы барәдә сәнин ирәли сүрдүјүн фикир мараглыдыр, лакин һәмин фикри ахырачан мүдафиә едә, әсасландыра билмәмисән... Сәнин фикрини тәкзиб етмәк дә чох чәтиндир, чүнки мүәјјән сүбутларын, дәлилләрин вар, адам сәнин дедикләринә чох һалларда инанмаг истәјир.

Мән дедим ки, Исмајыл мүәллим, Сиз дүнја әдәбијјатыны јахшы билирсиниз, дүнја Интибаһынын нәзәријјәси барәдә ајдын тәсәввүрүмүз вар. Мә'лум мәсәләдир ки, Интибаһ әдәбијјаты о әдәбијјата дејилир ки, биринчиси, аз-чох реалист олсун, икинчиси — милли мәзмуна малик олсун, үчүнчүсү, мәнсуб олдуғу милләтин дилиндә јарансын. Италијанын, Франсанын, Испанијанын

Интибаһ дөврү әдәбијјаты кими... Фарс дилиндә Азәрбајчан Интибаһы олар?...

Өзүнмәхсус тәмкинлә күлүмсүнүб деди:

—Билирсән нечәди, XI-XII әсрләр Азәрбајчан Интибаһы барәдәки фикир 70-чи илләрдә мәним көзләрим гаршысында мејдана чыхыб кенишләнди. Әввәлләр профессор М.Рәфили белә бир мүлаһизә сөјләмишди, лакин һәмин мүлаһизәни нә өзү, нә дә башгалары давам етдирмишди. 40-чы илләрдә Нутсубидзенин, 60-чы илләрдә исә Чалојанын русча китаблары чыхды. Бу китаблар XI-XII әсрләрдә күрчү, ермәни ренессансындан данышыр, һәмин әсрләрдәки Азәрбајчан мәдәнијјәтини, демәк олар ки, инкар едирдиләр. Јығышыб белә гәрара кәлдик ки, онлара чаваб верәк. Лакин елә бир тәдгигатчы лазым иди ки, һәм мүасир әдәбијјат нәзәријјәләрини јахшы билсин, һәм XI-XII әсрләр Азәрбајчан әдәбијјатындан башы чыхсын, һәм дә русча јазсын. Һәмин иши өһдәсиндән профессор Ариф Һачыјев көтүрдү. Анчаг сонра башга көркәмли алимләр дә бу ишә гошулдулар.

... Вә беләликлә, мән әмин олдум ки, XI-XII әсрләр Азәрбајчан Интибаһы барәдәки фикир мүәјјән гәдәр (бәлкә дә, үмумијјәтлә) гоншудан кери галмамаг мәгсәди илә (вә һәмин гоншулардан ијирми-отуз ил сонра) ортаја атылдығына көрә компанија характери дашымышдыр. Низами Кәнчәвинин јубилеји һәмин компанијанын давам етдирилмәсинә, мүәјјән мә'нада күтләвиләшдирилмәсинә тәкан вермишдир.

Исмајыл Шыхлы һәм јазычы, һәм дә бир алим кими һадисәләрин, просесләрин, идеја һәрәкатларынын маһијјәтинә вармағы, онлары аналитик бир шәкилдә дәрк (вә шәрһ) етмәји бачарырды. Она һәр шеји бәјәндирмәк мүмкүн дејилди. Һај-күј далынча кетмәзди. Емосијаја гапылмаз, һеч заман әндазәни ашмазды.

Мән чох тәәссүф едирәм ки, биздә бөјүк шәхсијјәтләрин тәрчүмеји-һаллары дүзкүн методолокија илә өјрәнилмир — бу вә ја дикәр јазычынын, алимин, ичтимаи-сијаси хадимин нә вахт анадан олдуғуну, һансы ишләр көрдүјүнү, һәјатында һансы мүһүм һадисәләрин баш вердијини, нә вахт дүнјадан кетдијини билирик, лакин һәмин тәрчүмеји-һалларда шәхсијјәтин тәкамүлү адәтән фактлар, тәсадүфи һадисәләр вә с. думанында көрүнмүр. Исмајыл Шыхлынын һәјаты, әдәби, елми-педагожи, ичтимаи-сијаси фәалијјәти үзәриндә тәхминән он иллик ардычыл мүшаһидәләримә дајанараг дејә биләрәм ки, Исмајыл Шыхлы шәхсијјәти үч мәрһәләдән кечәрәк мүәјјәнләшмишдир:

I. Тәләбәлик мәрһәләси (30-чу илләрин әввәлләриндән 40-чы илләрин сонларына гәдәр).

II. Мүәллимлик мәрһәләси (50-чи илләрин әввәлләриндән 60-чи илләрин сонларына гәдәр).

III. Вә мүдриклик мәрһәләси (60-чы илләрин сону 70-чи илләрин әввәлләриндән е'тибарән) .

Һәр шејдән әввәл ону гејд едим ки, бурада сөһбәт садәчә тәләбәликдән, мүәллимликдән, јахуд бүтүн јарадычы инсанлара бу вә ја дикәр дәрәчәдә аид олан мүдрикликдән кетмир. Мән һәлә бир нечә ил бундан әввәл "Әдәбијјат гәзети"ндә дәрч едилән "Исмајыл Шыхлы, јахуд мә'налы өмрүн дастаны" адлы мәгаләмдә (бу мәгалә мәним Исмајыл Шыхлы һаггында үчүнчү мәгаләм иди вә нә гәдәр гәрибә олса да һәмин мәгалә дә јазычынын 70 иллијинә һәср едилмишди; белә ки, јазычы, бүтүн сәнәдләриндә 1919-чу ил гејд олундуғуна бахмајараг, әслиндә 1922-чи илдә доғулмушду) јазмышдым: "... Онунла үз-үзә отурурсан, сөһбәт едирсән, анчаг һеч чүр ағлына сыхышдыра билмирсән ки, көзүнлә көрдүјүн, сөзүнү ешитдијин бу адам бу дүнјанын адамыдыр; инанмырсан ки, о һачанса мөвчуд олмајыб вә һачанса мөвчуд олмајачаг. Мән Исмајыл Шыхлынын шәхсијјәтиндә, јарадычылығында, үмумән фәалијјәтиндә, мүкәммәл бир һиссин тә'сири алтында, әбәди дүнјанын тәзаһүрүнү көрүрәм..." ("Әдәбиј-

јат гәзети", 2 октјабр 1992-чи ил). Мәсәлә бурасындадыр ки, Исмајыл Шыхлы ону әһатә едән ичтимаи мүһитин ән нүмунәви тәләбәләриндән, ән садиг мүәллимләриндән бири ола-ола мүдрикләшир. Вә сон илләр хүсуси мејдан сулајан "антисовет идеологлар" ын исрар етдикләринин әлејһинә олараг, һагтында сөһбәт кедән мүһит Исмајыл Шыхлыны мәһз милли шәхсијјәт кими формалашдырыр. Она көрә дә совет чәмијјәтинин характери бизим тәсәввүр етдијимиздән даһа мүрәккәбдир. Исмајыл Шыхлы мүдриклијиндә тәләбәликлә мүәллимлик, шакирдликлә устадлыг үзви шәкилдә олагәдә иди — 60-чы илләрин сону 70-чи илләрин әввәлләриндән е'тибарән о, һәм өзүнүн тәләбәси, һәм дә мүәллими иди...

Исмајыл Шыхлыны "Дәли Күр"үн гәһрәманы илә мүгајисә едәнләр, фикримчә, јанылмырлар, чүнки Чаһандар аға образы 30-чу илләрдән е'тибарән мүәллифин варлығына һаким кәсилмишди, онун шәхсијјәтинин тәкамүлүндә мүһүм рол ојнамышды вә мүәллифин шәхсијјәтини мүкәммәлләшдирәрәк өзү дә бир образ кими тәкмилләшмишди. Исмајыл Шыхлы шәхсијјәтинин мүдриклик мәрһәләси "Дәли Күр" јазыландан (јә'ни мүәллиф өз ичәрисиндәки Чаһандар ағаны кәшф едәндән) сонра башланды. Чаһандар ағаны садәчә бәдии образ сајанлар јанылырлар, чүнки бу образда бир сыра идеја-естетик, мә'нәви-етик, гносеоложи кејфијјәтләр бир вәһдәт һалында тәзаһүр едир. Вә һәмин кејфијјәтләр вәһдәтини өз ичәрисиндә јетишдириб зүһура чыхармыш бир шәхсијјәт, тәбии ки, мүдрик шәхсијјәт иди.

Исмајыл Шыхлы мүдриклијинин нә демәк олдуғу 80-чи илләрин сону 90-чы илләрин әввәлләриндә — Азәрбајчан халгынын тарихинин гејри-ади һадисәләрлә зәнкин олдуғу, милләтин һәјати әһәмијјәтли мәсәләләринин һәлл едилдији илләрдә даһа ајдын шәкилдә ортаја чыхды. Бөјүк шәхсијјәтин "епос мәнтиги" дүшүнчәсиндәки позулмаз "маарифчи сәлигәси" илә бирләшәрәк күнүн ағсаггал сөзүнү дејир, алтернативсиз һөкмүнү верирди... 70 иллик јубилејинин кечирилдији тәнтәнәли кечәдә Исмајыл Шыхлынын етдији чыхыш, јә'гин ки, Азәрбајчан чәмијјәтинин јаддашындан һәлә узун мүддәт силинмәјәчәкдир:

—Мән достларымын хош сөзләринә көрә нә гәдәр шад олсам да, јахшы билирәм ки, јетмиш јаш өмрүн гуруб чағыдыр. Бир сыра сөзләримизи дә инди демәјиб һачан дејәчәјик?...

Вә деди! ..."Сапы өзүмүздән олан балталар" ифадәси дилдән дилә дүшдү. Бу ифадәни (вә онун архасында дајанан дәрин, һагтында сөһбәт кедән дөвр үчүн актуал мәтләби) Исмајыл Шыхлы јаратмамышды, мәнсубу олдуғу халгын епик тәфәккүрүндән алмыш, ону "дөврүн сөзү" кими јенидән кәшф етмишди. Һәмин ифадә Азәрбајчан чәмијјәтинин тәфәккүрүнә аз гала Чаһандар аға образы гәдәр әһәмијјәтли тә'сир көстәрди...

Исмајыл Шыхлы аз јазыб — һәм јазычы кими, һәм дә алим кими... Анчаг бу чәһәтдән дә о, мәнсуб олдуғу халга бәнзәјир — Азәрбајчан халгы да чох јазмајыб, јазанда исә "Китаби-Дәдә Горгуд"у јазыб. Низаминин "Хәмсә"сини , Нәсиминин, Фүзулинин диванларыны јазыб, М.П.Вагифин гошмаларыны, "Короғлу" дастаныны јазыб... Јазмајыб ки, архивләрдә галыб, һәр тапылдыгча бир мүнагишәнин, бир интриганын әсасыны гојсун, јазыб ки, охунсун, үрәкләрдә, бејинләрдә һәссаслығын, мүдриклијин очағыны сөнмәјә гојмасын...

1999

М.Ч.ЧӘФӘРОВ: ДИЛЧИЛИК КӨРҮШЛӘРИ

...Јазычы дил ганунларыны
дилчидән јахшы билмәлидир.
(М.Ч.Чәфәров).

М.Ч.Чәфәров професионал дилчи олмаса да, дилчилијә даир тәдгигатлары професионаллығы илә мараг доғурур; көркәмли фиологун биринчиси 50-чи, икинчиси 80- чи илләрәр аид ики мә'рузәси бу бахымдан хүсусилә диггәти чәлб едир, - һәр ики мә'рузәнин мәтнинә әсасланыб демәк олар ки, М.Ч.Чәфәров дилчилик тәдгигатларында бир гајда олараг тарихлилик, системлилик вә пактиклилик принсипләринә истинад едир.

Вә әлавә едәк ки, онун тәфәккүрүндә һәр үчү принсип бир-бири илә диалектик әлагәдә мөвчуддур.

"Азәрбајчан әдәби-бәдии дилинин бә'зи мәсәләләри һаггында" мә'рузәсиндә М.Ч.Чәфәров әдәби дилдә еһтијач олмадан әчнәби сөзләрин ишләдилмәсинин перспективсизлијини көстәрәмәк үчүн XX әсрин әввәлләри Азәрбајчан мәтбуатынын дил тәчрүбәсини мисал кәтирир, тарихлик принсипиндән чыхыш етмәклә аналожи һадисәләри гаршылашдырыр вә фикрини бу чүр давам етдирир: "Әлбәттә, тәһлүкә беш-үч терминин ишләдилмәсиндә дејилдир. Мәслә принсип мәсәләсидир. Әкәр биз "тәгриз" сөзүнү ишләтсәк, онда кәрәк "арфа" јеринә "әрғанун", "археолокија" јеринә "ријазијјәтчилик", "поетика" јеринә "гәваиди-әдәбијјә", "расионализм" јеринә "әглијјәлуг", "позитивизм" јеринә "фәлсәфеји-мүсбәтә" кими јүзләрчә башга сөзләри дә ишләдәк", -көрүндүјү кими сөһбәт системлилијә кәлиб чыхыр (диггәт ет: "мәсәлә принсип мәсәләсидир").

Тарихилик илә системлилијин кенетик әлагәси вардыр, о мә'нада ки, һәр бир синхрон систем тарихи тәкамүлүн мәһсулудур: тарихлик тәкчә тарихи тәкамүлдә јох, синхрон системдә дә ифадә олунур, она көрә дә лингвистик (үмумән филоложи) тәдгигатларда һәмин мүнасибәтә истинад едилмәси методоложи әһәмијјәтә маликдир.

Тарихлилик вә системлилик принсипләри, нәтичә е'тибарилә, практиклилик принсипи илә тамамланыр; мәсәлән, М.Ч.Чәфәров **ше'р** вә **поезија, исте'дад** вә **талант, сурәт** вә **образ, мухтаријјәт** вә **автономија** кими лексик паралелләрин дилдә ишләдилмәсини мәгбул һесаб етмәјәнләрә гаршы чыхараг көстәрир ки, "... бунларын һеч бирини атмаг лазым дејил. Јеринә көрә һәр икисинин ишләтмәк мүмкүндүр вә лазымдыр. Һәтта зәруридир. Мәсәлән, "егоист" сөзүнү бир фәлсәфи мә'нада "егоизм"шәклиндә дә ишләдирик, "худбин" сөзү "худбинчзм" шәклиндә ишләнмир"... Вә әлавә едир: "Гәрибә бурасындадыр ки, бу фикри мүдафиә едәнләр **үнван, рәмз, ме'марлыг, һејкәлтарашлыг, натиг, мәзһәкә** кими сөзләрлә јанашы олараг дилимизә дахил олмуш **адрес, аллегорија, архитектура, скулптура, аратор** вә **комедија** кими вачиб олан сөзләрин ишләдилмәсинә һеч бир сөз демирләр... Әлбәттә, бу ән азы, мәнтигсизликдир".

Тарихлилик, системлилик вә пракитиклик принсипләринә бу чүр ардычыл шәкилдә истинад олунмасы М.Ч.Чәфәрова һәлә 50-чи илләрдә бир сыра дилчилик проблемләрининин һәллиндә кифајәт гәдәр објектив мөвге тутмаға имкан вермишди: "... бә'зи дилчи јолдашлар, мәсәлән, профессор Дәмирчизадә, дилдә олан әрәб вә фарс мәншәли сөзләрин бир гисмини чыхарыб атмағы тәклиф едир. Мәсәлән, Дәмирчизадә Сәмәд Вурғунун **тәнһа, пир** ("гоча" мә'насында), **тәлатүм, тәранә, сүкут, сүкунәт, баһар нәсими, үлвијјәт, әмәл** кими сөзләр ишләтмәсинә, Мирзә Ибраһимовун **зүлмәт, чомәрд, һифз, мүһафизә,** һабелә бир чох башгаларынын **хәјал, камал** вә **ше'ријјәт** кими сөзләр ишләтмәләринә е'тираз едир.

Ајдындыр ки, бу принсипи гәбул етмиш олсаг, онда кәрәк дилимизин лүғәти тәркибинин доxсан фаизини иxтисар едәк..."

Үмумијјәтлә, тәдгигат материалыны сәрф-нәзәр едәндә һәр һансы тәдгигат схематизмә јуварланыр вә мәһз бу заман тариxлиликлә системлилијин диалектикасы итир, — одур ки, практикилијин бир принсип кими нәзәрдә тутулмасы тәдгигатын мадди әсасынын мүһафизәси демәкдир... М.Ч.Чәфәров профессор Ә.Дәмирчизадәнин мүдафиә етдији принсипи она көрә гәбул етмир ки, "онда кәрәк дилимизин лүғәт тәркибинин доxсан фаизини иxтисар едәк..."

Көрүндүјү кими, синонимлик һадисәсинин функсионал мәзмунуну баша дүшмәјәнләрлә полемикаја кирәрәк көстәрир ки, "дилимиздә та гәдимдән **ајрылыг** сөзү дә вар, **һичран** сөзү дә. Бә'зиләри белә зәнн едирләр ки, бу ики сөздән бирини, мәсәлән, **һичран** сөзүнү чыxарыб атсаг, дилимизи тәмизләмиш оларыг. Дилдә аддымбашы тәсадүф етдијимиз **улдуз - сәјјарә, илдырым - шимшәк, чај - нәһр, күләк - рүзкар, од-атәш, тәк-тәнһа, гаранлыг -зүлмәт, кәләчәк-истигбал, тәмиз-пак, әјјам - епоxа, мүәллим-педагог** кими јүзләрчә сөзләр дә бу гәбиләндәндир... Онлары чыxарыб атмаг дили тәмизләмәк дејил, дили јоxсуллашдырмаг, өлдүрмәк демәк оларды"- мәсәләнин бу чүр һәлли тамамилә дүзкүндүр вә әлбәттә, орасы да дүзкүндүр ки, "дилин лүғәт тәркиби вә сәрфи гурулушу илә ојнајанлар — ону өз фәрди зөвгләринә ујтунлашдырыб ејбәчәр шәклә салмаг истәјәнләрдир. Бунлар дилин сәрфи гурулушдан тәчрид едилмиш сөзләрдән ибарәт олдуғуну күман едән адамалардыр. Онларын зәннинә көрә дилин маһијјәти садәчә олараг јалныз сөзләрдән ибарәтдир ки, бунларын да сајыны истәнилән заман ја артырмаг, ја да әксилтмәк олар. Бу исә дилә анарxист баxышдан башга бир шеј дејилдир".

Шүбһәсиз, М.Ч.Чәфәровун "Һеч бир еһтијач олмадан дили јабанчы әчнәби сөзләрлә долдурмаг нә гәдәр зәрәрли исә, дили јоxсуллашдырмаг, дилдә архаизм вә провинсиализм тәблиғ етмәк, дилә кәлән сөзләрин гаршысыны алмаг да ејни дәрәчәдә тәһлүкәлидир" фикри, биринчи нөвбәдә, практик мәзмуна маликдир, - әдәби дилдә (хүсусилә елми үслубда) алынма терминолокијаја мүнасибәт мәһз бу принсипә әсасланмалыдыр; һалбуки һазырда бир сыра зијалылары јери кәлди-кәлмәди, һәр чүр әчнәби терминин ана дилинә кәлишинә е'тираз едирләр. Сөзүн елми контекстдәки функсијасы башга контекстләрдәки функсијаларындан әсаслы шәкилдә фәргләнир, -елми идракын өз принсипләри вар вә күтләви (гејри-професионал) идрак мөвгејиндән елми контекст тәртиб етмәк мүмкүн дејил.

М.Ч.Чәфәров "Азәрбајчан әдәби-бәдии дилинин бә'зи мәсәләләри һаггында" тәдгигатында әдәби дил тариxи илә әлагәдар (вә 50-чи илләрдә хүсусилә мүбаһисәли олан) мәсәләләрә тоxуунур, - о, биринчи нөвбәдә профессор Ә.Дәмирчизадәнин мүлаһизәләрини нәзәрдә тутуб көстәрир ки, "бу ваxта гәдәр классик әдәби-бәдии дилимиз, үмумxалг дили илә әлагәси олмајан вә ја чүз'и әлагәси олан бир "һаким синифләр дили", сүн'и дил кими сәчијјәләндирилмишдир...

Гәрибәдир, Нәсиминин, Хәтаинин, Фүзулинин дили сүн'и дил имиш".

Вә бунунла јанашы, "дил тариxинә даһа јаxындан ашина олан Дәмирчизадәнин өз гәрибә мүлаһизәләринә зидд олан фикирләри" дә диггәт мәркәзинә чәкилир: "Фүзули елә әрәб-фарс сөзләри ишләтмишдир ки... һәлә Фүзули дөврүндә артыг азәрбајчанчалашмышды..." "Фүзули дилинин өз дөврунә көрә ајдын, халгын баша дүшәчәји бир дил олдуғу мејдана чыxыр"...

Бунун ардынча исә М.Ч.Чәфәров белә бир гануни суал верир: "... бир һалда ки, нәсимиләрин, фүзулилә-

рин, хәтаиләрин, вагифләрин, закирләрин... вә онларча башгаларынын или өз дөврләриндә кениш халг күтләләринин баша дүшдүјү бир дил олмушдур вә бир һалда ки, дилчиләрин е'тираф етдији кими, бу јазычыларын өз әсәрләриндә ишләтдикләри әчнәби мәншәли сөзләрин дә әксәријјәти һәмән јазычыларын дөврүндә халг дилиндә ишләнән вә демәли, вәтәндашлыг һүгугу газанан сөзләр олмушдур, бәс бә'зи дилчиләр һансы елми дәлилләрә, һансы фактлара әсасән иддиа едирләр ки, Азәрбајчан әдәби-бәдии дили сүн'и дил олмушдур вә үмумијјәтлә, әдәби дилдә, о чүмләдән Азәрбајчан әдәби дилинин јаранмасында вә инкишафында чанлы халг дили, үмумхалг дили иштирак етмәмишдир, јахуд "чүз'и" әһәмијјәтли елементләрлә "иштирак етмәмишдир?"

Әлбәттә, классик әдәби-бәдии дилин "һаким синфин дили" һесаб олунмасы һеч бир елми дәлилә, факта әсасланмырды, -30-чу илләрдән е'тибарән совет дилчилијиндә кениш интишар тапмыш марчылығын тә'сири илә ортаја атылмышды вә 50-чи илләрин дилчилик мүзакирәләриндә һәмин мүлаһизәнин (үмумән дилин синфилији һаггындакы тезисин) гејри-елмилији сүбут олунду... Лакин М.Ч.Чәфәров апардығы полемикада нәтичә е'тибарилә она е'тираз едир ки, "дилчиләримиз биринчи нөвбәдә Азәрбајчан дилинин сабитлији вә һәјатилији кими мүһүм бир мәсәлә үзәриндә чалышмагданса, даһа чох вә әсасән башга дилләрдән кечән сөзләр үзәриндә "тәдгигат" апармышлар. Азәрбајчан дилинин мәншәји вә инкишаф јолларыны арашдырмаг әвәзинә, икинчи дәрәчәли мәсәләләрә уғрамышлар. Елә буна көрәдир ки, һәлә дә нә дилин мәншәји, инкишафы, нә әдәби-бәдии дил тарихинә аид чидди тәдгигат әсәрләримиз вар вә белә кетсә, узун заман олмајачагдыр"...

Әслиндә, М.Ч.Чәфәровун бу е'тиразы билаваситә методоложи мәзмуна маликдир, — һәгигәтән, узун мүддәт (һәтта бир сыра һалларда, индинин өзүндә дә) Азәрбајчан дилинин тарихи өз кенетик контекстиндән кәнарда тәдгиг олунмушдур (вә тәдгиг едилир), дил тарихи елминдә бу чүр әсаслы методоложи гүсура јол верилмәси исә мәһз елми дәлил вә фактлара е'тинасыз мүнасибәтин (һәмин мүнасибәти исә дөврүн идеолокијасы, даһа доғрусу, идеоложи әјинтиләри һазырламышды) нәтичәси иди. "Азәрбајчан дили-түрк системли дилдир" фикри бир сыра һалларда үмумән инкар олунмур, лакин әлејһинә јөнәлир вә бу бә'зән "түрк ассимилјасијасы"на гәдәр вулгарлашдырылыр; вулгар мәнтиглә дилин мәншәји кими мүрәккәб етнолингвистик проблеми исә һәлл етмәк мүмкүн дејил.

М.Ч.Чәфәров ана дилинин тарихини дүзкүн методолокија әсасында тәгигинә чағыранда тәкчә елми објективлији көзләмирди, вәтәндаш нараһатлығыны да ифадә едирди. 80-чи илләрә аид "Азәрбајчан дилиндә јени сөз вә сөз бирләшмәләри јарадылмасы проблемләри" мөвзусундакы мә'рузәсиндә "кузәштә кетмәк әһвали-руһијјәси"ни писләјәрәк көстәрир ки, "мәдәнијјәтмизин гәдимлијинә, тарихи кечмишимизә, фарсдилли әдәбијјатымыза, әрәбдилли елмимизә вә с. аид олан гаты тәәссүбкеш көһнә мәнбәләрдәки јад фикриләри бу китабдан о китаба көчүрәнләр арасында ахы өзүмүзүнкүләр дә, ел сөзү илә десәк, "ата малыны сәхавәтлә саға-сола дағыдан өвладлар да" олмуш вә тәк-түк дә олса, инди дә беләләринини сәдасы кәлир".

Тәдгигатчы там әсасла көстәрир ки, "... азәрбајчанлыларын бу күн данышдығы дилин тарихи чох гәдимдир, бу дилин тарихини шүурлу вә гејри-шүурлу сонракы әсрләрә (X-XI әсрләрә) бағламаг истәјәнләр халгын тарихиндән хәбәрсиз олан адамларыдыр... XI әсрә гәдәр варлығымызы, бу доғма вәтәнин гәдим сакинләри олдуғумузу шүбһә алтына алан, бизә "кәлмәләр" ады верәнләр дә олмушдур" ("Тәнгидчи әдаләтли, јазычы тәвазөкар олмалы" мәгаләси).

30-чу илләрдән башлајараг етнокенезлә глоттокенез арасында аз вә ја чох фәрг гојулмасы, нәтичә е'тибарилә она кәтириб чыхарды ки, бир сыра һалларда халгын тарихини онун дилинин тарихиндән (вә әксинә, дилин тарихини халгын тарихиндән) тәчрид олунмуш шәкилдә "тәдгиг етмәк" бир нөв дәб һалыны алды, — әслиндә бу, кенетиканын елми тәфәккүрдән чыхармаг тәшәббүсүнүн ичимаи саһәдәки давамы иди; үмумән кенетик јаддашы өлдүрмәјә гаршы јөнәлмиш идеолокија етнокенетик тәдгигатлары глоттокенетик тәдгигатлардан ајырмагла, һәр икисинә кәнардан тә'сир етмәк имканына малик олурду (тәәссүф ки, бу мејл бизим тарихшүнаслығымызда бу күнә гәдәр мөвчуддур).

Үмумијјәтлә, М.Ч.Чәфәров әдәби дилдән данышаркән тарихлиликлә мүасирлији диалектик вәһдәтә кәтүрүр вә бу, онун мүлаһизәләринин аз гала методолоҗи әсасыны тәшкил едир; мәсәлән:

"Сәһв ондан ибарәтдир ки, дилдә нечә әсрләр габаг ишләнилән вә өз дөврүндә анлашылан, лакин сонрадан көһнәлән, архикләшән вә мәһәллиләшән сөзләри дә јенидән әдәби дилә кәтирмәк истәјәнләр олмушдур. Мәсәлән **ағыл** јеринә **ус**, **хәбәр** јеринә **салыг**, **мәшһур** јеринә **аныг**, **әһали** јеринә **шенлик**, **итаәт** јеринә **ојсаллыг, шеј-әшја** јеринә **нәснә, тәчрүбәли** јеринә **анач** вә с. ишләтмәји мәсләһәт көрәнләр вардыр.

... Дил елә бир хәзинәдир ки, онун инди ишләнмәјән һәр сөзүндә белә халг һәјаты вә мә'нәвијјатынын бир саһәси сахланылыр. Халгын тарихи варлығыны, кечмишини өјрәнмәк үчүн биринчиән мө'тәбәр мәнбә дил, дил материалыдыр. Бунунла белә, әдәби дилин мүасир тәләбләринә, нормаларына кәлдикдә, һәр һансы дил олурса-олсун, онун әдәби дил голунда, хүсусән бәдии дилдә мүасир дөврдә үмумхалг тәрәфиндән анлашылмајан сөзләри ишләтмәк дүзкүн сајылмыр" ("Азәрбајчан дилиндә јени сөз вә сөз бирләшмәси јарадылмасы проблемләри"), — көрүндүјү

кими нормаханыны тарихи кејфијјәти илә мүасир (синхрон) кејфијјәти арасында мүнасибәт практик (вә нәзәри) дәгигликлә мүәјјән олунур вә нәзәрә алаг ки, бу фикри "милли дилләрдән һәр бири о милләтин тарихидир, дил мәдәнијјәти кечмишин чанлы иштиракчысыдыр" мүлаһизәсинин мүәллифи дејир, јә'ни тарихликлә мүасирлик тәдгигатчынын тәфәккүрүндә механики олараг бирләшдирилмир (јахуд гаршы-гаршыја гојулмур), бунларын диалектикасы ашкарланыр. М.Ч.Чәфәровун мүлаһизәләри мүасир дилчилијин көркәмли нүмајәндәси Чон Лајонзун мүлаһизәләрини хатырладыр — Чон Лајонз көстәрир ки, дилин инкишафы норма вә аномалијаларын бир системинини дикәр системи илә әвәз олунмасындан ибарәтдир; јә'ни инкишафын һәр һансы синхрон мәрһәләсиндә тарихлик норма вә ја аномалија факты кими галмагда давам едир... Тәдгигатчы буну ашкарламалыдыр ки, системдә нә нормадыр, нә аномалијадыр, нәһајәт, нә системин үмумән факты дејил?

Мәсәлә бурасындадыр ки, М.Ч.Чәфәров бу бахымдан тамамилә ардычыл мөвге тутур: о сөзләрә ки, профессор Ә.Дәмирчизадә е'тираз едир (мәсәлән, **тәнһа, тәлатүм, сүкунәт, зүлмәт, мүһафизә** вә с.), М.Ч.Чәфәров онларын ишләнмәсинин тәбии олдуғуну көстәрир (јә'ни дил аномалијаларыны мүдафиә едир); системин тәркиб һиссәси олмајан, һәм норма, һәм дә аномалија кими тәбии шәкилдә сыхышдырылмыш сөзләрә кәлдикдә исә, онларын субјектив олараг тәблиғини гәбул етмир.

Филолоҗи тәфәккүр о заман мәһсулдардыр ки, синхрон мүнасибәтдәки ганунаујғунлуглары диахрон ганунаујғунлугларла әлагәләндирә билир, елми идракын "синтагматик планы" илә "парадигматик планыны" бир координасија системиндә бирләшдирә билир, — М.Ч.Чәфәровун тәфәккүрү мәһз бу чүр тәфәккүрдүр. Она кәрә дә онун мүлаһизәләриндә зидијјәт тапмаг мүмкүн дејил...

М.Ч.Чәфәровун "Азәрбајчан әдәби-бәдии дилинини бә'зи мәсәләләри һагғында" мә'рузәсинин икинчи һиссә-

си бүтүнлүклә јазычы дили проблеминә һәср олунмушдур, —"үмумхалг дилинин инкишафында сәнәткарын фәрди дил тәчрүбәси" барәдә тәнгидчинин мүлаһизәләри актуаллығы индијә әдәр мүһафизә едир. М.Ч.Чәфәров јазычыларын дилиндә бир-биринә гаршы дуран ики ифрат мејл олдуғуну көстәрир: натурализм вә схематизм...

"... габагчыл јазычыларымыздан олан вә дилләри чанлы данышыг дили илә үзви сурәтдә бағлы олан Әбүлһәсән, Сүлејман Рәһимов јолдашларын әсәрләриндә әдәби дил тәләбләринә бир нөв өкеј, лагејд мүнасибәт бәсләмәк һисс олунур. Мән әдәби дил нормалары вә ја тәләбләри дедикдә јалныз мүбтәда илә хәбәрин јериндә ишләдилмәси зәруријјәтини нәзәрдә тутмурам. Әдәби дил нормаларыны даһа кениш мә'нада баша дүшмәк лазымдыр. Елә јазычылар вар ки, мүбтәда илә хәбәри һәмишә јериндә ишләдирләр. Бунунла белә онларын дили әсасән ејнилә натурадан көтүрүлмә дилдир".

Тәнгидчи көстәрир ки, "јазычынын дил үзәриндәки командасы" зәифләјәндә натурализм мејдана чыхыр...

Схематизмә кәликдә исә, чох доғру олараг гејд едилир ки, о, натурализмлә оппозисијада формалашыр:

"Јазычылар вә хүсән дилчиләр арасында бир гисм јолдашлар да вар ки, әксинә мәктәб грамматикасыны доғма һесаб едир, чанлы дилә исә өкеј мүнасибәт бәсләјирләр...

Әдәби-бәдии дилә бу јанлыш мүнасибәт, һәр шејдән әввәл, дилимизин сәрфи гурулушунун маһијјәтинин, онун тарихи-инкишаф хүсусијјәтләринин әтрафлы өјрәнилмәмәсиндән ирәли кәлир. Сәрф саһәсиндә бир чох принсипиал мәсәләләр дилчиләрин өз араларында да һәлә мүбаһисәлидир... "

М.Ч.Чәфәров әдәби-бәдии дилдә (нәср дилиндә) функсионал-тиположи фәргләрин шәрһиндә (вә гијмәтләндирилмәсиндә) тарихлилик принсипини ме'јар һесаб едир, — көстәрир ки, мәсәлән, Ч.Мәммәдгулузадә бә'зән "мүбтәда илә хәбәрин узлашмасына лагејд "көрүнүрсә" дә, әдәби-бәдии дилин демократикләшмәсиндә бөјүк әмәк

сәрф етмишдир... М.С.Ордубади "типләрини өз дилиндә данышдырмамышса" (јә'ни дилиндә типиклик олмамышса) да, "чох тә'сирли бир роман дили јаратмышдыр..." Әкәр биз бу бөјүк сә'јләрдән, бу бөјүк наилијјәтләрдән сәрф-нәзәр едиб "мүбтәда-хәбәр өлчүсү" илә мәсәләјә јанашсаг, белә чыхыр ки, јазычыларымызын һеч биринин дили әдәби-бәдии дил нормаларына чаваб вермир..."

Ше'р дили һаггында данышаркән тәнгидчи, С.Вурғунун дилини нүмунә көстәрир вә демәк лазымдыр ки, шаирин дилинин ән дүзкүн характеристикасыны верир: "Сәмәд Вурғунун дили һәгиги поезија дили олараг һәм дилин көзәл ән'әнәләри илә үзви сурәтдә бағлы олан, һәм дә үмумхалг дилинин мүасир јүксәлишини өзүндә әкс етдирән бир дилдир", — дүзкүнлүк орасындадыр ки, тарихи потенсија илә перспективлијин шаирин дилиндәки вәһдәти тапылыр. М.Ч.Чәфәров гејд едир ки, "әкәр Рәсулун ше'р дили Сәмәдин, Рәһимин, Османын ше'р дилиндән мүәјјән чәһәтдән фәргләнирсә, бурада һеч дә тәәччүбләндиричи бир шеј јохдур, чүнки бу фәрг әсасән фәрди үслуб фәргидир".

Јазычы дили барәдә бу чүр ајдын (вә конкрет) гәнаәтләр М.Ч.Чәфәровун тәнгидчилкдән чох, күчлү дилчилик дујумундан ирәли кәлирди вә елә һәмин дујумун нәтичәси олараг о дејирди ки, "... сон 30 илдә бизим әдәбијјатымызын дили хејли инкишаф етмиш, зәнкинләшмишдир. Бу инкишаф, бу јенилик елми сурәтдә тәдгиг олунмуш, өјрәнилмиш, гијмәтләндирилмишдирми? Јох. Нә үчүн? Она көрә ки, биз узун илләр новаторлуг дејәндә, анчаг бир нечә тәзә сөзүн ишләнмәсини нәзәрдә тутмушуг, тәзә, гәрибә сөз дә чох олмамышдыр..." Е'тираф едәк ки, индинин өзүндә јазычы дилиндә новаторлуғун мәзмуну чох вахт"бир нечә тәзә сөзүн ишләнмәси" кими баша дүшүлүр вә индинин өзүндә дә (јәни 30 ил сонра да) мүасир әдәби-бәдии дилин (фәрди үслубларын) тәсвирини верән тәдгигат ишләри демәк олар ки, јохдур,- һалбуки мүасир дөврдә дә әдәби-бәдии дил (бәдии үслуб)

дифференсиал формасында үмумән әдәби дилин ән функсионал тәзаһүрү олмагда давам едир.

Нитг мәдәнијјәти мәсәләләри М.Ч.Чәфәрову үмумән милли мәдәнијәтин тәркиб һиссәси кими һәмишә дүшүндүрмүшдүр. —"Азәрбајчан дилиндә јени сөз вә сөз бирләшмәләри јарадылмасы проблемләри" тәдгигатында исә һәмин мәсәләләрә системли шәкилдә мүнасибәтини ифадә едир; һәр шејдән әввәл көстәрир ки,"...милли дилин горунмасында милләтин зијалыларынын дашыдығы мәс'улијјәт чох бөјүкдүр. Зијалынын јазысы да, данышығы да, нитги дә нүмунә олмалыдыр. Зијалы данышмаға сөз ахтаранда, һәр шејдән әввәл, кәрәк көзүнүн гаршысында анасыны көрсүн".

Әлбәттә, чох дүзкүн фикирдир ки, "вәтәндашын јалныз данышығы, јазысы дејил, нә дилдә дүшүндүјү дә нитг мәдәнијјәтинә тә'сир едир", — бу чүр фикирләр М.Ч.Чәфәровун нитг мәдәнијјәти илә бағлы мүлаһизәләринин консептуаллығыны көстәрир. Тәдгигатчы бу анлајышын ("нитг мәдәнијјәти" анлајышынын) архасында мүрәккәб тәфәккүр просесини көрүр: "нитг мәдәнијјәти, данышыг габилијјәти дә бир нөв јарадычылыгдыр, нечә ки, елми әсәр вә ја ше'р, һекајә, мәгалә, хатирә вә с. јазмаг дили билмәк вә вәрдиш тәләб едир, нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк дә дили билмәк, әдәби дил нормаларыны мәнимсәмәк вә вәрдиш тәләб едир". Әлбәттә, анолокија о гәдәр уғурлу олмаса да, нитг мәдәнијјәтинин јарадычылыг акты һесаб едилмәси өз-өзлүјүндә мараглыдыр, чүнки бурада "нитг мәдәнијјәти" илкин мәрһәлә кими "тәфәккүр мәдәнијјәти"ни дә еһтива етмиш олур...

М.Ч.Чәфәров тәдгигатында нитг мәдәнијјәтинин практик мәсәләләринә дә тохунур, — бүтүн ајдынлығы (вә принсипиаллығы) илә көстәрир ки, "нитг мәдәнијјәти сөзлә, јахшы арзулар бәсләмәклә баша кәлән иш дејил, реал тәдбирләр тәләб едән иşдир." Һәмин тәдбирләр ичәрисиндә классик нитг мәдәнијјәтини диалектик

инкишаф просесиндә мәнимсәмәк проблеми тәдгигатчы тәрәфиндән хүсуси шәкилдә фәргләндирилир:

"Нәсими, Фүзулиләрин, Вагиф, Закир, Сабирләрин дили олмасајды, бу дилин јени јүксәк мәрһәләси олан Сәмәд Вурғунларын да гүдрәтли, тә'сирли дили олмазды.

Демәли, классик әдәбијјат дилини архивә көндәрә билмәрик. Һәм бу күнкү, һәм дә кәләчәк нәсилләр ону өјрәнмәлидир".

"Азәрбајчан дили бинадан бир көк үзәриндә ардычыл инкишаф едән дилләрдәндир,"- она көрә дә нитг мәдәнијјәтинин тәбии тарихи тәкамүлүндә мәнимсәнилмәси милли мәдәнијјәтин тәрәггисинин шәртидир вә М.Ч.Чәфәров классик әдәбијјатын дилини јахшы өјрәнмәји (вә өјрәтмәји), шүбһәсиз, бу бахымдан вачиб һесаб едир.

Нитг мәдәнијјәтинин инкишафында тәрчүмәнин ролуну көстәрән тәдгигатчы бурасыны да гејд едир ки, "башга дилдән һәрфи тәрчүмә милли дили ағырлашдыран онун тәбиилијини корлајан сәбәбдир"; тамамилә доғрудур ки, бир романын, һекајәнин, һәтта гәзет мәгаләсинин јарытмаз тәрчүмәси ана дилинә нә гәдәр јабанчы материал кәтирир, — сонралар бу јабанчы материалы дилдән тәмизләмәк о гәдәр дә асан олмур.

М.Ч.Чәфәров нитг мәдәнијјәтини үмуммилли мәдәнијјәтин тәркиб һиссәси сајдығына көрәдир ки, милли мәдәнијјәт кими нитг мәдәнијјәтинә тарихи инкишаф просесиндә јанашыр.

... Ј.Гарајев М.Ч.Чәфәровун дилиндән данышаркән бурада "дахили, кизли бир публисистика вә фәлсәфи темперамент" олдуғуну көстәрир, — бу дәгиг тә'јината тәкчә ону әлавә едәк ки, М.Ч.Чәфәров ана дили илә бағлы о тәләбләри ки, јазычынын (јахуд ади вәтәндашын) гаршысына гојур өзү һәмин тәләбләрә биринчи нөвбәдә әмәл едир; онун дили аналитик (вә мүдрик) дилдир, нәзәри консептуал әсасы олан дилдир.

1991

ҺҮСЕЈН АРИФ ДҮНЈАСЫ

Һүсејн Арифин (Һүсејнзадәнин) һаггында һәлә орта мәктәбдә охујанда о гәдәр мүхтәлиф әһвалатлар ешитмишдим ки, һәмин әһвалатларын ичәрисиндә бөјүк шаирин һәгиги образыны ахтарыб тапмаг, демәк олар ки, мүмкүн дејилди. Белә чыхырды ки, о, кефчил, дүнјаны вечинә алмајан, һәр шејә лагејд, һәтта бир гәдәр дә лаубалы бир адамдыр.

Бакыја кәлиб Университетин филолокија факултәсинә дахил олдум. Бир нечә ај кечмишди ки, Университетин Бөјүк Акт залында Һүсејн Арифлә көрүш кечирилди. Вә инди јадыма сала билмирәм, нечә олдуса, мән дә чыхыш етдим. Анчаг јахшы јадымдадыр ки, Һүсејн гағаја һәср еләдијими ше'ри (о заманлар мән дә ше'р јазырдым, сонра көрдүм ки, ағыр ишди, атдым) охудум:

Јенә меһман олдум бузлу булаға,
Гучдум анам кими чөлү, чәмәни.
Сәнин гадан алым, ај Сөјүн гаға,
Апардын бир анлыг Газаға мәни...

Көрүшүн сонунда Һүсејн Ариф ордан-бурдан данышa-данышa кәлиб чыхды Сибир сәфәри үзәринә... Бирдән елә бил һарада олудуғу јадындан чыхды, деди ки, һәә... Сибирә кетдим јарадычылыг е'замијјәтинә... Беш - он да араг көтүрмүшдүм. Урусун да, билирсинизми, аллаһы арагды...

Тәләбәләр күлүшдүләр. Һүсејн гаға бир аз да чошду... Рәјасәт һеј'әтиндә әјләшмиш Университет рәһбәрлијини көрдү ки, гаға чох дәринә кедир (70-чи илләрин сонлары иди), "бөјүк гардаш"ы јерә сохачаг, ишарә еләдиләр ки, јекунлашдыр... Гаға баша дүшүб мөвзуну дәјишди.

Илләр кечди. Мән Һүсејн Арифи бүтүнлүклә охудум: ше'рләрини, поемаларыны, мәгаләләрини... Онун

һаггында јени-јени lәтифәләр ешитдим. Анчаг онунла хејли сонра билаваситә таныш олдум.

...80-чи илләрин ахырлары иди. "Әдәбијјат вә инчәсәнәт" гәзетиндә ишләјирдим. Һүсејн гаға редаксијаја кәлмишди. Поезија шө'бәсинин мүдири Давуд Нәсиб мәни она тәгдим етди. Деди ки, гаға, јерлимизди, јахшы тәнгидчиди, Меһди Һүсејндән сонра...

Гаға имкан вермәди Давуд сөзүнү битирсин, мәндән сорушду:

-Ше'р јазырсанмы?

Дедим:

-Јох. Бир вахтлар јазырдым, атмышам...

Гаға:

- Наһаг атыбсан, биз тәрәфдән тәнгидчи чыхмыр, — дејиб кетди. Бир аздан гајыдыб кәлди. Нә исә, елә коридорда сөһбәт башланды, һәрләниб кәлди Јазычылар Иттифагынын үстүнә. Рәһбәрлик јеничә дәјишдијиндән мөвзу һәм тәзә, һәм дә мараглы иди. Мән, садәчә, сөһбәтә гошулмаг үчүн дедим:

-Һүсејн гаға, Анар сизә халг шаири ады вермәсә, Јазычылар Иттифагы нүфуздан дүшәчәк.

Гаға бу сөздән елә көврәлди, елә көврәлди ки, мән һеч тәсәввүр едә билмәздим. Үзүнү Давуда чевириб:

— Буну горујун, бөјүк тәнгидчидир, — деди. Сонра елә бил јадына нә исә дүшдү, гәфләтән фикрә далды, сағоллашмадан чыхыб кетди.

Мән тәдричән мүәјјәнләшдирдим ки, гағанын нә саламлашмаға, нә дә худаһафизләшмәјә һәвәси вар - сөһбәт еләјәндә бирбаша мәтләбә кечир, сөһбәти дә елә мәтләблә битирир. Вә ону да мүәјјәнләшдирдим ки, үч бөјүк шаирдән гәтијјән хошу кәлмир. Имкан олан кими онлары өз аләминдә куја нүфуздан салмаға чалышыр. Онлардан бири Бәхтијар Ваһабзадә, икинчиси Нәби Хәзри, үчүнчүсү исә Нәриман Һәсәнзадә иди.

Елә ки, Бәхтијар Ваһабзадә, ја Нәби Хәзри ахшам телевизија илә чыхыш едиб ше'рләрини охујурду, онун сәһәриси гаға мүтләг мәнә зәнк вурарды:

— Нә тәһәрсән?

— Сағ ол, гаға. Нә вар, нә јох?

— Ахшам көрдүн дә Бәхтијары... О нә ше'р иди охујурду. Јаза билмирсән јазма да, мәҹбурдуму?

Гаға илә разылашмамаг имканы јох иди. Е'тираз етсә идим, көзүндән дүшәрдим. Она көрә дә дедим:

— Гаға, Азәрбајҹанда сизә чатаҹаг шаир јохдур...

— Нәби дә елә Бәхтијар кими јазыр.

— Еләди.

Бу мәсәләләри һәлл едәндән сонра кечирди Нәриман Һәсәнзадәјә:

— Редакторун нағајрыр.

— Гаға, о, дејәсән, бир аз јахшы јазыр.

— Онун да өз күҹү дөјүл, торпагданды...

Гағанын хырда интригалары, о гәдәр дә дәриндән кәлмәјән "дипломатија"сы онун сәмими, ушаг үрәји кими тәмиз лирикасынын билаваситә давамы иди. О, тә'рифләнмәк, тәлтиф олунмаг, дөвләт рәһбәрләринә јахын олмаг истәјирди — елә ки, көрүрдү ону тә'рифләјән јохдур, өзү башлајырды өзүнү тә'рифләмәјә... Дөвләт һимнинин мүәллифи олмагла фәхр едир, һәрдән данырды ки, Һејдәр Әлијев һимни јазмағы мәһз она тапшырыб вә куја дејиб ки, Һүсејн, бу иши анҹаг сән баҹарарсан...

Халг депутаты олмаг истәјирди... Баш тутмады. Анҹаг о күнләрдән хош бир хатирә галды...

Бир күн мәнә зәнк еләди:

— Гағаны депутат сечдиләр, хәбәрин вармы? Адым гәзетдә чыхыб.

"Әдәбијјат вә инҹәсәнәт" гәзетиндә Јазычылар Иттифагынын депутатлыға намизәд көстәрилмиш үзвләринин сијаһысыны нәзәрдә тутурду.

— Гаға, һәлә сечки олмајыб ахы?

— Әши, сечки бош шејди, мән өзүм разыјам гуртарды кетди.

Көрдүм јох, гағанын фикри гәтидир. Дедим ки, тәбрик едирәм.

— Она көрә зәнк еләмәмишәм. Бурда Ашыглар Бирлијиндәјәм, сабаһ кәл мәндән бир интервју көтүр. Платформамы-зады дејим ...

Ишә дүшдүм. Билирдим ки, гағадан депутат олмаз.

— Јахшы, сабаһ бир һәрләниб кәләрәм, -дедим.

— Һәрләнмә, дүз кәл. Саат 11-дә көзләјирәм.

— Олду.

—Јадындан чыхмасын...

Кетмәдим. Дүз саат 12-јә ишләмиш зәнк еләди:

—Һардасан?

— Гаға, редактор иш тапшырыб. Олармы, сабаһ кәлим.

— Елә елә ки, сабаһ ишин олмасын 11-дә көзләјирәм...

Јенә кетмәдим. Кабинетдә отурмушдум, бир дә ешитдим ки, коридордан сәси кәлир. Тез ағ вәрәг көтүрүб ири һәрфләрлә башлыг јаздым: "Халг депутатлығына намизәд Һүсејн Арифлә мүсаһибә". Елә јазыб гуртармышдым ки, ичәри кирди. Көрдү ки, башымы ашағы салыб нә исә бәрк дүшүнүрәм, сәс-күј салыб мәни тәнбеһ еләмәкдән, дејәсән, ваз кечди. Јахынлашыб гаршыдакы кағыза бахды, өз адыны охујуб о гәдәр хошһал олду ки, ону алдадыб көрүшүнә кәлмәмәјим дә јадындан чыхды:

— Нәтәрисән?

Ајаға дуруб өзүмү елә көстәрдим ки, куја ону инди көрүрәм:

— Сағ ол, ај гаға! Елә һазырлашырдым ки, кәләм... Бә нијә көзләмәдиниз?

Көзләрини гаршымдакы вәрәгдән чәкмәдән олдугҹа сәмими бир шәкилдә:

— Дедим, сәнин дә ишин олар, бошујдум, дуруб кәлдим, —деди. Кечиб әјләшди.

— Гаға, башлајаг... Биринчи суал, јәгин ки, платформаныз барәдә олачаг. Депутат сечилсәниз, һансы ишләри көрәчәксиниз?

Гаға дәрин фикрә кетди. Һа чалышдыса, дејәсән, ағлына ағыллы бир сөз кәлмәди. Вә һаңдан һана дилләнди:

— Мәним блатформам јарадычылығымды, китабларыма бах, орадан бир шеј тап јаз.

— Олар...

— Халг үчүн о гәдәр иш көрмүшәм ки... Ашыглар Бирлији јаратмышам, Дөвләт һимни јазмышам... Түркијәјә кетмишдим, мәнә дедиләр ки, шаир, сән ки, урусун ичиндә Азәрбајчан ашығыны горудун, өлмәјә гојмадын, бөјүк адамсан. Бу иши нә Бәхтијар, нә дә Нәби көрүб. Олар һеч билмир ашыг нәди...

— Гаға, депутатлыға намизәдлијинизи нијә Газахдан вермәдиниз? Орада сизи даһа чох севирләр. Бакыда бирдән чәтинлик олар?...

Гағанын, дејәсән, хошуна кәлмәди:

— Нә данышырсан, мәни бүтүн халг севир - нә Газах, нә Бакы, — деди, анчаг сонра нә исә фикирләшиб гәмлигәмли әлавә етди, — гожа (Исмајыл Шыхлыны нәзәрдә тутурду — Н.Ч.) аман вердими... Өзкә вахт дејир, ағрыјырам, тәрпәнә билмирәм; елә ки, депутатлыг мәсәләсини ешитди, мән һа елә јәнә гәдәр кедиб намизәдијини верди... О да Һүсејн Ариф дејүл ки, һәр јердән депутат сечилә билә, онунку елә Газахды... Күнортаја гәдәр јатыр, күнорта ојаныб дејир ки, гојмајын, милләт дала галды...

Сөһбәтин ширин јериндә Давуд Нәсиб отаға кирди. Һүсејн Арифи көрүб сорушду:

— Ај га, нә јахша белә?

Гаға ишкүзар бир көркәм алыб:

— Интервү вердим, — деди. Вә мән "вердим" сөзүнү кечмиш заманда ишләтмәсиндән билдим ки, һөрмәтли

мүсаһибимин даһа демәјә сөзү јохдур. Бир аз ордан-бурдан данышдыг. Дуруб кедәндә гаға хәлвәтә салыб "бир шеј јаз вер, анчаг тез елә" демәји дә унутмады. Сонра бир нечә күн зәнк вуруб, өзү демишкән, интервүнүн һазыр олуб-олмамасыны соруşду. Анчаг нә мән о јазыны јаздым, нә дә гаға депутат сечилди...

Һүсејн Ариф, Ашыглар Бирлијиндәки ишини чыхмаг шәрти илә, һеч бир иштә әмәлли-башлы чалышмамышды. Каһ дағда, каһ аранда олан шаир бир јердә гәрар тута билмир, тәбии, долғун, илһамлы бир өмүр јашајырды. Оғлунун өлүмүндән сонра даһа да лаүбалы олмушду. Лакин ше'рләри олдугча дәгиг, конкрет, чәмијјәти билавасите марагландыран, нараһат едән мәтләбләрдән бәһс едирди. Вә азәрбајчанлыларын Ерменистандан говрулмасы әрәфәсиндә халг мүдрикләринә мәхсус бир узагкөрәнликлә "көјчәлиләр, дағылмајын Көјчәдән", — дејә хәбәрдарлыг етмиш, Көјчә ашыг мүһитини арашдырмаға хејли әмәк сәрф еләмишди. Ашыг Алыны ахтарырды. Вә бу саһәдәки тәдгигатларына көрә һәтта профессор ады да алды... Лакин буларын һамысы гағанын шаирлијиндән ирәли кәлирди.

...Саатларла ордан-бурдан данышыб јорулмајан бу инсан бә'зән гарагабаг олурду, өз ичәрисинә чәкилир, әтрафдакылары көрмүрдү. Онда ачыг-ајдын һисс едирдин ки, өзүндә дејил.

Һәрдән тамамилә ниһилист, инкарчы мөвгедә дајаныр, һеч кими, һеч нәји гәбул етмирди.

...Бир дәфә нәшријјата кәлмишди. Биринчи мәртәбәдә кениш јемәкханада әјләшиб чај ичирдик. Гаға кәлиб-кедәнләрә баха-баха данышырды:

— Бә'зи адамлар наһаг јерә кәлиб шәһәрдә галырлар. О саат һисс едирсән ки, дарыхырлар, анчаг нәдәнсә чыхыб кетмирләр. Мәсәлән, Мәммәд ... Јүз дәфә демишәм ки, чых кет Кәлбәчәрә, сәнин јерин бура дејил. Газон көрәндә ота елә һәсрәтлә бахыр ки...

Елә бу заман Һүсејн Арифин танымадығы достумуз, физика-ријазијјат елмләри намизәди, Академијанын Космик тәдгигатлар институтунун әмәкдашы Малик Әлијев бизә јахынлашыб салам верди. Дипломатыны ачыб кәкоту чыхартды вә деди ки, чајы кәкотусузму ичәрләр?...

Гаға сөзүнү јарымчыг гојуб Малик Әлијеви баштдан ајаға сүздү, сонра үзүнү јана чевириб додағынын алтында:

— Буду һа, от јејәнин бири дә кәлди, — деди, сонра исә көзләмәдијимиз һалда Маликдән сорушду:

— Сән һарада ишләјирсән?

— Космик тәдгигатлар институтунда, гаға...

— Нә иш көрүрсән орда?

Шаирин онун иши илә марагланмасы мәсәләдән һали олмајан Малики һәвәсләндирди:

— Көј чисимләрини, планетләри өјрәнирик, — дејиб истәди ки, кениш бир изаһат версин, гаға онун сөзүнү кәсди:

— Сән биртәһәр адама охшајырсан, ишин олмасын оралардан...

Һүсејн Ариф прозаик дүнјаны санки синәсинә сыхыб лирик чөвһәрини чыхарырды. Вә онун ичәрисиндән кечән дүнја көзәл иди — һәм севинчи, һәм дә фачиәси, гәми илә...

Һүсејн Ариф, буму тојун,
Севинч кәдәрлә гол-бојун.
Һәјат — мүвәггәти ојун,
Өлүм — әбәди ајрылыг.

Һүсејн Ариф лаубалы адам олса да, онунла һәр һансы мөвзуда (хүсусилә әдәбијјатдан) мүбаһисә етмәк чәтин иди. Көзләмәдијин һалда ән модерн терминолокија, ән мүасир мәнтигла үзәринә һүчума кечир, сәни тәрк-силаһ едирди. Москвада охумуш, дүнја әдәбијјатыны мүәјјән сәвијјәдә мәнимсәмиш, көрүнүр, тәбиәтиндәки

"кәндли дипломатијасы"ны бир аз да орада инкишаф етдирмишди. Бакыја гајыданда исә о заманкы јазычы мүһитиндә, мәһз һәмин габилијјәт һесабына, кифајәт гәдәр сәрбәст һәрәкәт едә билмиш, бир сыра әсаслы интригаларын һәтта гәһрәманларындан олмушду. Лакин о гәдәр дә бөјүк вәзифә һәвәсиндә олмадығына көрә, Һүсејн Арифин апардығы интригалар даһа чох сәнәт идеалы илә әлагәдар иди. Һәрдән бир јерличилик зәмининдә мүнагишәләрә дә кирирмиш, лакин дејиләнләрин әксинә олараг, мәнә елә кәлирди ки, гағада елә бир јерличилик һисси јохдур. О, доғулуб бөјүдүјү торпағы севир, һәмин дијарын етнографијасыны өзүндә әкс етдирирди — буна јерличилик дејирдиләр, С.Вурғуну өзүнүн устады сајырды — буна јерличилик дејирдиләр, јарадычылыг енержисини халгдан, халг әдәбијјатындан көтүрүрдү — буна јерличилик дејирдиләр.

... Бир дәфә гаға Ашыглар Бирлијинин гурултајыны кечирир. Анчаг нүмајәндәләрин чохуну Салјандан чағырыр. Газах, Көјчә, Борчалы ашыгларыны "унудур". Сорушурлар ки, бу, нә демәкдир, Газах, Көјчә, Борчалы ашығы олан јердә, өзүн дә билирсән ки, Салјан ашығы бир шеј дејил... Гаға төврүнү дәјишмәдән:

— Ахмаг-ахмаг данышмајын, Газах ашығы балыг, күрүмү кәтирәчәк, гача-гача кәләчәк үстүмә ки, Ашыг Әләскәрдән сонра мәнәм... Бәс мән дүнјанын мүхтәлиф јерләриндән чағырдығым гонаглары нәјнән јола салачам. Инкилис, алман, франсыз нә билир Әдаләт кимди, Камандар кимди, онлар бирчә гағаны (өзүнү нәзәрдә тутурду — Н.Ч.) таныјырлар... Бакыја да мәнә көрә кәлирләр.

...Гаға өзүнү һамыдан чох истәјирди вә бу, бә'зән лап өзүнә мәфтунлуға гәдәр кедирди. Она көрә јох ки, егоист иди, даһа чох она көрә ки, өзүнүн сәнәткар, мүтәфәккир кими бөјүклүјүнә әмин иди. Өзүнүн ким олдуғуну һамыдан јахшы билирди...

1999

ҺӘР ШЕЈ МӘДӘНИЈЈӘТДӘН БАШЛАЈЫР...

Бу күнләрдә Азәрбајҹанын дүнјада танынмыш ики көркәмли ҹәрраһы — ҹәнублу ҸАВАД ҺЕЈ'ӘТ вә шималлы НУРӘДДИН РЗАЈЕВ редаксијамызын гонағы олмушлар; ону да дејәк ки, доктор Ҹавад Һеј'әт Бакыја Азәрбајҹан Ҹәрраһлар Ҹәмијјәтинин сәдри Нурәддин Рзајевин дә'вәти илә кәлмишдир.

ЈЕРИ КӘЛМИШКӘН ДЕЈӘК КИ...

Доктор Ҹавад Һеј'әт Иранын ән мәшһур ҹәрраһларындандыр — Парис Ҹәрраһлыг Академијасынын үзвү, Бејнәлхалг Ҹәрраһлар Ҹәмијјәтинин Ирандакы нүмајәндәсидир.

1925-ҹи илдә Тәбриздә анадан олмушдур. 1946-чы илдә Истамбул университетинин тибб факүлтәсини битирмиш, алты ил дә Парисдә охумушдур. Беш гызы вар, икиси һәкимдир — Бакыја ханымы вә кичик гызы илә кәлмишдир.

Доктор Ҹавад Һеј'әт Иранда илк дәфә ачыг үрәк вә бөјрәккөчүрмә ҹәрраһијә әмәлијјатларыны апармышдыр. Теһранда ҹавид хәстәханасынын әсасыны гојмушдур вә һазырда һәмин хәстәхананын баш ҹәрраһыдыр. Бакыја "Мә'дә вә оникибармаг бағырсаг јараларынын ҹәрраһи мүаличәси" мөвзусунда мә'рузә етмәк үчүн дә'вәт олунмушдур.

— Ҹавад бәј, Ҹәнуби Азәрбајҹанда вә үмумән Иранда һазырки вәзијјәт барәдә нә дејә биләрсиниз?

— Имам Хомејнинин вәфатындан сонра Иранда ағаји Хамнеји рәһбәрлијә, ағаји Рәфсәнҹани исә республика рәислијинә сечилмишдир. Вә мүһарибәдән чыхмыш өлкәдә игтисадијјатын, ичтимаи мүнасибәтләрин, мәдәнијјәтин кетдикҹә даһа сабит инкишафы үчүн перспективләр ачылыр. Иранда мүхтәлиф милли мәдәнијјәтләрин тәрәггисинә инди һеч бир гануни манеә јохдур. Шәраит даһа да јахшылашмышдыр. Вә биз азәрбајҹанлылар да ингилабын наилијјәтләриндән истифадә етмәјә чалышырыг.

Республика рәисимиз Рәфсәнҹанинин Бакыда јахшы гаршыланмасы үчүн сизә миннәтдарлығымызы билдирирәм.... Шүбһәсиз, онун ССРИ-јә сәфәри әлагәләримизин даһа да мөһкәмләнмәсинә шәраит јарадаҹагдыр.

— Ислам инилабындан сонра Тәбриздә вә Теһранда азәрбајҹанҹа онларҹа мәтбуат органы нәшр едилирди, чох кечмәди ки, һәмин органларын нәшри дајанды — сәбәби нә иди?

— Мүхтәлиф сәбәбләр олду; бу вә ја дикәр гәзетин, мәҹмуәнин идеја истигамәти, елми-мәдәни сәвијјәси, наширләрин ичтимаи мөвгеји вә нәһајәт, мадди-малијјә имканы өз ишини көрдү... Ингилабын илк илләриндә һәмишә романтика үстүн олур, заман кечдикҹә һадисәләр дурулур — Иран Ислам ингилабы заманы да белә олду.

Лакин һәр һалда ингилаб түрк (Азәрбајҹан — ред.) дилини "мејдана" чыхарды...

ГАИБДӘН БИР СӘДА КӘЛДИ...

Һејдәр баба, илдырымлар шаханда,
Селләр, сулар шаггылдајыб аханда,
Гызлар она сәф бағлајыб баханда
Салам олсун шөвкәтүзә, елүзә,
Мәним дә бир адым кәлсин дилүзә, —

бу, Шәһријарын сәси иди.

— Мә'лумдур ки, Сиз бүтүн дүнјада мәшһур ҹәрраһсыныз, лакин бунунла белә Шимали Азәрбајҹанда Сизи көркәмли дилчи вә әдәбијјатшүнас, "Варлыг" журналынын редактору кими таныјырлар — е'тираз етмирсинизсә, сөһбәти бу јөндә давам етдирәк...

— Мәмнунијјәтлә... Мәни азәрбајҹанлы олмағым дилчи вә әдәбијјатшүнас етди — ана дилиндә вә ана ди-

ли барәдә мәчәллә нәшр етмәк бир Азәрбајчан түркү кими мәним борчум иди. Шадам ки, һәмин борчуму вермәк имканым олду вә олмагдадыр. Бунун үчүн Иран дөвләтинин рәһбәрләринә тәшәккүр едирәм — онларын тәһти-һимајәси олмаса иди, мән өз арзуму һәјата кечирә билмәздим. "Варлыг" журналы да дөвләтин мә'нәви көмәји илә чыхыр...

"Варлыг" ын әтрафында көркәмли вә исте'дадлы тәдгигатчылар топланмышлар — онларын һамысынын үрәјиндә вәтән, халг, дил ешги вар, онларын һамысы Иранын шанлы өвладларыдыр. Доктор Һәмид Нитгинин адынын чәкмәк истәрдим. Мән Түркијәдә оланда көркәмли алим, бөјүк түрк дилчиси Мүһәррәм Еркинә дедим ки, Һәмид Нитги Иранда ән күчлү түрк дилчисидир, амма о мәнә деди ки, Һәмид Нитги дүнја мигјасында күчлүдүр... Дедијим одур ки, "Варлыг"ы тәсадүфи адамлар нәшр етмир - онун архасында бөјүк вәтәндашлыг гејрәти илә јанашы, бөјүк идрак вә интеллект дајаныр.

"Варлыг" өз ишини јахшы билир вә аллаһын көмәји илә, уғурла давам етдирәчәкдир....

"ВАРЛЫГ"ын сөзү...

"Истәкли охучуларымыз!

Сизә ајдындыр ки, мәчәллә чыхармаг бу дөвранда нә гәдәр чәтин вә ағырдыр. Лакин биз бу чәтинлији ана дилимизин инкишафы ешгиндә тәһәммүл едиб вә бу милли јүкү өз бојнумуза алмышыг".

ВӘ "ВАРЛЫГ"А СӨЗҮМҮЗ...

Азәрбајчан әдәби дилинин Шималдакы фәалијјәти илә Чәнубдакы фәалијјәтини бир милли мә'нәви мөвчудлуг идарә едир; бахмајараг ки, әдәби ил Шималда бир Чәнубда исә башга ичимаи-сијаси мүһитдә функсионаллашыр (идеоложи мәзмун да фәргли-фәрглидир), лакин норма ејнијјәтинә әсасланан потенсиал бирлик һеч заман арадан галхмыр.

Әслиндә, ана дилимизин инкишафы ешги илә чалышанлар Шималда да, Чәнубда да ејни иши көрүрләр — ејни милли јүкү дашыјырлар.

— Чавад бәј, Чәнуби Азәрбајчан мәтбуатынын дили барәдә биздә илк тәдгигатлар мејланан чыхыр, мүхтәлиф фикирләр јараныр, һәтта мүбаһисәләр вар — Сиз конкрет олараг "Варлыг"ын дил платформасыны нечә мүәјјән етдиниз, гаршынызда проблемләр чыхдымы?

— Чәнуби Азәрбајчан мәтбуатынын дилини араштырмаг, мүәјјән үмумиләшдирмәләр апармаг вачибир вә шүбһәсиз, мүбаһисәләрин олмасы да тәбиидир — бу ишә игдам едән тәдгигатчылар сағ олсунлар.

"Варлыг"ын дил мөвгејини һәјат өзү мүәјјән етди — биз әсрләрлә тарихи олан Азәрбајчан әдәби дилиндә јаздыг, амма Чәнубин дил хүсусијјәтләрини дә унутмадыг... Әввәл-әввәл мәктубларын јүздә дохсанынын фарсча алырдыг, сонра исә түркчә (азәрбајчанча — ред.) јазыланларын сајы артды. Ђә инди мәктубларын јүздә дохсаныны түркчә алырыг. Дил мөвгејимизин мүәјјәнләшмәсиндә халга бу чүр тәмас бөјүк иш көрүр — мүхтәлиф ағызлардакы (шивәләрдәки — ред.) сөз вә ифадәләри ишләдиб әдәбиләшдирмәк истәјирик.

Сиз билирсиниз ки, фарс дили Азәрбајчан түркчәси кими гәдим мәдәни дилдир вә иш елә кәтирмишдир ки, Иранда фарс дили дөвләт, елм вә мәдәнијјәт дилидир. Әрәб дилинин нүфузу сон вахтлар даһа да артмышдыр. Түрк (Азәрбајчан -ред.) дили Иранда бу дилләрин әһатәсиндә инкишаф едир... Бизим һәр үч дили — әрәб, фарс вә түрк дилләрини мүкәммәл билмәмиз ана дилинин тарихи көкү вә әлагәләри әсасында даһа јахшы баша дүшмәјә, тәдгиг етмәјә вә јашатмаға имкан верир. Вә биз Түркијә түркләри кими һәмин тарихи әлагәләрдән

сәрф-нәзәр етмәк, әрәб, фарс алынмаларындан ифрат "тәмизләнмәк" фикриндән узагыг.

МӘСӘЛӘЈӘ БИЗИМ МҮНАСИБӘТИМИЗ...

Иран Ислам инилабы Чәнуби Азәрбајчанда ичтимаи-сијаси, естетик вә елми фикрин мүхтәлиф сәвијјәли нүмајәндәләрини ејни заманда тарих сәһнәсинә чыхарды, әдәби дил савады (вә зөвгү) формалашан да, формалашмагда олан да ејни чәбһәдә милләтин мә'нәви дирилији олан дили горумаға (вә инкишаф етдирмәјә) чалышдылар. Јә'ни биринчи тәләб азәрбајчанча јазмаг иди — истәр әдәби олсун, истәрсә дә мүәјјән гәдәр гејри-әдәби (биз бу чүр гејри-әдәбилик көстәричиләрини әдәби норма варианты һесаб етмирик), мәгсәд милләтин дилиндә данышыб-јазмаг иди. Чәнубда әдәби дилин мүәјјән гејри-әдәби көстәричиләрлә зәнкинлији һәм дә онунла бағлы иди ки, бир тәрәфдән әдәби дил күтләвилијини игирмишди, башга тәрәфдән дә анлашманын ингилаби чевиклијини тә'мин етмәк үчүн ону данышыг дилинә јахынлашдырмаг лазым иди.

Вә Азәрбајчан әдәби дилинин ики мүхтәлиф ичтимаи-сијаси, мә'нәви-етнографик мүһитидә функсионаллашмасы онун потенсиал норма вә үслуб вәһдәтини инкар етмир... Чәнубда әдәби норма дедикдә, һеч дә тәсадүфи дејил ки, Сәмәд Вурғунун, Мирзә Ибраһимовун, Мухтар Һүсејнзадәнин дили баша дүшүлүр — бу сәвијјәјә галхмаға чәһд олунур...

— Чавад бәј, Сизин радионузун азәрбајчанча верилишләринин дилиндә әрәб, фарс сөзләри, синтактик конструксијалары бир аз чох ишләнир...

— Еләдир ... "Варлыг"ын дилиндә дә бу чүрдүр — биз бә'зән "Китаби-Дәдә Горгуд"да олдуғу кими, әрәбчә, јахуд фарсча сөзү түркчә гаршылығы илә ишләдиб түркчәсини сабитләшдирмәк истәјирик. Синтаксисдә дә

мүхтәлиф јолларла гаршылыглар тапыб ишләдирик. Лакин шүбһәсиз, тәчрүби чәһдләр дә олур...

— Ән мараглы тәчрүби чәһдләриниз, бизим фикримизчә, әрәб әлифбасынын Азәрбајчан дилинин фонетик гурулушуна ујғунлашдырылмасы саһәсиндә кедир, хүсусилә Һәмид Нитгинин "Јазы гајдалары"ны јада салмаг истәрдик.

— Биз әрәб әлифбасыны түрк (Азәрбајчан — ред.) дилинә ујғунлашдыраркән, һәр шејдән әввәл, аһәнк ганунуна әсасланырыг — бу елә бир ганундур ки, имланын дүзкүн тәтбигинә чидди шәкилдә көмәк едир. Мәсәлән, мәним китабларымы вәрәгләсәниз, көрәрсиниз ки, саитин хүсусијјәти анчаг сөзүн биринчи һечасында гојулур, нәзәрдә тутулур ки, аһәнкә ујғун олараг, галан һечаларда да мүвафиг саит охунмалыдыр. Әлбәттә, Чәнуб мәтбуатынын дилиндә фонетик норма, тәчрүбә көстәрди ки, тез-тез дәјишир, вариантлар вар, амма биз чалышырыг ки, буну арадан галдыраг. Һәмин мәгсәдлә дә тәчрүби чәһдләр етмәк лазым кәлир.

Јадыныздадырса, доктор Һәмид Нитгинин "Јазы гајдалары", јахуд "Имла главузу" адланан китабчасынын кириши бу сөзләрлә башланыр: "Бу кичик мәчмуә узун ајлар вә сајсыз инсанларын әмәк вә ахтарышларынын хәрмәниндән адда-будда дәрилмиш, топланмыш, бир овуч башагдан ибарәтдир..." Јә'ни биз бу һалда да күтләвилији нәзәрә алыб јазынын, имланын хәлгилијини көзләјирик...

— Чавад бәј, Шимали Азәрбајчанда ишләнән әдәби дил Чәнубда анлашыглыдырмы? — әлбәттә, сөһбәт күтләви анлашыглыгдан кедир...

— Әлбәттә, әлбәттә... Бир сыра рус сөзләрини чыхмаг шәрти илә...

МӘСӘЛӘЈӘ БИЗИМ МҮНАСИБӘТИМИЗ...

Ҹәнуби Азәрбајҹанда әдәби дилин фонетик нормасы Шималдакындан кејфијјәтҹә фәргләнмир: о фәргләр ки, мөвҹуддур, бир сыра һалларда, үмумијјәтлә, давамлы дејил вә адәтән Ҹәнубда әдәби дилин данышыг дилинә "јахынлашдырылмасы" һәрәкаты илә бағлыдыр.

Ҹәнубда әдәби дилин орфографија гајдалары илә әлагәдар көрүлән ишләр (хүсусилә доктор Һәмид Нитгинин хидмәтләри) бу гајдаларын кетдикҹә даһа артыг шәкилдә горунмасына шәраит јарадыр. Һ.Нитги, бир гајда олараг Шималда артыг сынагдан чыхмыш имла принсипләринә истинад едир (адәтән профессор Ә.Дәмирчизадәнин тәдгигатларына әсасланыр) вә Ҹәнубда имла принсипләринин әрәб әлифбасынын спесификасыны нәзәрә алан вариантынын нәшр олунмасы мүһүм һадисәдир; әдәби дилин тәләффүз-орфографија нормаларына ујғун олмајан тәзаһүр хүсусијјәтләринә гаршы мүбаризә етмәк үчүн елми әсас верир.

— Ағаји Ҹавад, динә мүнасибәтиниз...

— Мән мүсәлманам, атам бөјүк дин алими олмушдур... Динсиз-имансыз да инсан олармы?

ЈЕРИ КӘЛМИШКӘН...

...Сон илләр дүнјада, о ҹүмләдән дә ССРИ-дә ислам дининин, ислам тәфәккүрүнүн вә мәдәнијјәтинин тәрәггисинә гаршы сүн'и манеәләрин ҹәсарәтлә арадан галдырылмасы инсанын вә милләтин руһән азадлығы уғрунда кедән глобал мүбаризәнин тәркиб һиссәсидир. Ислам динини биз сонрадан гәбул етсәк дә, орта әсрләр мәдәнијјәтимиз ислам дүнјакөрүшү илә билаваситә әлагәдар олмуш, гәдим мәдәнијјәтимиз дә ислам орта әсрләриндән кечиб кәлмишдир. Вә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Азәрбајҹанын Шималы илә Ҹәнубу арасындакы перспектив контактлар орта әсрләр мәдәнијјәтинин јенидән дәрки илә кетмәлидир (һәр ҹүр ичтимаи анлашма тарихә мүнасибәтдән башлајыр) — бир сыра бәдхаһларымызын "ислам тәһлукәсиндән" данышмағына вә күҹлү тәблиғат "кооперативинин" ишләмәсинә бахмајараг, ислам мәдәнијјәти бизим милли тәрәггимизин компонентләриндән биринә чеврилир... Һәгигәти мүмкүн олан бүтүн ҹәбһәләрдә ахтармаг лазымдыр...

— Ҹавад бәј, Ҹәнуб вә Шимал проблеминин һәлли перспективини нәдә көрүрсүнүз?

— Бу елә бир јарадыр ки, һәр бир азәрбајҹанлынын үрәјиндә вар, кәлин реалист олаг, һиссә гапылмајаг.

Мәдәни әлагәләримизи кенишләндирмәлијик — һәр шејмәдәнијјәтдән башлајыр... Һәмин әлагәләрин хүсусијјәтләри, истигамәтләри барәдә ресепт вермәк нијјәтиндә дејиләм - анҹаг һәјат һәгигәтинә, дәгиг вә ајдын мә'луматлара әсасланмаг лазымдыр.

Тарихин сәһвини тарих дүзәлдир...

ГАИБДӘН БИР СӘДА ДА КӘЛДИ...

Бир учајдым бу чырпынан јел илән,
Бағлашајдым дағдан ашан сел илән,
Ағлашајдым узаг дүшән ел илән —
Бир көрәјдим ајрылығы ким салды,
Өлкәмиздә ким гырылды,
ким галды... —

бу да Шәһријарын сәси иди.

— "Әдәбијјат вә инҹәсәнәт" нүфузлу гәзетдир — мән ону һәмишә охумушам. Гәзетин редактору, көзәл шаир ағаји Нәримана да бөјүк һөрмәтим вар, анҹаг сон ајлар гәзет тәсадүфән-тәсадүфә әлимә чатыр. Јахынларда доктор Вагиф Аслановун мәним китабым һаггында

рә'јини чап етмисиниз — Вагиф мүәллимә вә сизә тәшәккүр едирәм.

Чалышачағам ки, бундан сонра "Әдәбијјат вә инчәсәнәт"лә әлагәләрими даһа да мөһкәмләндирим. Биз бир мәгсәдә хидмәт едирик.

ИНАНДЫМ КИ...
ЈАХУД СОН СӨЗ ЈЕРИНӘ...

Чавад бәј редаксија әмәкдашларынын һеч бир суалынын чавабсыз гојмады. Бир көрпә сәмимијјәтилә бүтүн сорғулара чаваб верди — амма тәмкинини дә итирмәди; бу күнүн ишини сабаһын ишиндән ајырды, дили дедијини дили деди, дили демәдијини көзләри деди - танрым, инсанын нә гәдәр мә'налы көзләри олармыш!...

Һазырладығымыз материалы өзү редактә елэди, "Варлыг"ы редактә етдији чиддијјәтлә — мән инандым ки, Азәрбајчанын "Варлыг"ы күчлү әлләрдәдир... Вә бу, бир азәрбајчанлы кими, мәни дә мәмнун етди...

1989

ШАМ ӘКӘР ЈАНЫРСА...

Бәхтијар Ваһабзадәнинин "Сечилмиш әсәрләри"ни (2 чилддә, 1983-1984) вәрәгләдикчә бүтүн руһу илә халгына бағлы сәнәткарын севки-нифрәт дујғуларыны тәшнәликлә нуш едирсән, она көрә јох ки, шаир оланы дејир, она көрә ки, мәсләкинин инадына истинадән дејир: - мүштәри ахтарылмыр, хиридар ахтарылыр.

"Сечилмиш әсәрләр"ин нәшри јарадычылығын мүәјјән сабитлик газанмасы демәкдир, әдәби-тәнгиди мүбаһисәләрин әрәфәсидир. Һәм дә, бу заман мүбаһисә бир ики ше'рин, јахуд поеманын уғурлу чыхыб-чыхмамасы үзәриндә кетмир, сәнәткарын заман һүдуду харичиндәки мөвгејини мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдилә апарылыр. Адәтән, белә бир суала чаваб верилир ки, әдәби-бәдии фикир һәмин сәнәткарын шәхсиндә нә газаныр?

Мән нә илк сөзү дејирәм, нә дә сон сөзү; сөһбәт чохдан башланыб, јәгин ки, бундан сонра да һәлә узун мүддәт давам едәчәк, — мәгсәдим бә'зи мүшаһидәләрими охучуларын нәзәринә чатдырмагдан ибарәтдир.

Сөз сәнәти јаранандан бәри дүнјанын дәрд-сәри сәнәткар гәлбиндә дашына-дашына кәлсә дә, нәтичә е'тибарилә сәнәткара јох, сәнәтә јүк олуб. Дәдә Горгуддан Фүзулијә, Фүзулидән С.Вурғуна гәдәр заман анламына сығмајан естетик ме'јарлар вар; Дәдә Горгуд, Фүзули, јахуд С.Вурғун мүасирлијә һәмин ме'јарларын көзү илә бахмагдыр. Елә бир конкретликдир ки, ајрыча дәјәрләндирилмәси һәмишә шәртидир, һәтта бә'зән нөгсанлыдыр.

Б.Ваһабзадә јарадычылығы инсанынын заман сүр'әти илә дүшүнмәк еһтирасынын ("еһтијачынын" демирәм) әдәби фикримизин букүнкү сәвијјәсиндә тәзаһүрүдүр; јә'ни бурада шәхсијјәтин өзү шәртидир, заманы тәгдим етмәк үчүндүр.

Сәнәткар фәрди јашантыларыны ичтимаи һәјатын призмасындан кечирир, она көрә дә дөврүн естетик ба-

хышлар системи бүтөвлүкдә бир мүәллифин јарадычылығында тәзаһүр етмәк имканына маликдир. Ҹәсарәтлә дејә биләрик ки, Б.Ваһабзадә мәнсуб олдуғу нәслин мә'нәви истәкләрини ше'рә кәтирди; һәмин нәсли дүшүндүрән нә вардыса, шаири дә дүшүндүрдү, заманын сифаришинә ардычыл ҹаваб верди. Она көрә Б.Ваһабзадәнин "Сечилмиш әсәрләр"и әсасында тәкҹә бир шаирин дејил: бир нәслин мә'нәви симасыны мүәјјәнләшдирмәк еһтијаҹы һисс олунур.

Китабда галдырылан проблемләрин бир һиссәси бу күн үчүн проблемликдән чыхыб: ја һәлл олунуб, ја һәллинә еһтијаҹ олмајыб, унудулуб, ја да һәлли чәтин олдуғундан кәләҹәјин (бәлкә дә талејин) үмидинә бурахылыб. Шаирин ирәли атдығы бир сыра мүрәккәб мә'нәви мәсәләләр бүтүн кәскинлији илә һәллинин көзләјир: бир сыра суаллара мәһз бу күн ҹаваб вермәк лазым кәлир.

Б.Ваһабзадәнин јарадычылығыны бир сыра мәрһәлдәләрә ајырмаг мүмкүндүр ки, һәр бири шаирин естетик бахышларында баш верән инкишаф нәтиҹәсиндә мејдана чыхыр, јә'ни тәбии һадисәдир, фәрди сә'јин күчүнә әлдә едилмир.

Биринҹи мәрһәләни шәрти олараг тәрәннүм дөврү адландырмаг мүмүкүндүр. 40-чы илләрин сонларындан башлајараг 60-чы илләрин орталарына гәдәр давам едир.

Шаирин һәмин мәрһәләјә дүшән әсәрләриндә кәнҹлијин өлчү-бичи танымајан арзулары баш алыб кедир:

Чағламаг истәјирәм дағда шәлалә кими,
Сәпилмәк истәјирәм чөлләрә лалә кими,
Дәрја олуб, нәһр олуб, чалханмаг истәјирәм!...

Тәрәннүм өз јериндә, тәһлили дә, адәтән, тәрәннүм стандартында верилир. Һәјат дәрс китабларындакы кими ајдын тәгдими илә дәрһал охуҹунун јаддашына көчүрүлүр. Һәр шеј өз јериндәдир — мәһәббәт ширинлији, нифрәт аҹысы илә јадда галыр.

Һәмин мәрһәләдә шаир өзүнүгәдәрки ше'римизин уғурлары сәвијјәсиндә дајаныр, С.Вурғун, М.Мүшфиг, О.Сарывәлли ән'әнәләринә садиг галыр. Башлыҹасы исә, сөзү ҹәсарәтлә демәк исте'дадына јијәләнир.

Б.Ваһабзадәнин естетик бахышларынын инкишафында биринҹи мәрһәлә диксиндирән суалларла баша чатыр; шаир дүнјаны, һеч олмаса, өзү үчүн ачмаг истәји илә чырпыныр, "Нәсә чатмыр" (1965) ше'рини јазыр: һәмин истәк әглин јанғысына чеврилир.

Тәдриҹән һәјат шаирин көзләри гаршысында тәзадлары илә ҹанланыр; тәдриҹән инаныр ки, һәјат өлүмә, севки нифрәтә, б;· тај о таја гаршы дурур, инаныр ки, дүнјанын маһијјәти дә елә бундан ибарәтдир. 60-чы илләрин орталарындан е'тибарән мүәјјәнләшән һәмин бахыш 70-ҹи илләрин сонуна гәдәр бир сыра јүксәк кејфијјәтли сәнәт әсәрләринин мејдана кәлмәсинә сәбәб олур: "Һәјат — өлүм", "Дөрд јүз он алты", "Тәзадлар".

Һәјаты зиддијјәтләрдә гаврамаг шаирә даһа кениш мигјасда тәһлил апармаг имканы верир. Идеаллашдырманын јерини гаршылашдырма тутур, бәдии мүһакимәләр фәлсәфи сигләт газаныр.

Шаири һәмин мәрһәләдә мәшғул едән мөвзуларын өзү дә тәбии сурәтдә мәһз тәзадлар үзәриндә дүшүнмәјә кәтириб чыхарырды: јә'ни гаршыја чыхан проблемләр елә иди ки, гүтбләшдирмә тәләб едирди. Көрүнүр, бәдии тәфәккүрүн характери мөвзуну мүәјјән едә билдији кими, мөвзу да бәдии тәфәккүрүн характерини ашкарлајыр; һансынын илкинлији мүбаһисәлидир.

Б.Ваһабзадә јарадыҹылығында тәзадлар дөврү шаирин естетик тәфәккүрүнә елә бир кејфијјәт кәтирир ки, онун әдәби талеји мүәјјән олунур:

Мəним үрəјимдə баш-баша дүрмуш
Горхујла чəсарəт,
Шүбhəјлə инам.
...Онлар вурушурлар,
Мəн hарајчыјам!

Шаирин сəнəткарлыг имканларыны да естетик мəрамы мүəјјəнлəшдирир: образлылыг зəканын мəнтиги илə дигтə едилир, поза јаратмаг хатиринə кəлмир.

Тəзадлар дөврү "Атылмышлар" поемасы илə сона чатыр. Јенə дə дүшүндүрəн суаллар, чавабсыз сорғулар:

Һəјат нəдир? Өмүр нəдир?
Əримишик сəтир-сəтир.
Бир əппəјим јағлы фəтир,
Бир əппəјим јаван олду.

Дүнја тəзадлар үзəриндə гурулуб, бу өз јериндə; бəс тəзадлар дүнјаны hараја апарыр?

Б.Ваhабзадəнин бəдии тəфəккүрүнүн инкишафында үчүнчү мəрhəлə тəрəддүдлəр дөврү адландырыла билəр: бурадан мүдриклик башлајыр...

Дəјишə билмəдик бир həгигəтə
Нечə еhтималы, нечə күманы.

Шаир јарадычылығынын икинчи мəрhəлəсиндə дə ара-сыра "бөлкəлəр"дəн шикајəтлəнирди, лакин тəзадларын мəнтиги о гəдəр күчлү иди ки, "бөлкəлəр" өзүнə јол ачыб тəхəјјүлə hаким кəсилə, бəдии дүшүнчəнин маhијјəтинə чеврилə билмирди. 70-чи иллəрин сонларындан башлајараг шаир həјатын кедиши барəсиндəки суаллара кəскин чаваб вермəкдəн чəкинир, тəмкинини сахламаға чалышыр.

Б.Ваhабзадəнин бəдии тəфəккүрүнүн həр hансы инкишаф мəрhəлəсиндə елми оланы бəдии олан дан ајырмаг

чəтиндир; бурада дүшүнчə илə емосијанын hүдуду итир (елə əслиндə дə кəрəк белə hүдуд олмасын), həјат hадисəлəри сəнəткарын тəфəккүрүндəн шаиранə - гејри-шаиранə дејə тəсниф олунуб кечмир. Емосија дүшүнчəнин рəнки (чалары) кими верилир.

Б.Ваhабзадəнин варлыға естетик мүнасибəти кифајəт гəдəр чевикдир; чевиклик шаири həр hансы hадисəнин маhијјəтини ахтармаға јөнəлдир, онда бəдии тəhлил əсасында фəлсəфи үмумилəшдирмə апармаг исте'дады тəрбијə едир.

Сəнəтдə фəлсəфə, үмумијјəтлə фəлсəфəнин нормативијинə сығмыр, həтта бə'зəн објектив ганунлара да е'тираз едир, həр шејə инсан истəклəринин көзү илə бахыр.

Б.Ваhабзадə:

Билмирəм, билмирəм бу өлүм нəдир -
Һəјат вар икəн?-

дејəндə мəhз сəнəт фəлсəфəсинин мəнтиигиндəн чыхыш едир; əслиндə исə белə бир суал, үмумијјəтлə, фəлсəфə бахымындан бүтүнлүклə мə'насыздыр. Сəнəтин гүдрəти исə ондадыр ки, həм мə'налы, həм дə "мə'насыз" суаллар үзəриндə дүшүнмəји бачарыр.

Б.Ваhабзадəнин бəдии тəфəккүрүндə заман јаддашы хүсусилə күчлүдүр; шаирин бүтүн hисс-həјəчанлары конкрет заман hүдудунда верилир, ону дүшүндүрəн тəзадларын бөјүк бир гисми дə заман контекстиндə мејдана чыхыр.

Замана мүнасибəт шаирини тəфəккүрүнə ситат кими кəлмир, бəдии дүшүнчəнин мəнтиги илə дигтə едилир.

Заман шаирин тəсəввүрүндə кифајəт гəдəр еластикдир, јə'ни овгата ујғун олараг дајана да билəр, тəрсинə дə дөнəр, амма мүвəггəти; бүтөвлүкдə исə, заман сүр'əтлə ахыр. Һəтта шаир бə'зəн заманын архасынча чатат билмəдијиндəн шикајəтлəнир, "илишиб дүнəндə галыр".

Б.Ваhабзадəнин јарадычылығы дөврүн мə'нəви симасыны өзүндə еhтива едə билир, заманын гајғыларыны гəлбинин гајғысы кими јашаја билир, дүшүндүрə билир.

1985

МҮАСИР ӘДӘБИ ПРОСЕС,
јахуд "Фөвгәл'адә вәзијјәт"дә дүшүнчәләр

Азәрбајчан әдәбијјаты, үмумән милли ичтимаи тәфәккүр, көрүнүр, һеч вахт сон бир-ики илдәки гәдәр екстремал шәраитдә фәалијјәт көстәрмәмиш вә мәним дәрин инамыма көрә, Азәрбајчан халгы һеч вахт бу чүр күтләви шәкилдә өз тарихи, бу күнү вә кәләчәји илә гаршы-гаршыја дајанмамышды, — әлбәттә, бу һәлә милли идракын тәнтәнәси дејилди. Һәлә емосионал башланғыч иди, лакин һәмин емоионаллыгда олдугча саф, дуру, ејни заманда чевик бир стихија тәдричән даһа габарыг көрүнүр вә милли идрак кејфијјәти газанырды; бунунла белә һадисәләрин мүрәккәблији, тарихи ичтимаи идрак тәчрүбәсинин, демәк олар ки, системсизлији, профессионал тәфәккүрүн күтлүјү, әксинә, формал (вә гејри -формал!) бүрократијанын функсионаллығы һәмин кејфијјәтин формалашмасына мәнфи тә'сир көстәрди (вә көстәрмәкдә давам едир).

... Сон бир-ики илдә, бүтүн мә'нәви-ичтимаи чәтинликләрә бахмајараг, милли јазычы феномени јенидән тәшкил олунур (фактика олараг, тәшәккүл тапыр); күтләви (әслиндә, архикүтләви) тарихи просес, шөһрәт амбисијасынын сындырылмасы, шәхси чәкишмәләрин јени формада тәзаһүрү вә с. милли јазычы феноменинин мүәјјәнләшмәсинә нә гәдәр тә'сир едирсә, сијаси-идеоложи "өзүнүтәсдиг"ин әдәби-ичтимаи "өзүнүтәһлил"и сыхышдырмасы да тәхминән о гәдәр тә'сир едир; мәсәлә исә бурасындадыр ки, әдәбијјат иши һәмишә фәрди ишдир вә она көрә дә, һәм "тәсдиг"ин, һәм дә "тәһлил"ин "өз" мүәјјәнлији мөвчуддур, бу чүр мүәјјәнликдән кәнарда мүасир јазычы феномени јохдур — һәтта һәр бир милләтин сәнәт адамларынын милли-тарихи мараг әтрафында максимум бирләшмәк чәһдиндә олдуғу һазыркы һалда белә... Мүасир әдәби просесин ән бөјүк мәһсулу милли јазычы феномени олду ки, шүбһәсиз, ичтимаи просесин характери һәмин феномени кејфијјәтинә билаваситә тә'сир көстәрди — бу күнкү Азәрбајчан јазычысы талеји фе'лән өз әлиндә олмајан (вә буну бу күн бүтүн кәскинлији илә дәрк етмәјә мәчбур олунан), тарихи тәфәккүрү долашмыш, кәләчәји исә талејин ихтијарына бурахылмыш бир халгын јазычысыдыр, дөјүлән, сөјүлән, гапысында автомат күлләсинини јери олан бир халгын јазычысыдыр. Вә Исмајыл Шыхлы өз јубилеј кечәсиндәки тарихи чыхышы илә тәсдиг етди ки, Азәрбајчан јазычысы һәм дә идракынын мәншәји вә типолокијасы е'тибарилә ән ичтимаи олан јазычыдыр... Бир нечә илин тәчрүбәси милли-бәдии (үмумән ичтимаи) тәфәккүрүн сијаси мәзмуна малик олмадығыны, "дипломатија"дан узаг олдуғуну көстәрди вә һәтта тамамилә сијаси-идеоложи мәзмунлу һадисәләр бизим әдәбијјатда анчаг вә анчаг ичтимаи (бу чүр үмуми шәкилдә!) акт кими дәрк вә шәрһ олунду.

Мүасир милли јазычы феноменинин ән типик тәзаһүрү (вә демәли, мүасир әдәби просесин ән мүһүм мәһсулу) И. Шыхлы олду — И. Шыхлы әдәбијјата һәмишә характер кәтириб, бу дәфә исә өз характерини кәтирди вә бу вахта гәдәр јаздыгларынын бүтүнлүклә "һәјат һәгигәти"нә әсасландығыны тәсдиг етди. И.Шыхлы һәмин тәсдигиндә "Дәли Күр"ү, сон һекајәләрини јаздығы гәдәр тәбии иди — митингләрдә дә, Али Советин сессијаларында да, көрүшләрдә дә о, бир јазычы оларага галырды вә онун јазычы мәнтиги һәр чүр мәнтигдән күчлү иди — ән чох да она көрә күчлү иди ки, импровизасија дејилди, дүнән-бу күн ортаја чыхмамышды. И.Шыхлы бу мәнтиги чох-чох гәдимләрдән кәтирирди (вә чох-чох кәләчәјә апарыр!).

Мән, әлбәттә, о фикирдәјәм ки, мүасир әдәби просесин бир сыра мүрәккәб мәсәләләрини бу күн објектив дәрк вә изаһ етмәк мүмкүн дејил, бунунла белә һәмин мәсәләләрә исти-исти мүнасибәт билдирмәји тамамилә мүмкүн һесаб едирәм.

... Милли ичтимаи тәфәккүрүн өзүндән кәлән мүәјјән анлашылмазлыглар, әввәлки онилликләрин "стихијасы"олан шөһрәт газанмаг, "јухарылар"а јахын олмаг еһ-

тирасы, шәхси характерлә бағлы бир сыра "јарымдипломатик" һәрәкәтләр дә мүасир әдәби просесин мәнзәрәсинә тә'сир көстәрмишдир - шүбһәсиз, бүтүн бунлар олмалы вә тә'сир көстәрмәли иди, лакин бизим елә јазыларымыз да олду ки, онларын халга, јохса "һакимијјәт"ә хидмәт етдијини нә халг билди, нә дә "һакимијјәт" органлары: сүртүк нитгләр, еjни дәрәчәдә сүртүк публисистика, нәср, поезија... һәмин јазычыларын симасыны кизләтди. Милли әдәби-бәдии тәфәккүр исә симасызлашмады, позулмады вә тәшәккүл тапмагда олан јазычы феномени әсаслы шәкилдә зәдәләнмәди, анҹаг һәр һалда һәмин јазычы феноменинин фәалијјәт даирәси, мә'нәви-ичтимаи тәфәккүрдәки јери мәһдудлашды.

Бунунла белә дәрин гатлардан кәлән милли әдәби-ичтимаи стихија күчлү бир потенсија кими мүасир јазычы тәфәккүрүнү ашынмадан мүһафизә едир, "сағ"вә "сол"а будрәмәләрин гаршысыны алыр вә анормал јазычы әхлагыны сыхышдырыр (амма елә бурадача дејәк ки, тамамилә мәһв едә билмир).

Бәхтијар Ваһабзадә, Хәлил Рза вә Сабир Рүстәмханлы хүсусилә мә'лум һадисәләрин гызғын вахтларында дөјүшән гүввә идиләр — бу дөјүшдә Б.Ваһабзадә глобал "тәрәддүдләр"и илә өз јазычы феноменинә сәдагәтли иди вә еjни дәрәчәдә сәдагәт (анҹаг, шүбһәсиз, фәргли-фәрли кејфијјәтләрдә) Х.Рзанын вә С.Рүстәмханлынын да фәалијјәтиндә өзүнү көстәрирди: һәтта бу һалда да јазычы феномени сијаси-идеоложи мәзмун кәсб етмәди - нә Б.Ваһабзадә, нә Х.Рза, нә дә С.Рүстәмханлы идеолог, сијаси хадим олмадылар вә ола да билмәздиләр, чүнки онларын јазычы стихијасы идеолог, кениш мә'нада "дипломат" стихијасындан күчлү иди вә бу, үмуммилли мә'нәви-психоложи потенсиала әсасланырды. Бајрам Бајрамовун ичтимаи һадисәләрин мәркәзиндә олмаға ҹан атмасы да һәмин потенисалдан ирәли кәлирди вә ону даһа чох јазычынын һәлл етмәли олдуғу ичтимаи мәсәләләрин

һәллинә ҹәлб едирди. Мәним дәрин инамыма көрә, бизим букүнкү стратежи әһәмијјәтли проблемләримиз мәһз епик тәфәккүрлә һәлл олунмалыдыр.

Нәриман Һәсәнзадә, Мәммәд Араз вә Аббас Абдулла мүасир әдәби-ичимаи просесә дахили (лакин мәншәји вә мәзмуну е'тибарилә ичтимаи-әхлаги) изтираблардан кәлдиләр — А.Абдулланын лирикасында етнографик "дипломатија" М.Аразла Н.Һәсәнзадәнин лирикасында исә һуманитар фәлсәфә күҹләнди.

Букүнүн, сабаһын һадисәләринин дөврүн, заманын (вә үмумән бүтүн заманларын!) һадисәләри кими гаврајан, еjни замада бу күнүн, саһабын һадисәләриндә универсал мәнтиги ашкарламаға ҹәһд едән М.Араз — Н.Һәсәнзадә үслубу дедуктив тәфәккүрүн әдәби просесдә ичтимаи-естетик идрак мөвгејинин мөһкәмләндирмәклә онун перспективлијини бир даһа тәсдиг еләди.

Бунунла белә сон бир нечә илин һадисәләри бизим поетик тәфәккүрмүздә, демәк олар ки, бүтөвлүкдә еjни емосијаны доғурду ки, ону Б.Ваһабзадәнин ашағыдакы мисралары јахшы ифадә едир:

Батды һәгигәтин, батды һагг сәси,
Һагты тапылмады онлардан соран.
Гырана вердиләр маршал рүтбәси,
Президент тахтына чыхды гырдыран.

Бу ҹүр сөзү бирбаша демәјин, бәлкә дә, поезијаја аз дәхли вар, амма бунун ә'лаһәзрәт һәгигәтә чох бөјүк дәхли вар вә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Азәрбајҹан халгынын һәгигәтини сон заманлар нә идеологлар, нә һәрбчиләр... нә дә дипломатлар мүдафиә етмишләр — биз јазычыја ичтимаи хадим демишик вә буну о гәдәр вулгурлашдырмышыг ки, милли идеоложи, һәрби вә дипломатик тәфәккүрүмүзү итирмәк үзрәјик, јахуд артыг итирмишик.

"Гәләми силаһа чевирмәк" бизим чох ишләтдијимиз, анчаг чох аз һалларда вулгарлығыны (демәк олар ки, мә'насызлығыны) дәрк етдијимиз ифадәдир.

Сон бир-ики илдәки һадисәләрин бүтүн мүрәккәблији илә тәдгиг олунмасы (һәм дә тәкчә әдәби-ичтимаи бахымдан дејил, башга бахымлардан да), артыг гејд етдик ки, кәләчәјин һадисәсидир, бунунла белә, шүбһәсиз, елә индидән демәк мүмкүндүр ки, һәмин һадисәләр харичи импулсларла нә гәдәр бағлы олса да, маһијјәти е'тибарилә дахили мәзмуна малик иди вә һеч чүр дүшүнмәк олмаз ки, биздә милли өзүнүтәшкил артыг баша чатмышдыр...

Мүасир түрк халглары һәмин өзүнүтәшкил просесиндә бир-биринә (әлбәттә, тарихи стихијасы илә...) тә'сир көстәрмәјә, мүхтәлиф сфераларда (игтисади, сијаси, мә'нәви-мәдәни вә с.) сых ичтимаи әлагәләрә кирмәјә бөјүк еһтијач һисс едирләр — биз етник-тарихи дүнјамызы (онун вәһдәтини, низамыны вә с.) унутмамышыг, бу исә ејни заманда әдәбијјатымыза уғурлу кәләчәк вә'д едир...

Мүасир әдәби просес милли јазычы феноменинин тарихи потенсијасынын нә гәдәр зәнкин, чохтәрәфли олдуғуну тәкчә, мәсәлән, И.Шыхлы нәслинин дејил, сонракы нәслин нүмајәндәләринин фәалијјәтиндә дә көстәрди — Ә.Әјлисли, Анар, Елчин, Јусиф Сәмәдоғлу... нечә дејәрләр, алтмышынчыларын "карт"ыны ачдылар...

В.Сәмәдоғлу артыг бир нечә ил иди ки, "тәнһа"лыгдан гопмаға, дејәсән, күчлү ир мејл һисс едирди - екранда, сәһнәдә көрүнүрдү, лап ахырда "Улдуз" журналына мараглы бир мусаһибә дә верди, анчаг шаир бүтүн бу тәзаһүр формаларынын һеч бириндә бүтөв характери илә көрүнмүрдү. О, өзүнүн ким олдуғуну халгын елә бир вахтында көстәрди ки, халг онун кимлијини мәһз о вахт дәрк едә биләрди, чүнки халгын тәнһалығы илә В.Сәмәдоғлунун тәнһалығы илә үст-үстә дүшмүшдү, дәрдлидәрдлинин тапмышды вә көрүнүр, бу заман Азәрбајчан халгы дүнјада ән хошбәхт халг иди. В.Сәмәдоғлу да дүнјада ән

хошбәхт инсан иди (һәлә шаирлик бир јана) — нә халг, нә дә В.Сәмәдоғлу мүнасибәтләрәки мүгәддәслији позмады (бәлкә дә позмаға чәсарәт етмәдиләр) вә чох кечмәди ки, халг "тәнһалыг"дан чыхды, В.Сәмәдоғлу исә галды.

Ј.Сәмәдоғлу әдәбијјатдан һәјата өз формалашмыш стихијасы илә кәлди... Онун јазчы тәфәккүрүндә мәкан, заман контексти, демәк олар ки, јохдур, — о, әсас етибарилә, мәсәләни, мәтләби көрүр, мәсәләдән, мәтләбдән кәнар нә варса, артыг она вариасија, мүмкүн олан мин вариантдан бири кими бахыр вә һәмин вариантларын һәр бирини дә, әлбәттә, шәраитин дигтәсинә ујғун олараг гәбул едир. Ј.Сәмәдоғлунун "көчәри" тәфәккүрү халг һәрәкатында, һәр шејдән әввәл, милли-демократик исте'дадын кәлишини көрдү вә бүтүн гүввәсини бу исте'дадын там күчү илә өзүнү ифадәсинә һәср етди.

Ј.Сәмәдоғлуну либерал адландырмаг инсафсызлыг оларды, чүнки халг һәрәкатынын нә "агрессив"шәкил алмасы, нә дә бундан гат-гат агрессив шәкилдә чәзаландырылмасы (әлбәттә, сусдурулмасы јох!...) "Гәтл күнү" мүәллифинин антивулгар мәнтиги илә изаһ олунмур — агрессивлик олан јердә һадисә өз мәтләбиндән ајры дүшүр, демократија гуртарыр... Вә шүбһәсиз, Ј.Сәмәдоғлу "чәнкавәрлик ганунлары"нын бу чүр кобуд шәкилдә позулачағыны ағлына кәтирмирди — бу исә либерализм дејил, елә бир акт гаршысында мат галмагдыр ки, "фөвгәл'адә вәзијјәт" лә, һәм дә статусу һәлә мүәјјәнләшдирилмәмиш "фөвгәл'адә вәзијјәтлә" нәтичәләнмәли иди.

Бизим бир сыра јазычыларымызын о вахты иди ки, өз јарадычылыгларынын камил дөврүнә чатмышдылар вә сәксәнинчи илләрин икинчи јарысында, әввәлки ән'әнә илә, онларын курултулу јубилејләри кечирилмәли, һаггларында китаблар јазылмалы, һөкумәт тәлтифләри илә мүкафатландырылмалы идиләр — лакин ичтимаи-әдәби просес онларын гаршысына тамамилә башга тәләбләр гојду вә бу тәләбләр, тәбии олараг, бә'зән әдәбијјата (вә

демәли, јазычыја) билаваситә аид олмајан тәләбләр иди, она көрә дә јерли (вә јерсиз) һәјәчанлар доғурду — бу һәјәчанлардан суи-истифадә едиб өз көһнә "дүшмән"инин атасыны јандыранлар да, "бүт"ләри учуранлар да, "шөһрәт" газананлар да олду... Бунларына һамысы, һамысы тәбии иди, чүнки бу күн әлаһиддә бир шеј дејилди — кечмишдән, әдәби-ичтимаи тәфәккүрүн ағыр, мүрәккәб мүбаризә илләриндән кәлирди. Вә ејни заманда нәзәрә алмаг лазымдыр (әсас да будур!) ки, бу күн сабаһа кедир — сабаһ биз бу күнә даһа објектив бахачағыг...

Ә.Әјлисли елә һадисәләрин башланғычындача гејри-тактики һәрәкәти илә (әввәлдән кәлән "сәрбәстлик" стихијасы әсасында) там тәрк-силаһ олунду вә беләликлә, милли идрак һисс едиләчәк гәдәр әһәмијјәтли потенсијадан мәһрум олду.

Бунунла белә истәр Ә.Әјлислинин "Дружба народов" журналына мәктубунун, истәрсә дә "Азадлыг" гәзетиндә чап олунмуш мәгаләнин Азәрбајчан Јазычылар Иттифагында, дикәр әһәмијјәтли мәсәләләрлә јанашы, бир сырада мүзакирә едилмәси мәсәләнин оптимал һәлли дејилди -бу чүр мүзакирәләр нәтичә е'тибарилә, Јазычылар Иттифагынын 30-чу, 50-чи илләрдәки "ән'әнәләр"инин дирилдилмәси тә'сирини бағышлајыр вә јарымәдәбијјат демогогларынын фәаллашмасына көмәк едирди... Мән бу чүмләләри јазырам вә јаздыгча да өзүмә гәрибә кәлир — дүнән, срağа күн олмуш һадисәләр барәдә көр нә тез кечмиш заманда данышырыг — елә бил чох илләр бундан әввәл бизим јазычыны гурултајын трибунасындан дүшмәјә мәчур етдиләр вә елә бил чохдан иди ки, бизим јазычы мәркәзи трибунадан өз сөзүнүн демәк сәлаһијјәтиндән мәһрум олду. Елә бил бу күн дүнәнә јох, бирбаша кечмишә ахыр, бирбаша әбәдијјәтә ахыр -бүтүн бунлары реал мәнтиглә дәрк етмәк чох чәтиндир...

Әдәби просесдә "дини тәфәккүр"үн нисбәтән чевикләшмәси үмумән ичтимаи просесин өзүндән ирәли

кәлирди вә әлбәттә, даими кејфијјәт кәстәричиси дејилди — Габилин, Мүзәффәр Шүкүрүн јанвар гырғыны илә әлагәдар јаздыглары "мәрсијә"ләр "тәмиз мүсәлман һиссләри" нини ифадәсиндән чох, букүнкү ағрыны бүтүн күчү илә әкс етдирмәк үчүн "ән классик" формалара әл атмаг еһтијачындан ирәли кәлирди.

Гырылды милләтим, еј ваһ, узагды гәлбә һәмдәмләр,
Кәрәм гыл, еј худа, бир дәм, гошун чәкмиш бизә гәмләр.
Кечибдир јоллары дүшмән, һаны инди о һәмдәмләр?!
Јүз-јүз түрк оғлу, түрк гызы, мин һүри, гылман өлдү, кәл,
Күнаһсыз јердә чан вериб күлли — мүсәлман өлдү, кәл!

М.Шүкүр.

Нәһајәт, даһа бир мәсәлә барәдә...

Јазычылар Иттифагынын пленумларында, ичласларында "өз һүгугларыны" мүдафиә едән, иттифагын үзвү олмаға чан атан (вә олан) "формал" әдәби кәнчлик сусду, индијә гәдәр бу чүр чәһдләрдә олмамыш гејри-формал әдәби кәнчлик өз лидерләринин јетирди — фачиәли шәкилдә һәлак олмуш Үлви Бүнјадзадә ән кәнч ше'римизин ән исте'дадлы нүмајәндәләриндән бири кими өз поетик шәхсијјәтини тәсдиг етди вә нечә дејәрләр кәнч јазычы феноменини јаратды.

Мүасир әдәбијјат бүтүн дахили зидијјәтләри, потенсијасы вә перспективләри илә кечид мәрһәләсиндәдир —бу мәрһәләнин нә гәдәр давам едәчәји мә'лум дејил, анчаг бир шеј мә'лумдур ки, сабаһкы әдәбијјатымызын кејфијјәт минимуму бу күн — кечид мәрһәләсиндә мүәјјәнләшир вә кәлән онилликләрин әдәбијјатшүнаслары бизим дөврүн әдәбијјатыны, һеч шүбһәсиз, мә'насыз әдәбијјат һесаб етмәјәчәкләр, јәгин ки, бу барәдә сөһбәтә, бу чүр башлајачаглар. "Фөвгәл'адә вәзијјәт" дөврүндә әдәбијјатымыз...

1990

ӘДӘБИЈЈАТ, ӘДӘБИЈЈАТА ГӘДӘР ВӘ ӘДӘБИЈЈАТДАН СОНРА
(Загафгазија әдәбијјатларында өзүнү көстәрән бир мејлин мәншәји вә типолокијасы һаггында мүлаһизәләр)

Бу мүлаһизәләр һеч бир сијаси-идеоложи мәгсәд дашымыр вә үмумијјәтлә мән о фикирдәјәм ки, әдәбијјатын өзү кими онун барәсиндә кедән сөһбәт дә мүмкүн гәдәр идеолокијадан узаг олмамалыдыр — анчаг бу заман әдәбијјат өз һәгиги кејфијјәтиндә мејдана чыхыр вә милли ичтимаи идрак системиндә анчаг бир "дипломатија"ны — бәдиилији интихаб едир: әдәбијјатын идеоложиләшмәси (вә һәмин контекстдә милли мәзмундан мәһрум едилмәси) һәрбинин идеоложиләшмәси кимидир, — көрүнмәмиш фачиәләрә кәтириб чыхарыр.

Мүасир Загафгазија әдәбијјатларында идеоложиләшмәнин әсас мәнбәси кими дин, әсас кејфијјәти кими милләтчилик (әлбәттә, адәт етдијимиз мәнфи мә'нада јох, кифајәт гәдән нејтрал мә'нада) диггәти чәкир. Лакин Загафгазија әдәбијјатлары мүхтәлиф мәншәли олдугларына, мүхтәлиф типолокијаларда формалашдыгларына көрә һәмин мүнасибәт мүхтәлиф хүсусијјәтләрә маликдир. Азәрбајчан әдәбијјатынын идеоложиләшмәсиндә ислам дининин тә'сири чүз'идир, һәтта демәк олар ки, јохдур, бунунла белә ону (ислам динини!) 30-чу илләрдә вә әслиндә, сонралар да исламын амансыз тә'гиб едилмәси, һеч бир етник-идракы сәбәб олмадан атәшпәрәстлијин тәблиғи (Азәрбајчан — одлар јурду, бу шәрәфли, шанлы дијар!... вә с.) социализм реализминин ортодоксал мәзмунда "мәнимсәнилмәси" ... нәтичә е'тибары илә, аналитик шәкилдә дәрки мүмкүн олмајан мүрәккәб, синкретик "идејалар системи" јаратмышдыр ки, һәмин системи бу күн милли-тарихи мараг өз күтләви ингилаби күчү илә һәрәкәтә кәтирир. Мүасир Азәрбајчан әдәбијјатынын дини-идеоложи истинадынын олмамасы онун кејфијјәтиндә милләтчилијин зәиф, бир сыра һалларда исә түрк әдәбијјатларынын һамысында аз вә ја чох дәрәчәдә өзүнү көстәрән патриархал мәзмунда тәмсил олунмасына кәтириб чыхармышдыр. Вә бу да имкан вермишдир ки, милли әдәби-бәдии тәфәккүр маһијјәтчә, демәк ки, И.Шыхлы, И.Һүсејнов, М.Сүлејманлы... хәтти илә өз тарихи епос дајағыны бәрпа етсин — епос дајағынын мүәјјән олунмасы, професионал дәрки исә һаггында данышылан мејлин Азәрбајчан әдәбијјатында јајылмасына әсаслы шәкилдә мане олур, Азәрбајчан әдәбијјатыны идеоложиләшмәкдән мүәјјән мә'нада хилас едир.

Ермәни вә күрчү әдәбијјатларында исә мәсәлә башга чүрдүр...

Ермәни мәдәни-ичтимаи тәфәккүрүндә христиан еқоизми һәмишә күчлү олмушдур, лакин бу еқоизм үмумән христиан мәдәнијјәтинә, демәк олар ки, һеч нә вермәмишдир, чүнки ермәни (Григорјан) килсәси тарих боју милли иллүзијаларла мәшғул олуб, бизим күнләрә анчаг вә анчаг артыг һамынын зәһләсини төкмүш, "әзабкеш ермәни халгы" образыны кәтириб чыхармышдыр — килсәнин ермәни халгы (әдәбијјаты, инчәсәнәти вә с.) үзәриндә һекемонлуғу онунла нәтичәләнмишдир ки, халг өз епос тәфәккүрүндән, демәк олар ки, бүтүнлүклә мәһрум олмуш, гоншу халгларын әдәбијјатыны, мәдәнијјәтини тәглид етмәк, мәнимсәмәк еһтијачы гаршысында галмышдыр. Вә килсә һәтта буна мане олдуғундан тарихән мүтәрәгги ермәни әдәбијјаты килсәдән (бир сыра һалларда исә үмумијјәтлә Ермәнистандан!) кәнарда, адәтән башга дилләрдә јаранмышдыр. Шүбһәсиз, ермәни әдәбијјатынын вә үмумән мәдәнијјәтинин тарихиндә ән мүтәрәгги дөвр XVI әсрдән сонра башламыш, XIX әсрин орталарына гәдәр давам етмишдир, — һәмин дөврдә Азәрбајчан интибаһынын тә'сири илә үмумән ермәни мәдәнијјәти кими ермәни әдәбијјаты да килсәнин тәзјигин-

дән хилас олмаға имкан тапмышдыр. Бунунла белә, XIX әсрин орталарындан е'тибарән килсә јенидән өз сәлиб јүрүшүнә башламыш, еластик тәбиәтә малик олдуғуна көрә бүтүн ичтимаи-сијаси һәрәкатлара тә'сир көстәрмиш вә бу күн дә тә'сир көстәрмәкдә давам едир. Ермәни килсәсинин ән бөјүк хидмәти ондан ибарәт олмушдур ки, Азәрбајчан Интибаһынын ермәни мәдәни-ичтимаи тәфәккүрүндә доғурдуғу чеврилиши, нәһајәт ки, ермәни халгына күзәштә кетмиш вә һәтта ону да декорасијасына, бир сыра һалларда исә бирбаша әламәтинә чевирмәк иддиасына дүшмүшдүр.

Мүасир ермәни әдәбијјатында идеоложиләшмә өзүнү еклетик шәкилдә көстәрир — бу вә ја дикәр уйдурма, јахуд јарымујдурма "тарихи" фактлар "милли" христиан егоизми илә бирләшдирилир вә өзүнәмәхсус шәкилдә "милли тарих фәлсәфәси" јарадылыр ки, бу да нәтичә е'тибары илә, вахтилә килсәнини јаратмыш олдуғу "әзабкеш ермәни халгы" образынын мүасирләшдирилмәсиндән башга бир шеј дејилдир. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ермәни әдәбијјатындакы идеоложиләшмәнин еклектикасыны дәрһал дәрк етмәк чәтиндир, чүнки артыг һәмин еклетика психоложи мүәјјәнлик кәсб етмишдир. Мәсәлән, В.Петросјанын, С.Капутикјанын, даһа вулгар шәкилдә З.Балајанын әсәрләриндә уйдурма вә јарымујдурма илә "милли" христиан егоизми кифајәт гәдәр усталыгла әлагәләнир: бу јазычылар "гәддар түркләр" тәрәфиндән "аиләси мәһв едилмиш, вәтәндән дидәркин салынмыш" ермәнинин образыны јаратмагда һәгигәтән маһирдирләр.

Әлбәттә, мүасир ермәни әдәбијјаты анчаг анти-әдәбијјатдан ибарәт дејил — XVI әсрдән XIX әсрин орталарына гәдәрки дөврүн естетик идејалары ермәни әдәбијјатынын "хилас"ы үчүн дахили бир потенсија кими мөвчуддур вә бу потенсија Грант Матевосјанын бә'зи әсәрләриндә өзүнү мүәјјән гәдәр һисс етдирир...

Ермәни әдәбијјаты ермәни килсәсинин тә'сирини руһи террор кими гәбул едир, һәр шејдән әввәл она көрә ки, килсә өз һәгиги функсијасы илә дејил, тарихән газанмыш олдуғу һәр чүр "дипломатик" фәалијјәтлә мәшғулдур — мүасир ермәни әдәбијјаты исә һәмин "дипломатија"ја хидмәт едир.

Күрчү әдәбијјатында идеоложиләшмә кифајәт гәдәр "ағыр" кедир вә өзүнүн мәһз идеоложиләшмә олдуғуна һәр һалда һисс етдирир, ејни заманда ермәни јазычысындан фәргли олараг күрчү јазычысы бу һалда өз субјектини ајдын нәзәрә чарпдырыр вә принсип е'тибары илә идеоложиләшмәнин мәс'улијјәтини өз үзәрин көтүрүр — Н.Думбадзенин, О.Чиладзенин романларындакы кими. Бунунла белә мәнә елә кәлир ки, Отар Чиладзе даһа чох "идеолог" кими чыхыш едир вә идеоложиләшмәнин мәс'улијјәтини Н.Думбадзејә нисбәтән даһа аз өз үзәринә көтүрүр, — О.Чиладзенин "христиан мәнтиги" бир сыра һалларда онун "күрчү мәнтиги"ни көлкәдә гојур. "Мәнимлә растлашан һәр кәс..." романы бу чәһәтдән диггәти даһа чох чәкир — әсәрин мәркәзиндә Анна-Аннета-Марта хәттилә (вә демәк олар ки, бүтүнлүклә христиан мәзмунуда) мөвчуд олан "хејирхаһлыг" идејасы дајаныр вә бу идејанын дашыјычылары, хүсусилә Анна вә Аннета (јенә дә христиан мәнтиги илә) физики-ичтимаи мөвчудлугдан мәһрум олмушлар. Анна биринчи әриндән сонра даһа ики кишинин һиссиз-дујғусуз арвады олур. Аннетанын башына исә даһа шәрәфсиз бир иш кәлир, лакин јенә дә ејни һиссизлик вә дујғусузлуг... "Хејирхаһлыг" әсәрдә "әбәди хилас" идејасы илә "мөһкәмләнир" вә мүәллиф "хејирхаһлығын" "әбәди хилас"ына мистик "нидалар"ла "наил олур". Һәтта сосиалист ингилабы да чәмијјәтин руһунун "христиан хиласы" кими мә'наландырылыр ки, бу мәнтигин изаһында мән чәтинлик чәкирәм...

"Мәнимлә растлашан һәр кәс..." мүәллифини баша дүшмәк, бәлкә дә, мүмкүн иди — әлбәттә, әкәр "борча-

лылы киши" олмасајды... Кечә, кәнддә һамы јатандан сонра "борчалылы киши" Аннанын евинә кәлир вә һәмин еви тәрк едәндә Аннанын һәлак олмуш (Чар-Балакәни "азад" едәндә) әриндән олан оғлу Кеорг бешикдә фикирләшир ки, "анам азад олду!" Вә мәсәлә бурасындадыр ки, "борчалылы киши" күрчү низамыны јох, христиан низамыны позур, өзү дә билмәдән, әслиндә, гејри-реал мә'нәви-әхлаги аномалија комплексинин дашыјычысы олан "јаланчы Макабели" нәслинин меjдана чыхмасына шәраит јарадыр. Һәмин "борчалылы киши" ејни заманда өз реал етник мә'нәви-әхлаги кејфијјәти илә "хејирхаһ"лыға гаршы дурур, һәтта онун физики гатили кими чыхыш едир вә Кеорг һәмин кишини өлүм мәләји -Әзрајыл кими гәбул едир... О.Чиладзе реал һадисәләрин натурал мүнасибәтини христиан мотивләри, схемләри илә гәлибә салыр вә нәтичә е'тибары илә, гејри-христиан олан һәр шеји нәзәрдән салмаға гәдәр дајаз мүһакимәләр јүрүдүр.

...О.Чиладзе "јени Күрчүстан" идејасыны ортаја атыр - јенә дә христиан катарсиси кечирмиш, күнаһлардан тәмизләнмиш "идеал" бир Күрчүстан!... Вә јәгин ки, елә бир Күрчүстан ки, "борчалылы киши" онун гапысындан (кечәләр!) ичәри кирә билмәсин!

Күрчүстан — Грузија — гадын чинсиндәдир, Ермәнистан — Арменија да гадын чинсиндәдир. Азәрбајчан исә, һәр икисиндән фәргли олараг, киши чинсиндәдир вә бу "борчалылы киши" мәһз Азәрбајчан дејилми?..

Әдәбијјат өз мүрәккәб тарихи вәзифәсини о заман һәјата кечирир ки, бу вә ја дикәр милли ичтимаи тәфәккүр һәгиги әдәби идрака еһтијач дујсун — әдәбијјат әдәбијјата гәдәр вә әдәбијјатдан сонра анчаг вә анчаг өз хиласына, нечә дејәрләр, еколокијасына мөһтачдыр. Загафгазија халглары бу күн мәдәнијјәтә өз һәгиги кејфијјәтиндә, көрәсән нә дәрәчәдә еһтијач дујурлар вә үмумән еһтијач дујурлармы?...

1990

ТАРИХИ ТӘФӘККҮР: ПРОФЕССИОНАЛЛЫГ ВӘ КҮТЛӘВИЛИК

Јени тәфәккүрүн һәрәкаты лајиһә күчүнә јахынлашдыгча ичтимаи һәјатымызын демәк олар ки, бүтүн саһәләриндә дискуссијалара еһтијач олдуғу өзүнү кетдикчә даһа ачыг шәкилдә көстәрир — тәсәррүфат проблемләриндән тутмуш милли проблемләрә гәдәр бүтүн мүбаһисәли мәсәләләр ичтимаи тәфәккүрүн билаваситә нәзарәтини (вә јахындан иштиракыны) тәләб едир: авторитар режим, бүрократик апарат лахладыгча дискуссијалар кениш ичтимаи контекстә чыхыр, нәтичәдә профессионаллыг күтләвиликлә мүхтәлиф нөгтәләрдә гаршылашмалы олур. Күтләви мараг әтрафымызда (вә дахилимиздә) баш верән мүхтәлиф һадисәләрә өз мүнасибәтини формалашдырмаға чәһд едир, бунунла да профессионал тәфәккүрү олдугча мүрәккәб суаллар гаршысында гојур.

Инди көрәк профессионал тәфәккүр күтләви мараға чаваб вермәк күчүнә маликдирми?

Профессионаллыг о заман күтләви марағын гаршыја гојдуғу проблемләри һәлл етмәк күчүнә маликдир ки, өз дахили проблемләрини ардычыл, системли шәкилдә һәлл етсин. Әкәр белә дејилсә, әксинә, күтләвилик профессионаллығы идарәолунмаз бир гүввә кими гаршысына гатыб апарыр, ону һәр чүр системдән, консептуаллыгдан мәһрум едир — елми шәрһин јерини публисистик мүлаһизәчилик тутур.

Ән писи ондан ибарәтдир ки, бизим республикада профессионал тәфәккүр бир сыра һалларда һәтта ән үмуми һалда да идарә олунмур вә бир гајда олараг инерсија илә, өзбашына инкишаф едир: һәр кәс бу вә ја дикәр мүбаһисәјә бир чүр мә'нәви, мәнтиги вә информатик һазырлыгла гошулур, мүбаһисә едән тәрәфләрин һансы методоложи мөвгеләрдә дајандыгларыны чох һалларда мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмур, мүһүм ичтимаи мәзму-

на малик вә һәллиндән бүтөв бир халгын талеји асылы олан онларча проблемләр принсип е'тибарилә фәрди експериментләрин "сынаг мејданы"на чеврилир. Профессионал тәфәккүрдә сүр'этлә кедән милли тәнбәлләшмә, интеллект күтләшмәси, информасија гытлығы дахили мүбаһисәләри лазыми темпи илә апармаға (вә нәһајәт, баша чатдырмаға) имкан вермир. Мәсәлән, он илләрдир ки, Азәрбајчан әразисинин түрк мәншәли етносун тарихи вәтәни олуб-олмамасы барәдә мүбаһисәләр кедир... Он илләрдир ки, халг ајдын (вә дәгиг) фикир көзләјир — буна онун һагты вар, чүнки Азәрбајчан ССР ЕА, АДУ, АПИ халгын әтәк-әтәк пулуну хәрчләјир. Амма һәлә дә аз-чох мәгбул бир мүнасибәт мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Нә үчүн? Ахы, Азәрбајчан әразисиндә мүхтәлиф мәншәли халглар јашајырлар. Онлар бә'зи садәлөвһ тәдгигатчыларын күман етдији кими, һеч дә бүтүнлүклә бирләшиб ваһид Азәрбајчан халгы јаратмамышлар, һәр бири өз тарихи илә марагланыр — професионал тәфәккүр мәсәләни бүтүн диференсиал ашкарлығы илә гојуб һәлл етмәк әвәзинә һәлә дә долашыг мүлаһизәләрлә "үмумхалглыг" сијасәти јүрүдүр. Талыш өзүнүн талыш, тат исә тат олдуғуну дәрк едирсә, тәдгигатчы һәмин идракын тарихи (етник, етик, естетик вә с.) мәзмунуну ачмагдан чәкинмәклә, јә'ни доғруданмы милли достлуға хидәт едир? Азәрбајчанда түрк мәншәли етносун мәдәни-тарихи јери дә бу вахта гәдәр мөвчуд фактларын (тарихи-филоложи, археоложи, антроположи вә с.) тәһлили илә дүзкүн мүәјјән олунмалыјды — кадр јох идисә, демәли, һеч олмаса 60-чы илләрдән бәри кадр һазырламаг лазым иди. О адамлара ки, халгын тарихини өјрәнмәк тапшырылыб, көрәсән нә ишлә мәшғул олубар? Мәкәр халг елми тәдгигат институтларындакы, али мәктәб факүлтәләриндәки тајфа даваларынын мади тә'минаты үчүнмү пул бурахыр? Мәкәр халг академијаны, али мәктәбләри ачыб ки, онун тарихини, мәдәнијјәтини, әдәбијјатыны, дилини өјрәнмәк әвәзинә она наз сатан зијалылар јетишдирсин?

Азәрбајчан ССР ЕА-нын тарих, әдәбијјат вә дил институтларында јүзләрлә ишчи чалышыр, лакин Азәрбајчан халгынын ән үмуми тарих консепсијасы белә јохдур. Ахы, халгын тарихи онун мә'нәвијјатыдыр, тарихи она долашыг шәкилдә тәгдим едилән халгын ичи һәмишә бош олур вә ону һәр чүр налајиг ишләрә тәһрик етмәк мүмкүндүр.

Тарих бу барәдә ибрәтамиз фактларла долудур: XVII әсрдә түркмәнләр өз һөкмдарлары Әбүл Газы хандан хаһиш едирләр ки, онларын тарихи һагтында оғузнамәләрдә сөјләнилән мүхтәлиф әһвалатлары системә салыб, онлар үчүн нүмунәви тарих јазсын. Чүнки милли мәнлији тәшәккүл тапмыш халг өз тарихинә дахили бир еһтијач һисс едирди. Вә беләликлә, "Шәчәреји-тәракимә" јаранды. "Шәчәреји-тәракимә" — мифик һадисәләрлә зәнкиндир, лакин бунунла белә милли тарих китабыдыр. Һалбуки бизим тарихчиләр "Китаби-Дәдә Горгуд"а јалныз сон илләр көзләринин учу илә бахмаға башламышлар.

Халгын өз руһунда, мә'нәвијјатында, бир гәдәр системләшмиш шәкилдә, мифолокијасында вә фолклорунда јашајан, јурд, тарихлик һисси вар: "Инди сән олмусан јалан, Мәнәм јурд јери, јурд јери" (М.Шүкүр) дејән шаири, көрүнүр, бу мә'нада баша дүшмәк лазымдыр, — професионал тарих исә һәмин феномендән гачыр вә тарих ганлы мүһарибәләр, чәкишмәләр, халгларын бир-биринә нифрәти тарихинә чеврилир. Монгол-татар јүрүшләринин тарихи мәзмунуну шәрһ етмәк әвәзинә тарихчи онлары күчә сөјүшләри илә сөјүр вә өз аләминдә күман едир ки, тарих китабы јазыр. Кәлин ачыг данышаг; биз һәлә кими сөјүб кими тә'рифләдијимизи дә бә'зән билмирик: тәшәккүл тарихимиз — мүбаһисәли, халг кими

формалашма тарихимиз — мүбаһисәли, милләт кими формалашма тарихимиз — мүбаһисәли.

Јахшы ки, әдәбијјат өз тарихи ајыглыг кејфијјәти илә буну кеч дә олса һисс еләди: И.Һүсејновун "Идеал"ы халга тарих консепсијасы вермәк јанғысынын факты кими јаранды — дәрһал мүбаһисәјә гошулан тарихчи буну баша дүшмәли иди — ола билсин ки, јазычы тәфәррүата варанда нәдәнсә сәһв едир (әлбәттә, бунда да тарихчи күнаһкарды), бәс мәтләб нечә олсун: јә'ни бу халгын тәфәккүрүндә милли тарих консепсијасы јеринә хаос олмалыдыр — бир-бирини әвәз едән сүлаләләрин чәкишмә шәчәрәси олмалыдыр?

Милли тарих консепсијасы милли мәдәнијјәт, милли дил консепсијалары үчүн илкин шәртдир. Бунларсыз нәинки гејри-професионал, һәтта професионал тәфәккүр дә инкишаф едә билмәз, хүсусилә һуманитар саһәдә һеч бир ирәлиләјиш мүмкүн дејил. Чаваншири, Бабәки, Шаһ Исмајыл Хәтаини, Короғлуну, Гачаг Кәрәми вәсф етмәклә тарих консепсијасы јаранмыр. Биз чох заман елә билирик ки, Азәрбајчан халгы Короғлуну таныјырса, демәли, өз тарихини дә билир — фикирләшмирик ки, Короғлунун милли-тарихи мәзмуну ән үмуми шәкилдә белә халга мә'лум дејил, она көрә дә бу күн архасында кизләнмәјә Короғлу ахтарырыг.

Професионал тәфәккүр тәкчә һадисәјә мүнасибәтиндә дејил, мүмкүн мүбаһисәли һалларда өз профессионаллыг кејфијјәтини көзләмәлидир, амма биздә беләдир: ираншүнас-тарихчи түркoлог-дилчинин (фәргә фикир верин) әсәринә мәнфи рә'ј јазыр, түрколог-дилчи дә ираншүнас-тарихчинин гарасынча данышa-данышa галыр. Ики мүбаһисә едән тәрәфи бир "дәјирми стол" әтрафында әјләшдирмәк ичтимаи системләри мүхтәлиф олан өлкәләри үмуми рә'јә кәтирмәкдән чәтиндир: филанкәс кәлән јерә бәһманкәс кәлмир, филанкәсин јазысыны бәһманкәс охумур, амма филанкәс дә, бәһманкәс дә тарих јазыр, маашыны алыр, курортларда динчәлир, һәтта јери кәләндә халгын өвлады олмаг да истәмир.

Азәрбајчан халгы түрк халгларындан биридирсә, онун ичимаи-етник, мәдәнијјәт вә дил тарихи дә үмумтүрк тарихинин тәркиб һиссәси олмалыдыр — үмуми методоложи ганунаујғунлуглар вар, һәмин ганунаујғунлуглардан нә гәдәр чох узаглашырыгса, нүмунәви идрак принсипләриндән узаглашмыш олуруг. Иш о јерә чатыб ки, гәдим дөврдә Өн Асијада нә гәдәр халглар јашамышса, аз гала һамысыны өз әчдадымыз һесаб едирик, — һәм дә буну профессионал мөвгедән едирик. Зәрдүштү доғма бабамыз сајырыг, "Авеста"ны китабымыз һесаб едирик, амма охумуруг вә орада нә јазылдығындан, һансы дүнјакөрүш тәблиғ едилдијиндән, демәк олар ки, хәбәримиз јохдур. Әкәр биз һәр һансы јад мәдәнијјәти биләрәкдән (јахуд билмәјәрәкдән) өзүмүзүн һесаб едириксә, мәнтиги олараг тәфәккүрүмүздә өз һәгиги тарихимизин јери даралыр: мә'нәвијјатда сүхурлашан тарих статик вәзијјәтдә галмыр, о тәрәјир, артыр, јени кејфијјәт верир вә биз инкишаф едирик — бизим мә'нәвијјатымыз стихијалы олараг анчаг өз тарихимизин, анчаг өз мәдәнијјәтимизин идак принсипләринә дајаныр.

XI-XII әсрләрдәки Үмумшәрг мәзмунлу мәдәнијјәти милли интибаһ ады илә көјләрә галдырырыг: орта мәктәбләрдә Низами Кәнчәвидән едилмиш ортабаб тәрчүмәләрә саатларла вахт ајырырыг, ушағын (елә бөјүкләрин дә) баша дүшмәдији әһвалатлар өјрәдирик, анчаг "Короғлу", "Әсли вә Кәрәм", "Ашыг Гәриб"ин јарандығы, Ашыг Аббас Туфарганлы, Хәстә Гасым, Сары Ашыг, М.В.Видади, М.П.Вагифин јашајыб-јаратдығы XVII-XVIII әсрләри мәдәнијјәтимизин тәнәззүл дөврү һесаб едирик — әкәр XVII-XVIII әсрләрдә, мәшһур рус шәргшүнасларынын көстәрдији кими, Иран-фарс мәдәнијјәти тәнәззүл едирсә, бунун Азәрбајчан-түрк мәдәнијјәтинә нә гарышачағы вар?

Мәдәни-тарихи просесин кедиши дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәјәндә — професионал тәфәккүр тәрәфиндән һазырланыб күтләвиләшән тарих консепсијасы олмајанда анчаг бу чүр олур, — бир халгын мәдәнијјәти нә гәдәр мүхтәлиф контекстләрә сәпәләнә биләр? XI-XII әсрләр әдәбијјаты бир принсиплә, XV-XVI әсрләр әдәбијјаты бир принсиплә, XVII-XVIII әсрләр әдәбијјаты тамамилә башга принсиплә тәдгиг олунурса, бу, о демәкдир ки, әдәбијјат тарихимиз елм кими јохдур вә еклектикадан ибарәтдир, — белә әдәбијјатын истәнилән нүмајәндәсини чыхарыб башга бир халга вермәк о гәдәр дә чәтин дејил, нечә ки, бу чүр чәһдләр олур...

Милли тарих консепсијасыны (әлбәттә, универсал мәзмунда — чоғрафи, ичтимаи-етник, дил вә мәдәнијјәт тарихинин үзви әлагәси типиндә) професионаол тәфәккүр вермәлидир — ону мүхтәлиф гејри-формал тәшкилатларын ихтијарына бурахмаг дәһшәтли бир гарышыглыг јарада биләр. Вә професионал тәфәккүр бу саһәдәки иши интенсив шәкилдә апармаса, һәмин иши гејри-формаллар өз өһдәләринә көтүрәчәкләр.

Тарихчи, журналист сөзүндән әввәл, өзүнүн тарихчи сөзүнү демәлидир. Биз адәт етмишик ки, тарихимизи мүбаһисә кедишиндә, мәтбуат сәһифәләриндә јарадаг; бу бир тәрәфдән јахшыдыр, дикәр тәрәфдән дә јахшы дејил — "мүбаһисәли" тарихлә халгы тәрбијә етмәк, онун мүасир мә'нәвијјатыны формалашдырмаг чәтиндир, бә'зән һәтта мүмкүн дејил.

Професионал тәфәккүрү формалашдыран вә јајан тәшкилатлара дөвләти нәзарәтини күчләндирмәк лазымдыр, елә тәдбирләр көрмәк лазымдыр ки, республиканын интеллект машыны нормал ишләсин: Азәрбајчан ССР ЕА-нын ичтимаи шүурун формалашмасында билаваситә иштирак едән (әслиндә, иштирак етмәли олан) елә институтлары вардыр ки, орада јүз нәфәрә гәдәр ишчи чалышыр вә әминликлә демәк олар ки, онларын тән јарысы һәмин иш үчүн тамамилә јарасыздыр. Академија республиканын ичтимаи һәјатына күтләви марағын јох, професионал тәфәккүрүн факты кими гошулмајана гәдәр милли шүур чашбаш галмагда давам едәчәкдир. О, бу күнләр екстремистләрә гаршы е'тираз сәсини учалдыр, халгын тарихи барәдә јалан информасијаларын јајылмасына дөзмүр — гәзетләр, журналлар академија әмәкдашларынын чыхышлары илә долудур — бу, јахшы, бәс мәсәләнин професионал тәрәфи — дил тарихимиз, әдәбијјат тарихимиз, үмумијјәтлә тарихимиз?.. Академија публисистика илә мәшғулдурса, елмлә ким мәшғул олачаг, кадрлар һарада формалашачаг.

Професионаллыг мөвчуд күтләви марағы тә'мин едә-едә өзүнүн кадр потенсијасы гајғысына галмалыдыр, чүнки сабаһ ичтимаи-күтләви тәфәккүр проессионаллығын гаршысына даһа чидди мәсәләләр гоја биләр, — бу саһәдә иш нечә кедир?

Әкәр десәк ки, кетмир, охучулар бизи ниһилизмдә тәгсирләндирмәсинләр: артыг нечә илләрдир ки, гәдим Азәрбајчан тарихи, классик түрк филолокијасы, милли мәдәнијјәт тарихи үзрә кәнч кадрлар һазырланмасы мәсәләси илә мәшғул олан јохдур. Елә күман едирик ки, куја университетин шәргшүнаслыг факүлтәсини гуртаранлар классик түрк (о чүмләдән Азәрбајчан) әдәбијјатынын тәдгиги илә мәшғул олачаглар, — һалбуки тәчрүбә көстәрир ки, бу ән уғурсуз јолдур, чүнки, мәсәлән, Иран филолокијасы үзрә ихтисас алан тәдгигатчы өзү билмәдән Аәрбајчан тарихини Иран әдәбијјаты контекстиндә өјрәнир — методолокија позулур.

Милли тәфәккүрдә професионаллығын сәвијјәсинин ашағы дүшмәси, онун күтләви марагла ејниләшмәси дилетант мәнтигинә рәвач верир. Тәсадүфи дејил ки, бә'зи гејри-формаллар гәдим һинд, јәһуди, Иран фәлсәфәсини милли дүнјакөрүшүмүз кими јајмаға чәһд едир-

ләр. Әслиндә, онлары гынамаг лазым дејил: "Нә төкәрсән ашына, о да чыхар гашығына..."

Јахуд професионал ше'рин, нәсрин бир чох һалларда кејфијјәтдән дүшмәси она кәтириб чыхарыб ки, чох јазылыр, амма аз охунур. Чүнки сәнәт јарадан адамын өзү лазыми профессионаллыгда тәрбијә көрмүр: мәгсәд, мәрам, үмумијјәтә, ајдын олмадыгда јарадычылыг ахтарышы да хүсуси истигамәтини тапмыр — әсәр јазылыр, амма сәнәт јаранмыр.

Профессионаллығын схоластикаја чеврилмәси дә ичтимаи тәфәккүрү јохсуллашдырыр. Һуманитар саһәдә сон дөврләрдә мүдафиә олунмуш онларча докторлуг, намизәдлик диссертасијаларынын адларыны чәкмәк олар ки, милли шүурун инкишафы үчүн һеч бир әһәмијјәти јохдур. Һалбуки һәмин ишләрин "актуаллығы", "елми јенилији" хүсуси гајдада "әсасландырылмышдыр".

Профессионаллыг вә күтләвилик — ичтимаи тәфәккүрүн структуруну бу ики анлајышдан кәнарда тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Профессионаллыг күтләвилији истисна етмир, ичтимаи шүурун дахили тәлатүмләрини чошдурмаг (јахуд сусдурмаг) мәгсәди күдмүр, идракын, интеллектин јолуну ишыгландырыр — идрак вә интеллект исә бу күн ајры-ајры адамлара да, үмумијјәтлә халга да лазымдыр.

1989

КИМ ҺАГЛЫДЫР: Б.ВАҺАБЗАДӘ, ЈОХСА "БАКИНСКИ РАБОЧИ"?...

Халг шаири Б.Ваһабзадәнин олдугча мүһүм проблемләр галдыран "Имтаһан" мәгаләсинин ("Азәрбајҹан" гәзети, 1 сентјабр 1993-ҹү ил) "тәнгид"инә һәср олунмуш "Доколе будем делитсја на "наших" и "не наших?" адлы јазы ("Бакински рабочи" гәзети, 21 сентјабр 1993-ҹү ил) һәр һансы бир мүәллифин мөвгејинин тәзаһүрү олсајды, бәлкә дә, ону диггәтдән кәнарда гојмаг мүмкүн иди, анҹаг һәмин јазы бүтөв бир зүмрәнин "идеолокијасы" , мүәллиф исә бу саһәдә фүрсәти фөвтә вермәјән "идеолог" олараг чыхыш едир.

Халг шаиринин мәгаләсиндә көстәрилир ки, бизим бу күн дүшдүјүмүз мүрәккәб тарихи шәраитдән баш чыхара билмәмәјимиз, бөјүк публисист Ө.Ф.Не'манзадәнин вахтилә дедији кими, "Һәјати-миллијә мүбаризәсинә әсла һазыр олмадығымыз"дан ирәли кәлир вә бундан сонра һәмин "һазырсызлығын" бир сыра сәбәбләри үзәриндә дајаныр ки, онлардан бир дә ана дилинә мүнасибәт мәсәләсидир... Б.Ваһабзадә, әслиндә, һәмишә бу фикирдә олуб ки, өз ана дилини билмәјән (вә тәбии ки, өз милләтинин руһундан, тарихиндән хәбәрсиз олан) адам сөзүн бөјүк мә'насында Вәтәндаш ола билмәз. "Бакински рабочи" гәзетиндә кетмиш (һәмин гәзетин мөвгејини экс етдирән) јазынын мүәллифи, "шаир, насир, әдәбијјатшүнас вә тәрҹүмәчи... Сејидов Имран Султанович" (бах: "Азәрбајҹан совет јазычылары",мә'лумат китабы, Б; 1987, сәһ 266) исә һәмин фикрә е'тираз едир.

И.Сејидовун аргументләри нәдән ибарәтдир?

Һәр шејдән әввәл белә бир фактдан суи-истифадә едир ки, XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә көркәмли Азәрбајҹан зијалылары үзләрини Русијаја чевирмиш, рус — Аврпа мәдәнијјәтинин тәсири алтында Азәрбајҹанда мүхтәлиф саһәләр үзрә мүтәхәссисләр, ичтимаи хадим-

ләр јетишмишдир.... Мәсәлә бурасындадыр ки, һагтында сөһбәт кедән дөврдә Азәрбајчанда, үмумијјәтлә, мәктәб, тәһсил мүәссисәси јох иди, она көрә дә Санкт-Петербургда, Парисдә, Лондонда охумаг еһтијачы мејдана чыхырды вә тәбии ки, охујанларын һеч дә һамысы өз халгынын, милләтинин ирадәсини ифадә едиб Үзејир Һачыбәјов олмурду, дүнја мәдәнијјәтинә јијәләнмәји — "күфтә"јә "гофта" демәк кими баша дүшәнләр, "лүғәт јазанлар"("Анамын китабы"нда олдуғу кими) да варды. Вә бунларын сајы Үзејир Һачыбәјовларын сајындан, һеч шүбһәсиз, мүгајисә олунмајачаг гәдәр чох иди. Икинчиси, Азәрбајчанда харичә (әсасән Русијаја) орта тәһсилә јох, ихтисас алмаға кедирдиләр, күчлү милли руһла, вәтәнә хидмәт еһтирасы илә кедирдиләр вә тамамилә тәбиидир ки, азәрбајчанлы кими кедирдиләр. Үчүнчүсү, о заманкы Русија (сөһбәт XIX әсрин Русијасындан кедир) Гәрбин күчлү демократик тә'сири алтында олан һәгиги ингилаби Русија иди вә мәшһур тәбирлә десәк, учгарлара мүнасибәтдә мүсбәт рол ојнајырды. Һәтта совет дөврүнүн 20-30-чу илләриндә дә Русијанын учгарлара (о сырадан Азәрбајчана) мәдәниләшдиричи тә'сири бу вә ја дикәр дәрәчәдә давам едирди. 30-чу илләрдән сонра исә рус тәһсили артыг Б.Ваһабзадәнин дедији мәзмунда "милли кадрлар" һазырламаға хидмәт көстәрирди ки, "Бакински рабочи" гәзетиндәки јазынын мүәллифи мәсәләнин мәһз бу чәһәтини баша дүшмәк истәмир.... Азәрбајчан дилинин "көнүллү" кечилдији русча орта мәктәбләр тәдричән Азәрбајчанда, хүсусилә Бакыда елә бир мүһит јаратды ки, һәмин әлли илдә бир Үзејир Һачыбәјов јетирмәдији һалда, Азәрбајчана елмдә, мәдәнијјәтдә, ичтимаи-сијаси саһәдә јүзләрлә, минләрлә "гофта, гофта" дејәнләр верди.

И.Сејидовун икинчи аргументи ондан ибарәтдир ки, Азәрбајчанын чыхылмаз ичтимаи-сијаси шәраитә дүшмәсиндә Азәрбајчан тәһсиллиләрин "хидмәти" рус тәһсиллиләринкиндән аз дејил вә онун фикринчә, рус дилиндә

тәһсил алан азәрбајчанлылар елмин, мәдәнијјәтин инкишафы үчүн даһа бөјүк ишләр көрмүш, дүнјаја чыхмағымыза даһа чох фајда вермишләр... "Тәнгидчи" јенә дә сахтакарлыг едир — рус тәһсилли азәрбајчанлыларын дүнја мигјасына чыхмасы һәлә о демәк дејил ки, һәмин рус тәһсиллиләр һәмин "дүнја мигјасы"на мәһз Азәрбајчан руһуну, мәдәнијјәтини (кениш мә'нада азәрбајчанлылығы, милли менталитети) чыхармышлар вә мән јүзләрлә нүмунә кәтирә биләрәм ки, рус тәһсилли азәрбајчанлыларын дүнја мигјасына чыхардығы Азәрбајчанын бизә гәтијјән дәхли јохдур.

Шүбһәсиз, Азәрбајчанын бу күнкү вәзијјәтә дүшмәсиндә, үмумијјәтлә Азәрбајчан халгы, хүсусилә Азәрбајчан зијалысы мәс'улијјәт дашыјыр — Азәрбајчан тәһсиллиси дә, рус тәһсиллиси дә... Анчаг е'тираф етмәк лазымдыр ки, Москваја "ход" даһа чох рус тәһсиллинин ихтијарында олдуғу үчүн вә "дүнјаја чыхыш" имканы даһа чох она нәсиб олдуғу үчүн мәс'улијјәти дә биринчи нөвбәдә о дашыјыр.

Ә.Ф.Не'мәнзадә "өзкә мәктәби", "өзкә тәрбијәси" дејәндә, һеч шүбһәсиз, анчаг русдилли мәктәб (вә тәрбијәни) нәзәрдә тутмурду, әрәб, фарс вә һәтта түркдилли мәктәби (вә тәрбијәни) дә дејирди, анчаг Б.Ваһабзадәнин бу јердә мүәјјән емосијаја гапылмасыны нәзәрә алмасаг ("тәнгидчи" бундан дәрһал истифадә етмәјә чалышыр!), һәгигәт һәгигәтлијиндә галыр ки, азәрбајчандилли мәктәб өзү дә индијә гәдәр русдилли мәктәбин билаваситә әсасында гурулдуғундан елә "өзкә тәрбијәси" верән "өзкә мәктәб"дән башга бир шеј олмамышдыр.

Јадымдадыр ки, азәрбајчанча "Әлифба" китабынын мүәллифи бир вахтлар "Әдәбијјат гәзети" редаксијасында фәхрлә деди ки, мәним китабым бејнәлмиләлчилик тәрбијә едән китаб кими Москвада мукафата лајиг көрүлмүшдү. Б.Ваһабзадә мәгаләсиндә мәһз бу чүр мәс'улијјәтсиз бејнәлмиләлчилијә гаршы чыхыр вә халг шаирини

үмумиjјәтлә, беjнәлмиләлчилиjин дүшмәни саjмагда И.Сеjидов 50-чи илләрин совет идеологларына мәхсус бир шәкилдә провокаторлуг едир. "Өзкә мәктәб"ин, "өзкә тәрбиjә"нин нә гәдәр бөjүк тә'сири алтында оласан ки, беjнәлмиләлчилиjимизин башымыза дәһшәтли мүсибәтләр кәтирдиjи бир дөврдә, халгы "милли мәһдудлуг"да иттиһам едәсән...

Азәрбаjҹан халгы өз милли мәктәбини һәлә бундан сонра jаратмалыдыр, милли мәзмунлу дәрсликләрини jазмалы, милләтин "түрк руһу", "мүсәлман иманы" һәлә бундан сонра өзүнә гаjытмалыдыр — рус мәктәби әкәр буна имкан вермирсә, шәксиз-шүбһәсиз, арадан галдырылмалыдыр.

Нәһаjәт, И.Сеjидовун үчүнҹү аргументи бу күнкү реаллығын тәләбләрини нәзәрә алмамагдан ибарәтдир ки, бу да, онун фикринҹә, милләтин мәһз рус дили, jахуд дикәр мүвафиг дилләри билмәдән дүнjа мигjасында "һәрәкәт етмәсинин" мүмкүн олмамасыдыр.

Гәрибәдир, он илдән артыг "Советскаjа тјүркологиjа" журналынын баш редакторунун мүавини олмуш И.Сеjидов бүтүн jазысы боjу түрколожи мәзмунлу бирҹә дәнә үмумиләшдирмә вермир, Азәрбаjҹан түрк дилинин дүнjа мигjасына чыхмасында үмумтүрк мүһитинин потенсиjасыны, азаҹыг да олса, дәjәрләндирмир вә "Бакински рабочи" гәзетиндә кедән jазынын контексти еләдир ки, мүәллиф инкилис, алман, jахуд франсыз дилләриндән данышанда да охуҹу әсас мәгсәдин мәһз русдилли тәһсилә һагг газандырмаг олдуғуну баша дүшүр. Һалбуки бизә бу күн рус, инкилис, алман, jахуд франсыз дилләриндә jох, Азәрбаjҹан түркҹәсиндә нормал мәктәбләр лазымдыр — нә вахта гәдәр һогталар чыхармагла мәшғул олаҹағыг, өз милли мәзмунундан мәһрум олмуш бир милләт үчүн она һәмишә һәмин милли мәзмуну гаjтармаға хидмәт едән мәктәб лазымдыр, рус, инкилис, алман, франсыз мәктәби jох...

Көрүндүjү кими, "Бакински рабочи" гәзетиндә кедән jазынын һеч бир аргументи (вә бүтөвлүкдә jазы) тәнгидә дөзмүр — һәмин jазыдан көтүрүлмүш ашағыдакы ҹүмләләр исә онун мүәллифинин тәкҹә jанлыш jох, һәм дә спекулjатив мөвге тутдуғуну көстәрир: "Сиз, әлбәттә, чох көзәл билирсиниз ки, (Б.Ваһабзадәjә мүраҹиәт олунур), jери кәлмишкән, тамамилә Азәрбаjҹан тәһсили (мән бунун әһәмиjјәтини азаҹыг да олса әскилтмирәм) алмыш адамлардан ибарәт олан, өзләринин компетентсизлиjи, тәфәккүрләринин дарлығы вә геjри-профессионаллығы үзүндән, коррупсиjа меjлли олдугларына вә бә'зи үзвләринин ачкөзлүjүнә көрә өзләрини рүсваj етмиш көһнә рәһбәрлик республиканы һәм сиjаси, дипломатик, һәрби, һәм дә игтисади бахымдан чыхылмаз вәзиjјәтә кәтириб чыхарды.

Көһнә рәһбәрлиjин jеринә кәлән, араларында рус тәһсилли хадимләрин дә олдуғу (вә дикәр үзвләрин һәмин хадимләрлә аjаглашмаға чалышдығы) jени рәһбәрлик ишдән мөһкәм jапышыб вә көрүндүjү кими, вәзиjјәт һисс едиләҹәк дәрәҹәдә jахшылыға доғру дәjишмәкдәдир".

Мән халг шаиринин ана дилиндә тәһсил алмағын ваҹиблиjи барәсиндәки мүлаһизәләринә анҹаг онун мөвгеjи олдуғуна көрә jох, дүнjанын ән көркәмли педагогларынын да мүдафиә етдиjи мөвге олдуғуна көрә тәрәфдарам вә бөjүк К.Д.Ушинскинин ашағыдакы сөзләри үзәриндә һәр бир зиjалынын һеч олмаса өмрүндә бир дәфә дүшүнмәсини истәрдим: "Халгын дили... вәтәнин вә халгын мә'нәви һәjатынын мүкәммәл ин'икасы олараг, ушаг үчүн, еjни заманда, ону әһатә едән тәбиәтин вә һәjатына ән jахшы шәрһчисидир" ("Ана сөзү" мәгаләсиндән).

1993

МӘН МӘНӘМ!..
БӘС СӘН КИМСӘН?

"Монитор" журналынын сонунчу нөмрәсидә чыхан "Азәрбајчанлылар XXI әсрин милләтидир" мәгаләси (мүәллифи һәмин журналын баш редактору Елмар Һүсејновдур) Азәрбајчанын милли дүшүнчә саһибләринин һаглы наразылығына сәбәб олмуш, Бакы полиси ахыр ки, мәнсуб олдуғу милләт гаршысындакы чохсајлы борчларындан, јахуд вәзифәләриндән бирини јеринә јетирәрәрәк милләтә бөһтан атан журналы нә Мәтбуат вә Информасија Назирлији, нә дә Президент Аппаратынын мүвафиг шө'бәси илә һесаблашмадан мүсадирә етмишдир.

Һәмин мәгаләдән бир-ики ил әввәл "Монитор" журналы (вә Елмар Һүсејнов) бизи бир мәгалә илә дә "фејзијаб" етмишди — "Итирдијимиз шәһәр" адлы бу мәгаләјә "Милләт" гәзетинин баш редактору Назир Әһмәдли кифајәт гәдәр сәрт (вә әсаслы) чаваб верди... Ахыры нә олду? "Монитор" "илин журналы" адыны алды, мүәллифә исә Һәсән бәј Зәрдаби (!) адына мүкафат верилди. Мәним һеч кимин мүкафатында көзүм јохдур,анчаг кәрәк о мәгаләнинин мүәллифинә, о кишинин адына олан мүкафаты вермәјәјдиләр — һеч олмаса о мүкафатдан сонра һәмин мүәллиф бир дә белә гәләт етмәјәјди.

Анчаг еләди...

"Азәрбајчанлылар XXI әсрин милләтидир" мәгаләсинин мүәллифинә "Панорама" гәзетиндә Азәрбајчан Республикасы Президентинин көмәкчиси, Милли Мәчлисинин үзвү Елдар Намазов, "Азәрбајчан" гәзетиндә профессор Јагуб Маһмудлу, политолог Әли Әһмәдов, "Халг гәзети"ндә Маһал Исмајылоғлу... лајигинчә чаваб вермишләр. Мүтәхәссисләрин Азәрбајчан телевизијасы илә чыхышларында да мәгаләдә галдырылан "проблемләр"ин, ирәли сүрүлән "идејалар"ын әтрафлы олмаса да, һәр һалда тәһлили верилмишдир. Мәни бу мәгаләни јазмаға вадар едән исә јалныз һәр һансы бир мүәллифин јазысында, мәнсуб олдуғум (елә мүәллифин өзүнүн дә мәнсуб олдуғу!) милләтин тәһгир едилмәси дејил,(бу мәсәләнин һисси, емоссионал тәрәфидир), даһа чох белә бир суала чаваб вермәк истәјирәм ки, бу чүр проблемләр, "идејалар", мөвгеләр...) Азәрбајчанда һансы сосиал-гносеоложи (идраки) зәминдә мејдана чыхыр, һансы шәраитдә формалашыр, нечә олур ки, өзүнү "интеллектуал", "елитар", "мәдәни" гијафәләрдә тәгдим едир?

Вә сәбәб нәдир ки, бир сыра азәрбајчанлы "милләт хадимләри", һаггында сөһбәт кедән мәгаләјә (вә журнала) бу вә ја дикәр шәкилдә һавадар чыхмагдан өзләрини сахлаја билмирләр?..

Елмар Һүсејнов јазыр ки, Азәрбајчанда милләт ја формалашмыш, ја да чох "кејфијјәтсиз" бир шәкилдә формалашмышдыр.

Ә'лаһәзрәт Тарих, Елмар Һүсејновун иддиаларынын әксинә олараг, "Азәрбајчан милләти" анлајышынын доғрулуғуна шүбһә етмир... Арашдырмалар көстәрир ки, Азәрбајчан гәдим түрк мәмләкәтидир. Ерамызын әввәлләриндән е'тибарән Азәрбајчана (Азәрбајчанын әсасән Шималына) кәлән гыпчаг түркләри, IX-XI әсрләрдә (еләчә дә сонралар) Азәрбајчанын һәм Шималына, һәм дә Чәнубуна јајылан оғуз түркләри XI-XII әсрләрдә түркдилли Азәрбајчан халгынын формалашдырырлар. XIII-XVII әсрләрдә Азәрбајчанда олдугча фәал етнокултуроложи просесләр кедир ки, һәмин просесләрин нәтичәсиндә XVII-XVIII әсрләрдә Азәрбајчан милләтинин тәшәккүлүнүн биринчи дөврү баша чатыр.

Һаггында сөһбәт кедән дөврдә:

а) Азәрбајчанын етнокултуроложи чоғрафијасы (һүдудлары!) мүәјјәнләшир, јә'ни формалашмагда олан Азәрбајчан милләти мүхтәлиф инкишаф сәвијјәләриндәки түрк халгларындан, јахуд милләтләриндән ајрылыб мүстәгилләшир;

б) Азәрбајчанда мүхтәлиф дөврләрдә мәскунлашмыш гејри-түрк мәншәли етнослар апарычы мөвгејә малик Азәр-

бајчан түркләри (әлавә едәк ки, XI-XVII әсрләрдә Азәрбајчанда түркләрин мүхтәлиф тајфалары арасында да консолидасија просеси кедирди) әтрафда бирләширләр;

в) Азәрбајчан түркчәси миллиләшир, јахуд формалашмагда олан Азәрбајчан милләтинин әсас әламәтләриндән бири-милли Азәрбајчан түрк әдәби дили мүәјјәнләшир (Бу барәдә кениш мә'лумат үчүн бах: Н.Чәфәров. Азәрбајчан түркчәсининин миллиләшмәси тарихи, Б., 1995).

XVII-XVIII әсрләр Елмар Һүсејновун "мәдәнијјәтсиз" адландырдығы Азәрбајчан халгынын мәдәнијјәт тарихиндә Интибаһ дөврүдүр - бу, ашағыдакы әламәтләрә әсасән мүәјјән олунур:

1) XVII-XVIII әсрләрдә тәшәккүл тапан мәдәнијјәти түрк (башга сөзлә, мүсәлманлашмыш түрк) мифолокијасына, јә'ни етнокенетик әсаслара дајаныр;

2) XVII-XVIII әсрләр Азәрбајчан мәдәнијјәти милли өзүнүдәркетмә факты кими тәзаһүр едир ки, бу кејфијјәт мәдәнијјәтин һәм мәзмуну, һәм дә формасы илә тәсдиг олунур;

3) XVII-XVIII әсрләр Азәрбајчан мәдәнијјәти, перспективи е'тибарилә реалист мәдәнијјәтдир (XVII-XVIII әсрләр Азәрбајчан интибаһы барәдә бах: Н.Чәфәров. Фүзулидән Вагифә гәдәр, Б., 1991, сәһ. 43-71).

Азәрбајчан XVII-XVIII әсрләрдә мүхтәлиф ишғаллара, мүхтәлиф дөвләтләрин (каһ Иранын, каһ Русијанын) тәһдидинә мә'руз галыр, ханлыглара парчаланырды, лакин милли тәфәккүр, дүшүнчә (вә дил) е'тибарилә кифајәт гәдәр (кејфијјәтли һесаб едиләчәк гәдәр) бүтөв иди. Һәмин әсрләрдә классик (үмумшәрг) шәһәрләри дағылыр, ашыныр, әвәзиндә милли шәһәрләр (һәм архитектурасы, һәм дә чәмијјәти илә!) јаранырды: Шәки, Шуша, Кәнчә (ханлығын мәркәзи), Газах... Үмумшәрг (мүсәлман) мәдәнијјәт мәркәзләринин архаикләшмәси илә әјаләтләрин сосиал-мәдәни мөвгеји јүксәлир. Милли Азәрбајчан мәдәнијјәтинин шедеврләри мејдана чыхыр: "Әсли вә

Кәрәм", "Короғлу", А.Туфарганлы, Хәстә Гасым, Сары Ашыг, "Шәһријар" дастаны, М.В.Видади, М.П.Вагиф... Бу сыраја Елмар Һүсејновун, көрүнүр, даһа мәдәни һесаб етдији гоншу Загафгазија халгларынын (мәсәлән, ермәниләрин) өз дилләрини бурахыб, даһа инкишаф етмиш Азәрбајчан түркчәсиндә јазан сәнәткарларыны да (Сајат-Нова, Миран...) әлавә етмәк олары. Дағыстан шаирләрини, күрчү луғәтчиләрини (мәсәлән, "Лексикон Картули"нин мүәллифи Сулхан Сәба Орбелиани) да әлавә етмәк олары...

Вә XVII-XVIII әсрләр Азәрбајчан әдәбијјатынын (үмумән мәдәнијјәтинин) әсас гәһрәманлары Вәтән һисси олмајан көчәри малдарлар дејил, халг чәнкавәрләри, һакимијјәтә чан атан тачирләр, Азәрбајчан сарајынын ә'јанларыдыр... А.Туфарганлыны, Хәстә Гасымы, Сары Ашығы... һәтта "Һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз" аталар сөзүнүн гәһрәманыны (М.П.Вагифи) XVII-XVIII әсрләрин Азәрбајчан кәнди јетишдирир. Бу сөзләри һәмин дөврдә Азәрбајчанын Чәнубунда јашамыш бөјүк шаир Телимхан һаггында да демәк мүмкүндүр.

... Азәрбајчан милләтинин тәшәккүл тарихинин икинчи дөврү XIX әсрин әввәлләриндән XX әсрин әввәлләринә гәдәр давам едир. Бу, милләтин формалашмасынын һәлледичи дөврүдүр.

Азәрбајчанын ики мүхтәлиф дөвләтин (Шималда Русијанын, Чәнубда Иранын) тәркибиндә олмасы Азәрбајчан түркләринин, јахуд азәрбајчанлыларын етнокултуроложи өзүнүдәркинә вә милли өзүнүифадәсинә о гәдәр дә мане олмамышдыр. Бунун нијә мәһз бу чүр олдуғуну мүфәссәл изаһ етмәји бир тәрәфә бурахыб, Азәрбајчан милләтинин тәшәккүл тарихинин икинчи дөврү үчүн сәчијјәви олан милли дүшүнчә (идеолокија!) ахтарышларынын тарихи мәнзәрәсини нәзәрдән кечирәк. А.А.Бакыхановун "Күлүстани-Ирәм"и, XIX әсрин орталарында бөјүк демократ М.Ф.Ахундовун чохтәрәфли (вә чохмигјаслы) фәалијјәти, Зәрдабинин (вә онун мәсләкдашлары-

нын) "Әкинчи" гәзети, XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә кедән мүрәккәб идеја мүбаризәләри...

XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндәки Азәрбајчан мәдәнијјәти, кениш мә'нада идеолокијасы — типолокијасы, характери, чәтин мүәјјәнләшдирә билән мәдәнијјәт, идеолокијадыр; романтик тәфәккүрлә реалист тәфәккүрүн (вә онларын мүхтәлиф естетик тәзаһүр формаларынын) бу чүр ејни контекстдә реаллашмасы мәдәнијјәтләр, идеолокијалар тарихиндә аз-аз көрүнән һадисәдир. Һәмин илләрдә Бакы сүр'әтлә Азәрбајчанын мәдәни, идеоложи, интеллектуал мәркәзинә чеврилир. Вә Гәрблә Шәргин Бакыдакы көрүшү, әслиндә гаршылыглы зәнкинләшмә дејил, "дипломатик" көрүшдүр; Гәрб өзүнүн, Шәрг исә өзүнүн "дили" илә данышырды, онлары бирләшдирән максимум нормативлик факты иди. Гәрб илә Шәргин јени тарихи-чоғрафи шәраитдәки (Азәрбајчандакы!) мүнасибәти күтләвиләшмәмишди — маарифчи тәфәккүрүн мејдана кәлмәси һәмин мүнасибәти күтләвиләшдирмәк, ичтимаијјәтин мүзакирәсинә вермәк (вә сосиал дајаг әлдә етмәк) еһтијачынын нәтичәси иди, она көрә дә Азәрбајчанда маарифчилик ваһид мәдәни-тарихи тәфәккүр базасындан чыхмырды, мүхтәлиф истигамәтләрә (һәтта тарихи зиддијјәтләрә) малик иди... Бу исә о демәкдир ки, Азәрбајчанда Гәрб мәдәнијјәтинин, Гәрб идеолокијасынын полемикасы мәдәни чәмијјәтин (малдар күтләнин дејил!) мүнсифлији илә кедир, мүәјјән нәтичәләрә кәлинмәси үчүн сосиал-мәдәни шәраит, мүһит мөвчуд олмушду.

Һәмин дөврүн јалныз бир мүтәфәккиринин милли дүшүнчәләри илә Е.Һүсејнов кими дүшүнәнләри таныш етмәк истәрдим. Бу, һәјатыны билаваситә кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсинә һәср етмиш Фирудин бәј Көчәрлидир. Ф.Көчәрли дејирди ки, әсл јазычы "милләт вә Вәтән јолунда чанлар фәда етмәк лазым исә, Вәтән оғулларынын үрәјинә јандырычы од салыб онлары һәр гисм фәдакарлыға вә чаннисарлыға сәвгмәнд етмәлидир" ("Сәда" гәз., 26 нојабр 1909-чу ил). "Кәрәкдир ки, өз сәсини милләтин сәсинә гошуб, онун гејрәт вә тәәссүб дамарыны һәрәкәтә кәтирә" ("Шәрги-Рус" гәз., 18 декабр 1904-чү ил) . "Аллаһ Әли бәј Һүсејнзадәјә инсаф версин. Каш о аличәнаб Истанбулда раһат отуруб, бизим шумбәхт Гафгаза тәшриф кәтирмәјә иди. Сөзүмүз ондадыр ки... дилимизә позгунлуг салды, тәзә дил кәтирди. Әтрафыны бир дәстә мејмунлар бүрүдү..." ("Молла Нәсрәддин" жур., 1913, №22) "Мәрһум Һәсән бәј (Һ.Зәрдаби -Н.Ч.) һәмишә Әли бәј Һүсејнзадә илә дил үстә чәнк-чидалда олуб, өз "Әкинчи"сини она дәлил кәтирәрди..." (Ј.В.Чәмәнзәминлијә 1914-чү ил тарихли мәктубу). "Гоголун... городничиси, судјасы, почтмејстери, Добчински вә Бобчинскиси, хүсусилә Хлестакову нечә ки, рус дөвләти варды, сағ вә сәламәт галачаглар... Әлли сәнә бундан әввәл Гоголун јаздығы комедијанын ејнини бу һалда бизим Гафгазын чох јерләриндә мүшаһидә етмәк олар. Онун әдибанә вәсф гылдығы рүшвәтхор, тамаһкар, тәнбәл, бачарыгсыз, өз вәзифәсини анламајан, чамаата зүлм едән вә өз нәфсләрини күдән чиновникләр илә бизим уездләр вә маһаллар долудур" ("Молла Нәсрәддин" жур., 1909, №15).

Ф.Көчәрли ејни заманда, мәнсуб олдуғу милләтин инкишафда олан дүнјадан кери галмыш чәһәтләрини кәскин тәнгид едирди, лакин Елмар Һүсејнов кими јох, севә-севә, тәәссүфлә...

Мән һәлә он ил бундан әввәл, өзүмдән ситат кәтирдијим үчүн үзр истәјирәм, јазмышдым: "Азәрбајчан милли характери милли тәфәккүрүн мәһсулу олан мәдәнијјәтин кифајәт гәдәр мүрәккәб инкишаф тарихи бојунча формалашмыдыр, — өзүнүнкенетик әсасларына мөһкәм дајанмыш, кејфијјәтчә сабитләшә-сабитләшә тарихи типолокијасыны итирмәдән дифференсиаллашмышдыр... Милли гапалылыг Азәрбајчан милли характеринә јад олмушдур, — халгын јерләшдији рекион елədир ки, мүхтәлиф типли мәдәнијјәтләрә бурадан бирбаша чыхыш мөвчуддур. Азәрбајчан милли характери мили мөвчудлуғумуз әрзиндә милли

тәфәккүрүмүзүн јетирмиш олдуғу ән бөјүк мәһсулдур, биз буну бүтүн тарихимизлә газанмышыг..."

Беләликлә, азәрбајчанлыларын һеч вахт өзләринә "мән кимәм?" суалыны вермәдикләри барәдә Елмар Һүсејновун мүлаһизәсинин мә'насызлығы үзәриндә дүшүнмәји бурахыб "бәс Елмар Һүсејнов кимдир?" суалына чаваб вермәјә чалышаг...

Азәрбајчан халгы милләт кими формалашандан сонра да чох мүрәккәб бир дөвр јашамышды. Милләтин талејиндә һәлледичи рол ојнајан һадисәләрин әксәријјәти XX әсрин әввәлләриндән е'тибарән тәбии ки, өлкәнин мәркәзиндә — Бакыда баш верирди.

Әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан милләтинин проблемләри әсасән Бакыда мүзакирә олунса да, Бакы нефт сәнајесинин јүксәлиши илә гаршысыалынмаз бир сүр'әтлә бејнәлхалг капиталын фәалијјәт (вә игтисади-сијаси еһтирас!) мејданына, ејни заманда "бејнәлмиләл" пролетар шәһәринә чеврилирди. Әтраф кәндләрдән, еләчә дә Азәрбајчанын (хүсусилә Чәнуби Азәрбајчанын) әјаләтләриндән Бакыја учуз ишчи гүввәси ахышырды. XI Гызыл Орду Бакыны тутдугдан сонра бураја Русијадан минләрлә јурдсуз-јувасыз, күндәлик чөрәјә еһтијачы олан күтләләр — ингилабын төр-төкүнтүләри көчүрүлдү. Советләрин "нефт кралы" Серебровскинин (о өзүнү Бакынын саһиби кими апарырды) мәсләһәти илә русларын Азәрбајчан пајтахтында јерләшдирилмәси 20-чи илләрдә дә давам етдирилирди... Вә беләликлә, Бакы азәрбајчанлыларын, русларын, ермәниләри, еләчә дә бир сыра дикәр милләтләрин јашадығы "јарымгапалы" бир совет шәһәри олду. Нефт сәнајесинин инкишафы II Дүнја мүһарибәсиндән сонра һөкумәти мәчбур етди ки, Азәрбајчанын рајонларындан Бакыја ишчи гүввәси кәлишинин тә'мин етсин. һәмин илләрдә Ермәнистандан азәрбајчанлылар депортасија олунду...

Елмар Һүсејновун "Итирдијимиз шәһәр" вә ондан сонра јаздығы "Азәрбајчанлылар XXI әсрин милләтидир" мәгаләләринин идеја әсасларыны, биринчи нөвбәдә, "Бакы елитасы"ныны дүнјакөрүшү тәшкил едир.

"Бакы елитасы"ндан фәргли олараг, Азәрбајчан милләти совет дөврүндә дә өзүнүнү мүрәккәб игтисади, сијаси вә башлычасы, мүбаризәләрлә долу (кејфијјәтли!) мә'нәви-идеоложи һәјатыны јашамышды. Москванын һәртәрәфли һимајәсиндә олан совет идеологлары 30-50-чи илләрдә Азәрбајчан халгы үчүн "нүмунәви" бир тарих "јаратмышлар". Һәмин тарихә көрә, Азәрбајчан халгы етнокенези е'тибарилә Иран халгларындан биридир. Азәрбајчана сонралар кәлмиш көчәри (малдар) түркләр гәдим Азәрбајчан халгынын мәдәнијјәтини мәһв едиб, өзләринин һәјат тәрзини (вә түркчәни) бурада јајдылар... Азәрбајчан милләти Русијанын игтисади-мәдәни тә'сири илә XIX әсрин сонларындан Шималда формалашмаға башлады, Чәнуб бу тә'сирдән кәнарда галдығы үчүн милләт кими формалаша билмәди. Вә Азәрбајчанын Шималы илә Чәнубу арасында әсаслы игтисади, сосиал-сијаси, мә'нәви-мәдәни фәргләр јараныб дәринләшмишдир...

Елмар Һүсејновун (вә онун кими дүшүнәнләрин) бир идеја мәнбәси дә будур!...

70-80-чи илләрдә (Совет идеолокијасынын тәнәззүлү илә) Азәрбајчан тарихинин һәгигәтләри һәмин мә'насыз фикирләри тәкзиб етди, милли елми-ичтимаи тәфәккүр мүәјјән гәдәр сафлашды. Лакин "елитарлар"ын, көрүнүр, бундан хәбәри олмады, јахуд буну гејри-елитар тәфәккүрүн һадисәси сајдылар.

80-чи илләрин сону, 90-чы илләрдәки милли азадлыг һәрәкаты исә Елмар Һүсејновун, һаггында бәһс етдији "елита"ны тарихин реаллығы гаршысында гојду, даһа доғрусу, онун кејфијјәтини (әслиндә, кејфијјәтсизлијини!) отаја чыхарды..

"Азәрбајчанлылар XXI әсрин милләтидир" мәгаләсинин мүәллифинин фикринчә, һәмин "елита"нын Азәрбајчан дөвләтчилијиндә иштиракына еһтијач вар — беләликлә, мәнсуб олдуғу тәбәгәнин (өзү дә һәлә дејир ки, Азәрбајчан чәмијјәти аморф чәмијјәтидир), бир гәдәр тактики шәкилдә, нә аз, нә чох, һакимијјәт иддасыны ифадә едир... Бејнәлмиләлчи "Бакы елитасы"нын кәнч идеологу бәјәм көрмүрмү ки, тарих һәр чүр декорасијадан силкинә-силкинә ирәли кедир?... Көрмүр, она көрә дә бизә јени бир декорасија тәгдим едир: кәлин милли кејфијјәтсизлијимизи бејнәлмиләлчилик, мүасирлик идејасы алтында кизләдәк..."

Дедик ки, Елмар Һүсејновун (вә онун кими дүшүнәнләрин) өз "мүлаһизә"ләринин сөјләмәси үчүн Азәрбајчанда мүәјјән идеолож шәраит вардыр. Һәмин шәраити кимләр јарадырлар?

Һәр шејдән әввәл, мөвчуд игтидара (әслиндә биләваситә Азәрбајчан дөвләтинини рәбәри Һејдәр Әлијевә!) һәр чүр васитәләрлә гаршы чыхан гүввәләр;

икинчиси, Азәрбајчанда һәрч-мәрчлик јаратмаға мејлли олан гүввәләр;

үчүнчүсү, "Бакы елитасы"нын галыглары вә с.

... Лакин нечә илләрдир ки, Азәрбајчан дүнја мигјаслы дөвләт хадими Һејдәр Әлијевин рәһбәрлији илә милли дөвләт гурур, —Азәрбајчан бејнәлхалг мүнасибәтләр сферасында өзүнмәхсус мөвге газанмыш, мөвчуд нүфузуну даһа да мөһкәмләндирмәкдәдир; Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси һәјатында мүәјјән стабиллик әлдә едилмиш, милли дүшүнчәнин, мәдәнијјәтин инкишафы үчүн шәраит јаранмыщдыр; Азәрбајчанын Шималы илә Чәнубу арасында мәдәни-мә'нәви әлагә бәрпа олунмушдур... Бүтүн бунлар исә Елмар Һүсејнов кими дүшүнәнләрин гаршысына әмәлли-башлы суал гојур: Сән кимсән?

1998

ШАИР ҺАГГЫНДА БИР НЕЧӘ СӨЗ

Нәриман Һәсәнзадә һаггында данышмаг үмумән мүасир Азәрбајчан поезијасы барәсиндә данышмаг демәкдир, — әсримизин икинчи јарысынын сосиал-естетик проблемләрини јарадычылығында бүтүн мигјасы илә әкс етдирән Нәриман Һәсәнзадә бөјүк Сәмәд Вурғундан сонракы дөврүн, елә билирәм ки, ән көзәл шаиридир; ше'риндә дә, нәсриндә дә, драматуркијасында да, һәтта публисистикасында да о мәһз шаиридир. Онун тәфәккүрү өз характери, типолокијасы е'тибарилә шаир тәфәккүрүдүр. Шаирлик Нәриман Һәсәнзадә үчүн һеч заман чөрәк пулу газанмаг, сөзүн дар мә'насында шөһрәтләнмәк вә бу шөһрәтин һесабына милләтә јүк олмаг васитәси олмамышдыр. 50-чи илләрин әввәлләриндән бу күнә гәдәр онун поезијасы ејни сәмимијјәтлә, ејни мәтләбләрин "тәфсир"инә хидмәт едир. Шаирлик Н.Һәсәнзадәнин стихијасыдыр — о, тәкчә ше'риндә, нәсриндә, драматуркијасында, публисистикасында дејил, ади мәишәтиндә дә шаирдир, јазанда да, јазмајанда да шаирдир...

Шаирлик, үмумијјәтлә, өзүнәмәхсус бир дипломатијадыр вә бу мә'нада Н.Һәсәнзадә Азәрбајчанын (мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин!) ән сәмими дипломатыдыр! һәрдән мәнә елә кәлир ки, сон илләр Н.Һәсәнзадә бу "өзүнмәхсус дипломатлыг" вәзифәсини даһа јүксәк сәвијјәдә апарыр — "Азәрбајчан һарајы"ны "бүтүн милләтләрә" чатдыран дипломатлар арасында ән бөјүк шаир, шаирләр арасында ән бөјүк дипломат Н.Һәсәнзадә олмушдур.

Н.Һәсәнзадәнин јарадычылығы күчлү етник-културоложи әсаслара маликдир; онун һәр һансы ше'рини көтүрүб шаирин мәнсуб олдуғу етносун характеринин "мәтн"и кими тәһлил етмәк мүмкүндүр, онун ше'рини М.Кашғари "Диван"ындакы гәдим түрк поезијасы нүмунәләри илә мәһз бу бахымдан мүгајисәјә чәкмәјә мән

һәмишә бөјүк бир еһтијач дујмушам. Чүнки Н.Һәсәнзадә поезијасындакы етник-етнографик һәссаслығы, емосија натурализмини анчаг гәдим түрк поезијасындакы етник-етнографик һәссаслыг вә емосија натурализми илә мүгајисә етмәк олар:

Башым үстән
гара јелләр әсиб мәним,:
көз ачмаға
гојмајыбдыр бә'зән һәјат.
Јары јолда
габағымы кәсиб мәним,
кимлијими
тәләб едир инди салдат.
Ала палтар,
даш батинка,
дәмир папаг...
Бу ишғалчы гәнимидир
биз тәрәфин.
Тәләб едир...
Мән ағсаггал, салдат ушаг.
Мән јерлијәм,
өзү јаддыр бу һәрифин.
Азәрбајчан һарајы вар,
ичимдәди,
нә ағырды
бу торпағын һејсијјәти,
Дәрдин алым,
дәрдләр ејни бичимдәди,
фәрги варса, ағрысыны чәкәндәди...

Гәдим түрк емосијанын архаик (вә архаик олдуғу гәдәр дә мүасир) етник комплексинин тәзаһүрү олан бу һиссләр Н.Һәсәнзадәјә нә гәдәр мәхсусдурса, Олжас Сүлејменова, Чингиз Ајтматова да о гәдәр мәхсусдур. Вә

"Азәрбајчан һарајы"нын бу чүр үмумтүрк "комплекс"индән кәлмәси Н.Һәсәнзадәнин шаир дипломатијасынын нә гәдәр мөһкәм етник-етнографик әсаслара дајандығыны көстәрир.

Бунунла белә, Чингиз Ајтматовдан, хүсусилә, Олжас Сүлејменовдан фәргли олараг Н.Һәсәнзадә јарадычылығында түрк комплекси инерсија илә тәзаһүр едир вә үмумијјәтлә, Азәрбајчан әдәби-мәдәни просесиндә түрк комплексинин тәзаһүрү 30-чу иллләрдән е'тибарән ән мүхтәлиф сәбәбләр үзүндән "кизли" кедир (мәсәлән, Исмајыл Шыхлынын јарадычылығы, хүсусилә "Дәли Күр" романы) ки, Н.Һәсәнзадәнин поезијасы да бу бахымдан истисна тәшкил етмир.

Н.Һәсәнзадә јарадычылығынын икинчи хүсусијјәти онун мүасирлијидир — Азәрбајчан халгынын ичтимаи һәјатында елә бир мүһүм проблем олмамышдыр ки, Н.Һәсәнзадә она биканә галсын. 50-чи илләрдән бу күнә гәдәр халгын тарихи марағы, емосијасы онун поезијасында олдугча мүкәммәл шәкилдә өз ин'икасыны тапмышдыр. Н.Һәсәнзадә јарадычылығынын мүасирлији тарихликдән тәчрид олунмајан бир мүасирликдир; шаир Азәрбајчан тарихинин гәдим дөврләринә мурачиәт едәндә дә, орта әсрләрдән, XIX әсрдән, XX әсрин әввәлләриндән данышанда да олдугча мүасирдир, олдугча бугүнүн шаиридир: "Атабәјләр"ә гәдәр, "Атабәјләр"дән "Нәриман"а гәдәр, "Нәриман"дан "Бәјанат"а гәдәр Н.Һәсәнзадә Азәрбајчан милләтинин бугүнкү овгатыны нүмајиш етдирир. Лакин бир даһа тәкрар едирик ки, бу күн һәр һансы һалда тарихин бугүнүдүр...

Галх, әрәб, галх, јеријәк,
Күләк галхачаг, күләк.
Сәһра — гум чадрасыны
башымыза өртәчәк.
Галх, әрәб, галх, јеријәк.

Ичиндәки ағрылар,
ачылар јүкдү, әрәб.
Гајғыны нә билибсән,
бу јүк дәвә јүкүндән
даһа бөјүкдү, әрәб.
Дизиндә тагәтини,
голунда гүввәтини
јохла, галх,
биртәһәр галх.
Будрәсән, учсан әкәр
өзүнә сөјкән анчаг.
Галх, өзүндән өзүнү
хилас елә, галх, әрәб.
Кетдијин јол узагды,
бәләдчиси јох, әрәб...

Мүасирлик, һеч шүбһәсиз, о заман мүкәммәлдир ки, тарихи-етнографик көкләриндән гопмур; тәфәккүр кенотипини инкар едән мүасирлик исә һәр һансы һалда шүбһәли (вә мәсләксиз) мүасирликдир.

Н.Һәсәнзадә јарадычылығынын үчүнчү хүсусијјәти онун милли-естетик нормативлијидир — бу, о демәкдир ки, Н.Һәсәнзадәнин сөзү анчаг бир шаирин сөзү дејил, милләтин (вә һәтта һәмин милләтә мәхсус дөвләтин!) сөзү олараг тәзаһүр едир, субјектив "ахтарыш"лардан, експериментләрдән узагдыр, анчаг шаир нормативлији зәдәләмәдән мүәјјән импровизасијалара, өзүнәмәхсус стилистик манераларап да мүрачиәт едир.

Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында "сарај әдәбијјаты" анлајышы мөвчуддур — чох тәәссүф ки, буну биз "халгдан хәбәри олмајан, халга јад олан әдәбијјат" мә'насында инкар етмишик. Әслиндә исә, бүтүн дөврләрин сараја әдәбијјатлары өз дөврүнүн ән мүкәммәл (ән норматив!) әдәбијјаты олмушдур — бу күнә гәдәр милләтин бөјүк әдәбијјатыны тәмсил едән Хагани "Диван"ы, Низами "Хәмсә"си, М.Фүзули "Диван"лары һансы шәраитдә јаранмасындан асылы олмајараг сарај әдәбијјатынын (үмумән мәдәнијјәтинин!) һадисәсидир... Бу күн сарај јохдур, анчаг мүстәгил Азәрбајчан дөвләти вар: тәбии ки, һәмин дөвләтин нүфузу сәвијјәсиндә дуран әдәбијјат да олмалыдыр — мәним фикримчә, Н.Һәсәнзадәнин јарадычылығы бу күн мәһз һәмин сәвијјәдәдир: милли дөвләтчилик һиссини кифајәт гәдәр мүкәммәл шәкилдә тәзаһүр етдирир. Хүсусилә, букүн — милли дөвләт гуручулуғунун һазырки мәгамында Азәрбајчан халгына онун демократик дөвләтчилик дујғусуну зәнкинләшдирән әдәбијјат даһа чох лазымдыр: рәсми идеалокијанын лазыми мүкәммәлликдә иш көстәрмәси үчүн она хидмәт едән "рәсми әдәбијјат" да олмалыдыр. Н.Һәсәнзадә букүн һәмин әдәбијјатын ән көзәл нүмунәләринин јаратмагдадыр: "Азәрбајчан һарајы", "Бүтүн милләтләрә", "Салам, Азәрбајчан", "Бәјанат" вә с.

Јухарыда гејд етдијим кими, шаирлик — өзүнәмәхсус бир дипломатијадыр вә бу мә'нада Н.Һәсәнзадә Азәрбајчанынын ән сәмими дипломатыдыр...

Һәр чүр "дипломатијәлар"ын туғјан етдији бир дөврдә "шаир дипломатијасы"нын ролу, мөвгеји нәдән ибарәтдир? "Шаир дипломатијасы" һәр чүр "дипломатијасы" һәр чүр "дипломатија"дан даһа һуманистдир, даһа демократикдир, даһа бәшәридир — шаир өзү алданмаса "алдада" билмәз, "алданараг алдатмаг" исә һәр чүр "дипломатија"дан фәргли олараг "шаир дипломатијасы" әламәтидир. Вә дүнјанын бөјүкләри чәркәјә дүзүләндә әввәл пејғәмбәрләр, онларын архасынча исә шаирләр кәлирләр...

1995

"МЕ'ЈАР ШӘХСИЈЈӘТДИР"

мүәллифи тәнгидчи
Јашар Гарајевә ачыг мәктуб

Һөрмәтли Јашар мүәллим!

Сизин "Ме'јар — шәхсијјәтдир" китабыныз мәни тәкчә проблематикасына көрә дејил, һәм дә тәһлил методикасына (вә методолокијасына) көрә чәлб етди. Елә билирәм ки, бу китаб әдәби-мәдәни просесин јени тәфәккүр принсипләри илә шәрһи саһәсиндә бизим илк чидди уғурумуздур. Әлбәттә, нә Сизин тә'рифә еһтијачыныз вар, нә дә мәним Сизи тә'риф етмәјә, анчаг еһтираспа тәблиғ етдијиниз "һәгигәт фәнни", "Һәгигәтин дәрсләри" һәр шеји олдуғу кими демәји тә'кид едир, өјрәдир — буна һәм сизин, һәм дә мәним еһтијачым вар, бурада әдәби нәсилләр бирләшир.

Јени тәфәккүр — јени нәсил тәрбијә етмәлидир. Бу исә о заман мүмкүндүр ки, нәсилләр бир-бирини баша дүшсүнләр вә һәгигәт өзүнүн бүтүн мүчәррәдлији , полемиклији илә һәмин нәсилләрдән бир-биринә манеәсиз кечсин: Сиз буну тәблиғ едирсиниз вә бурада Сизинлә һәмфикир олмамаг мүмкүн дејил... нәсилләрин анлашмасы мүрәккәб ичтимаи просесдир. Анчаг биз чох заман һәмин просеси тәбии кедишиндә гаврамадығымыза көрә ичтимаи нәзарәт алтындан чыхарырыг: нәтичәдә нәсил нәслә гаршы дурур, сосиал, естетик, етик вә саир һәгигәтләр мүхтәлиф шәкилләрдә анлашылыр вә нәслин нәслә мүнасибәтини һәлл етмәк үчүн һәр аддымбашы бир ингилаб лазым кәлир.

Сизин мүлаһизәләринизин методики күчү ондадыр ки, професионаллыгла күтләви мараг арасындакы мүнасибәти диггәтлә изләјирсиниз, — професионаллығы күтләви марағын ајағына вермәк гејри-елми һалдырса, күтләви мараға е'тина етмәмәк дә професионналлығы

схоластикаја чевирмәк чәһдидир. Ичтимаи тарихи мүнасибәтләр системиндә професионаллыгла күтләвилијин нисбәтинини позулмасы бизим һамымыза мә'лум олан мә'нәви фачиәләр төрәтди: биз милли (вә бәшәри) тарихин ән бөјүк мәһсулу олан Шәхсијјәти итирмәк тәһлүкәси алтында галдыг.

Мән бу мәсәлә үзәриндә она көрә кениш дајанырам ки, Сизин китабынызын әсас проблеми мәһз шәхсијјәт проблемидир — Сиз шәхсијјәти бөјүк бир еһтирасла тәрәннүм едирсиниз.

"Инсанын мејмун мәншәји елмдә, инсанын аллаһ вә танры мәншәји поезијада кәшф олунуб!" — фачиә о заман башлајыр ки, поезија да инсанын мејмун мәншәјини сүбут етмәјә чалышыр вә инсанын аллаһ, танры мәншәји үмумијјәтлә унудулур. Поезија һәр һансы көстәришин, директивин, гәрарын тәблиғатчысына чевриләндә инсандан үмумијјәтлә узаглашыр, инсана гаршы јөнәлир — көстәришә, директивә, гәрара чеврилир вә анчаг күтләни "көрүр", күтләни "һисс едир", күтлә илә "нәфәс алыр", шәхсијјәтә һәссаслығы итирир. Билмирәм сиз мәнимлә разылашачагсыныз, ја јох, мәнә елә кәлир ки, шәхсијјәт о заман унудулур ки, ону поезија, үмумән әдәбијјат унудур — көстәришлә, директивлә, гәрарла унудулан шәхсијјәти бәрпа етмәк асандыр, поезија, үмумән әдәбијјат унуданда исә бунун үчүн бә'зән әсрләр лазым кәлир.

Јашар мүәллим! Сизин китабынызда идракын универсаллығы хүсуси мараг доғурур -факт вә контекст, микроконтекст вә макроконтекст мунасибәти китаб боју ајдын мәнтиглә ачылыр, аналожи мәгамлар мүгајисә олунур; орасы да мараглыдыр ки, идракын универсаллығы китабда (вә үмумән Сизин тәнгидчи тәфәккүрүнүздә) бә'зән реал һәгигәтлә метафорик һәгигәти бир контекстә јерләшдирир: көстәрирсиниз ки, јени мә'нәви аб-һаваны "оксикен вә озон еһтијатыны тәбиәт вә поезија, бәнөвшә вә ше'р, Хәзәр күләји вә шаир нәфәси — һәр икиси

ејни вахтда, мүштәрәк јарадырлар". Вә әслиндә, бу чүр мүштәрәклик тәһлилин әсасында көтүрүлмәдән мүасир мәдәни-тарихи просеси дүзкүн дәрк етмәк (вә истигамәтләндирмәк!) мүмкүн дејил: бизим ән бөјүк вәзифәмиз, көрүнүр, гырылмыш әлагәләри бәрпа еғтмәкдән ибарәтдир — бураја милли тарихлә бу күнүн, милли әдәбијјатла милли варлығын әлагәси биринчи нөвбәдә дахилдир.

... Сизин китабыныз да тәсдиг едир ки, милли јаддашын бәрпасы гејд олунан универсаллыгда мәркәзи һадисәдир, — буну милли әдәби тәфәккүр 50-чи илләрин сону, 60-чы илләрдә тәбии-тарихи стихијасы илә дәрк едирди: бир сыра јазычыларымызын бу илләрдәки јарадычылығы милли јаддашын үмумтүрк контекстиндәки өзүнәгајыдыш һәрәкатынын ифадәси иди. Вә мәнә елә кәлир ки, һәмин һәрәкатын естетик мәзмуну бүтүн методоложи ајдынлығы илә һәлә ачылмамышдыр, она көрә ки, биз тарихимизин мүрәккәблији үзүндән милли јаддашымызын структуруну (әлавә едәк ки, инкишафда ола структуруну) чох һалларда дүзкүн мүәјјән едә билмирик, мәсәлән, мүәјјән едә билмирик ки, XIX әсрдә һансы тарихи тәфәккүр базасы илә "күлли әдјаны пуч вә әфсанә" һесаб едирдик...

Јашар мүәллим, елә бурадача сизин китабынызда ифадәсини тапмыш бир фикрә е'тиразымы билдирмәк истәрдим: јазырсыныз ки, "Иса Һүсејнов елә илк манеә илә гаршылашан кими бу күн үчүн дә мүасир вә перспективли үслубдан чох асан әл чәкди, тарихдән јазмағы тарих үчүн (!) јазмагдан үстүн тутду... Лакин Исанын мүасирликдән вә тәбиәтдән тарихә дөнүшү нә өзүнүн, нә дә әдәби просесин хејринә олду. Сон дәрәчә мараглы вә чәсарәтли повести әтрафында илк сөз-сөһбәт башланан кими, бизим даһа кәнч вә исте'дадлы насир — Мөвлуд Сүлејманлы да өз "Көч"ү илә мүасирликдән —"Дәјирман"дан кечмишә — аширәт дөврүнә көчдү. Анар — Дәдә Горгуддан (ессе вә ссенари), Елчин "Әсли вә Кәрәм"дән јазмаға башлады".

Шүбһәсиз, мәтн көзәл гурулмушдур, — һәр һансы үслубијјатчы ону нүмунә кәтирә биләр... Мәним е'тиразым исә онадыр ки, И.Һүсејновун, Анарын, Елчинин, М.Сүлејманлынын... тарихә мүрачиәти горхаглыгдан дејилди, Сизин өзүнүзүн дә гејд етдијиниз кими, чидди тарихи-гнесоложи сәбәбләрлә бағлы иди: милли јаддаш бәрпа олунурду... ады чәкилән әсәрләрин "ифрат" милли тарихи һадисәләрлә бағлы олмасы да, әслиндә, бурадан ирәли кәлирди: "Дәдә Горгуд", "Көч", "Мәһшәр", "Маһмуд вә Мәрјәм" ... 30-чу, 40-чы, 50-чи илләрин тарихи әсәрләри илә һәмин әсәрләрин тәкчә адларыны мүгајисә етсәк, мә'лум олар ки, 70-чи илләрин сону, 80-чи илләрин әввәлләриндә тарихә мүрачиәт "фәрарилик" дејилди, — тарихдән тарихин һөкмү илә (!) јазылырды... "Тәнгиддән әдәбијјатшүнаслыға" мејлин "мүасирликдән тарихә" ахын мәнтиги (аналокијасы) илә изаһ олунмасы да мәнә мүбаһисәли көрүнүр: әдәбијјатшүнаслыға кедән тәнгид, принсип е'тибарилә, 30-чу илләрин сосиоложи тәнгиди иди — 60-чы, 70-чи илләрдә һәмин тәниди иди — 60-чы, 70-чи илләрдә һәмин тәнгидин "синфи сајыглығы" артыг һеч кимә лазым дејилди.... Тәнгиддән әдәбијјатшүнаслыға, башга сөзлә, әдәбијјат тарихинә кедиши дил тарихиндән тәнгидә кәлиш таразлашдырырды — нијә? — она көрә ки, дил тарихчиләри милли јаддашдан кәлириләр вә мүасир әдәбијјатда да һәмин јаддашын нечә давам етдијини — мә'нәви варислик әлагәләрини дигтәт мәркәзиндә сахлајырдылар...

"Ме'јар — шәхсијјәтдир" китабы мәдәни ичтимаи һәјатымызын, әдәбијјатымызын вә әдәби тәнгидимизин мүһүм проблемләринә тохунмагла ејни заманда полемика үчүн кениш имкан ачыр — "Чәсарәт — сәрвәтдир", "Миллилик амили" кими дәрин мәзмунлу есселәр, поезијанын, нәсрин, драматуркијанын вә тәнгидин проблемләринә һәср олунмуш чох мүхтәлиф мәсәләләр әтрафында предметли (вә контекстли) диалога дә'вәт едир. Вә мән әминәм ки, бизи милли јаддаша, ичимаи вә инса-

ни һәјат һәгигәтинә мәһз бу чүр диалоглар гајтара биләр — Сиз бу бахымдан әвәзсиз иш көрмүсүнүз...

Јашар мүәллим! Әдәбијјатымызын сон дөврдәки уғурлары барәдә Сизин мүлаһизәләриниз китабда өз ифадәсини тапмышдыр: Б.Ваһабзадәнин поезијасы, "Гәтл күнү", "Фәтәли фәтһи", "Дәһнә", "Атабәјләр", "Шәһәрин јај күнләри", "Ултиматум"... барәдәки елми-тәнгиди тәһлилләриниздәки поетик вүс'әти көрмәмәк мүмкүн дејил - үмумән тәфәккүрүнүз үчүн тәбии олан академик нормативликлә импровизасија сәрбәстлијинин вәһдәти китабынызда там күчү илә ачылыр: ичтимаи, мәдәни-тарихи вә әдәби просесдә шәхсијјәтин ролу мәһз бу чүр чевик методика әсасында ашкарланыр.

"Јенидәнгурма нәдир?" — бу суалын ән дәгиг чавабларындан бири, мәнчә, беләдир: инсанын фәрди, милли вә инсани дәјәрини һәр чүр зәдәдән, јасагдан вә зордан хилас еләмәк вә инсаны өзүнә гајтармаг" — китабда диггәти хүсусилә чәлб едән ики есседән бириндә белә дејилир; әлбәттә, кетдикчә даһа ајдын һисс олунур ки, јенидәнгурманын мә'нәви тәрәфи ејни заманда онун милли тәрәфидир вә инсаны милли мәзмунда азад етмәдән мә'нәви азад етмәк чәһдиндән даһа парадоксал бир шеј фикирләшмәк мүмкүн дејил. Һеч шүбһәсиз, "милләтлә фәрдијјәт арасындакы үнсијјәт" үмумијјәтлә үнсијјәтин ән функсионал (һәм интим, һәм дә ичтимаи мә'нада) формасы олдуғу һалда, јенә дә сизин ифадәнизлә десәк, бир нечә он ил әрзиндә "епик сүкут"ла гаршыланмыш вә мә'нәви еколокија ән чох милли һәссаслығы коршалтмагла позулмушдур.

Азәрбајчан КП МК-нын август (1988-чи ил) пленумунда милли тарихи проблемләрә, бүтөвлүкдә мә'нәви саһәјә диггәтин јөнәлдилмәси һәмин истигамәтдә апарылачаг ишләрин кениш програмына еһтијач олдуғуну көстәрди. Лакин биздә белә бир програмын јахын илләрдә һазырланмасына имкан варты? ... Тәәссүф ки, јох — инди ики мүтәхәссисин нәинки разылыға кәлмәсинә, һәтта предметли полемика апармасына да тәсадүфдән тәсадүфә раст кәлмәк мүмкүндүр... Азәрбајчан тарихинин, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин, Азәрбајчан дили тарихинин чохчилдликләри һазырланыр вә ичтимаи фикир бу чохчилдликләри сәбирсизликлә көзләјир, — көрәсән онлар һарада һазырланыр, һансы мүзакирәләр әсасында һазырланыр, нәһајәт, һансы профессионал базада һазырланыр?

Јенә дә "епик сүкут?"

Бир нечә кәлмә дә "Тәнидчи тәфәккүрү вә тәнгидин дили" адлы мәгалә һаггында... Бу мәгаләдә адымы чәкмәдән тәләбә вахты јазмыш олдуғум мәгаләләрин дилини тәнгид едирсиниз — мән бу тәнгидләрлә там сәмимијјәти илә разылашырам (вә чалышырам ки, тәнгиди јазыларымда елми терминолокијаны мүмкүн гәдәр аз ишләдим).

Нәһајәт, бир даһа китабын әсас идејасы үзәринә гајытмаг истәјирәм... Јенидәнгурма дөврүнүн "дырнагсыз вә мә'тәризәсиз (аллегоријасыз!) поетикасыны јаратмаг" саһәсиндә илк системли (вә академик) тәдгигатын нәтичәси олан бу китаб әдәби-тәнгиди тәфәккүрүмүздәки тарихи тәбәддүлатын факты кими јаранмышдыр: принсипиал елми нәтичәләри, профессионал тәһлил мәнтиги вә нәһајәт, күчлү полемик руһу илә китаб мүәллифинә бөјүк нүфуз газандырачагдыр...

Һөрмәтли Јашар мүәллим!

Мән әминәм ки, Сиз бундан сонракы тәдгигатларынызда да әдәби-мәдәни просесин јени тәфәккүр ишығында шәрһи саһәсиндәки ишинизи давам етдирәчәксиниз, — Сизин тәдгигатларыныз һәм дә кәнч јарадычы нәсли мүстәгиллијә, профессионаллыға вә полемика мәдәнијјәтинә өјрәдир: јени тәфәккүрә исә анчаг бу заман — јарадычы шәхсијјәти "хилас етмәк"лә јијәләнмәк мүмкүндүр... Ме'јар — шәхсијјәтдир!

Һөрмәтлә:

Низами Чәфәров.

1989

МҮНДӘРИЧАТ

Дилин стник "јалдашы" 3
Кенезисдән типолокијаја 6
"Китаби-Дәдә Горгуд" вә түрк епик тәфәккүрү: гајнаглар вә көкләр 9
Јатмышдым, үстүмә кәлди әрәнләр 18
С.Нова, јахуд тәфәккүрүн милли мүәјјәнлији 28
Охучуја мәктуб 38
Әләскәрәм, һәр елмдән һалыјам 43
Исмајыл Шыхлы, јахуд мә'налы өмрүн дастаны 51
Исмајыл Шыхлы, јахуд мүдриклијин поетикасы 68
М.Ч.Чәфәров: дилчилик көрүшләри 80
Һүсејн Ариф дүнјасы 92
Һәр шеј мәдәнијјәтдән башлајыр 100
Шам әкәр јанырса 109
Мүасир әдәби просес, јахуд "Фөвгәл'адә вәзијјәт"дә дүшүнчәләр 114
Әдәбијјат, әдәбијјата гәдәр вә әдәбијјатдан сонра 122
Тарихи тәфәккүр: профессионаллыг вә күтләвилик 127
Ким һаглыдыр: Б.Ваһабзадә, јохса "Бакински рабочи"? 135
Мән мәнәм! Бәс сән кимсән? 140
Шаир һаггында бир нечә сөз 149
"Ме'јар шәхсијјәтдир" мүәллифи тәнгидчи Јашар Гарајевә ачыг мәктуб 154

Нәшријјатын директору: Б.Ағајев
Баш редактор: М.Әлизадә
Мәтбәә үзрә директор муавини: Н.Дүнјамалыјев
нәшријјат редатору: У.Чаныјева
Техники редактор: Н.Гулијева
Компүтер тәртибчиси вә мүһәндис програмчы: А.Иманова

Јығылмаға верилмишдир 17.02.99
Чапа имзаланмышдыр 05.03.99 Кағыз форматы 60х84 1/16
Учот нәшр вәрәги 10,5. Сифариш 32. Сајы 500
Гијмәти мүгавилә илә

БДУ-нун нәшријјатынын мәтбәәси
370149 Бакы З.Хәлилов күчәси, 23.

$$\frac{1999}{1000}$$